

Faculteit Letteren & Wijsbegeerte

*Tekstuele relaties tussen de
laatmiddeleeuwse kartuizers en de
moderne devoten in de Nederlanden.*

*Een onderzoek naar de invloed van de Moderne Devotie
op de kartuizers.*

Proefschrift voorgedragen tot het behalen van
de graad van Master in de geschiedenis.

Emma Bossu
Promotor: Prof. Dr. J. Deploige
Leescommissie: Dr. Tjamke Sniijders
en Dra. Sara Moens
Academiejaar: 2011-2012
Stamnummer: 00802853

Faculteit Letteren & Wijsbegeerte

*Tekstuele relaties tussen de
laatmiddeleeuwse kartuizers en de
moderne devoten in de Nederlanden.*

*Een onderzoek naar de invloed van de Moderne Devotie
op de kartuizers.*

Proefschrift voorgedragen tot het behalen van
de graad van Master in de geschiedenis.

Emma Bossu
Promotor: Prof. Dr. J. Deploige
Leescommissie: Dr. Tjamke Snijders
en Dra. Sara Moens
Academiejaar: 2011-2012
Stamnummer: 00802853

Verklaring in verband met de toegankelijkheid van de scriptie

Ondergetekende,

afgestudeerd als master in de Geschiedenis aan Universiteit Gent in het academiejaar 2011-2012 en auteur van de scriptie met als titel:

.....
.....
.....

verklaart hierbij dat zij/hij geopteerd heeft voor de hierna aangestipte mogelijkheid in verband met de consultatie van haar/zijn scriptie:

- de scriptie mag steeds ter beschikking worden gesteld van elke aanvrager;
- de scriptie mag enkel ter beschikking worden gesteld met uitdrukkelijke, schriftelijke goedkeuring van de auteur (maximumduur van deze beperking: 10 jaar);
- de scriptie mag ter beschikking worden gesteld van een aanvrager na een wachttijd van jaar (maximum 10 jaar);
- de scriptie mag nooit ter beschikking worden gesteld van een aanvrager (maximumduur van het verbod: 10 jaar).

Elke gebruiker is te allen tijde verplicht om, wanneer van deze scriptie gebruik wordt gemaakt in het kader van wetenschappelijke en andere publicaties, een correcte en volledige bronverwijzing in de tekst op te nemen.

Gent,(datum)

.....(handtekening)

Dankwoord

Deze thesis kon maar tot stand komen met de hulp van verschillende mensen. Allereerst wil ik graag mijn promotor Professor Deploige bedanken. Zonder zijn hulp, steun, commentaar en advies zou deze thesis immers nooit mogelijk geweest zijn.

Verder wens ik eerst en vooral graag Wouter en Isabelle te bedanken voor hun geduldig nalezen en becommentariëren van de teksten en Annelies voor de hulp bij het vertalen van de Latijnse citaten. Ook de mensen van het Utrechts stadsarchief, Utrechts universiteitsarchief en Cartusiana dank ik voor hun medewerking.

Ten slotte wens ik ook mijn familie en vrienden te bedanken voor hun steun en luisterend oor.

Lijst van afbeeldingen

- Figuur 1: British library MS Additional 37049 fol. 22v.
- Figuur 2: Ontstaan der kartuizen in de Nederlanden (1314-1626), Naar Rothfus R. en Rozemond A. *De kartuizers en hun Delftse kloosters*, Delft, 1975, aldaar p. 64. In: Hendrickx F. *kartuizers en hun klooster te Zelem*. p. 30.
- Figuur 3: De verspreiding van de kloosters, aangesloten bij het kapittel van Windesheim in de Zuidelijke Nederlanden, Naar Persoons E. *De Zuidnederlandse kloosters van het Kapittel Windesheim. Een bibliografisch overzicht*, Archief voor de geschiedenis van de Katholieke Kerk in Nederland 3, 1961, pp. 23-89, aldaar p. 74. In: Diemel B. *Daer es leven sonder sterven*. p. 19.

Lijst van tabellen en grafieken

- Tabel 1: De belangrijkste kerkelijke auteurs bij de kartuizers en de Windesheimers.
- Tabel 2: De belangrijkste kerkelijke auteurs bij de kartuizers en de Windesheimers in de volkstaal.
- Tabel 3: Aantal exemplaren van de belangrijkste Moderne Devotieauteurs, aanwezig in de kloosters van de Windesheimers en de kartuizerkloosters.
- Tabel 4: Het aantal manuscripten van Moderne Devotieauteurs in de volkstaal bij de kartuizers en Windesheimers.
- Tabel 5: De inhoud van de kloosterbibliotheek van Nieuwlicht te Utrecht voor 1430.
- Grafiek 1: Aantal exemplaren van de belangrijkste Moderne Devotieauteurs die aanwezig waren in de kloosters van de Windesheimers en de kartuizerkloosters. Procentueel in grafiekvorm.

Inhoudstafel

Dankwoord	iii
Lijst van afbeeldingen.....	iv
Lijst van tabellen en grafieken	v
Inhoudstafel	vi
Inleiding.....	1
Jan van Ruusbroec.....	1
Van Ruusbroec, de moderne devoten en de kartuizers	3
Probleemstelling.....	9
De Moderne Devotie: een complex geheel	11
Hoofdstuk 1: Literatuurstudie: de kartuizers en de moderne devoten.....	14
1.1. Eenrichtingsverkeer?	14
1.1.1. De invloed van de kartuizers op de Moderne Devotie: Willem Lourdaux.....	14
1.1.2. Nuance?	17
1.2. Meer dan een passieve inwerking?	17
1.2.1. De rol van gemeenschappelijke weldoeners	18
1.2.2. De connecties tussen de kartuizers en de moderne devoten.....	18
1.2.3. Beïnvloeding en samenwerking	19
1.2.4. Was er meer aan de hand?.....	20
Hoofdstuk 2: De kartuizers	21
2.1. Stand van het onderzoek	21
2.2. De kartuizers: zonen van Bruno.....	22
2.2.1. De kartuizerorde: een reactie tegen de rijkdom van Cluny?	22
2.2.2. Magister Bruno.....	23
2.2.3. La Grande Chartreuse na Bruno	24
2.2.4. Het leven in een kartuizerklooster	26
2.2.5. Numquam deformata?	26
2.3. De liefde voor boeken en de literaire erfenis.....	27
2.3.1. Een 11 ^{de} -eeuwse uitzondering?.....	27
2.3.2. Ontstaan van de boekenliefde.....	29
2.3.3. Preken met de hand	30

2.3.4. De uitwisseling	32
2.3.5. De eenheid	34
2.3.6. Uitbreiden van de bibliotheek	34
2.3.7. De rol van het generaal kapittel	35
2.3.8. Literaire erfenis.....	36
2.3.9. Genres?	37
2.4. Kartuizers in de Nederlanden	37
2.4.1. Een verre echo?	39
Hoofdstuk 3: De Moderne Devotie	41
3.1. Stand van het onderzoek	41
3.2. De Moderne Devotie: een zoektocht naar een innerlijke leven.....	42
3.2.1. Observantisme.....	43
3.2.2. Geert Grote.....	43
3.2.3. De verschillende takken van de Moderne Devotie	46
3.3. De liefde voor boeken en de literaire erfenis.....	51
3.3.1. Geert Grote.....	52
3.3.2. Broeders en zusters van het gemene leven	53
3.3.3. Reguliere kanunniken en kanonikessen	55
3.3.4. De tertiaren/tertiarissen	59
3.3.5. Preken met de hand of lezen met de pen?	60
3.3.6. De kloosterbibliotheken	61
3.3.7. De genres.....	66
Hoofdstuk 4: Reconstructie van het boekenbezit.....	74
4.1. Het probleem van de overlevering.....	74
4.1.1. Het Rooklooster-register	75
4.1.2. De overgebleven bronnen: een representatieve selectie?.....	80
4.1.3. Besluit.....	85
Hoofdstuk 5: De circulatie van teksten	87
5.1. Tekstuele gemeenschap	87
5.1.1. De verspreiding van de <i>Spiritualibus Ascensionibus</i> : binnen en buiten de Moderne Devotie.....	88
5.2. Verspreiding van de teksten	89
5.2.1. Regionale verspreiding?	89
5.2.2. Ordegebonden?	91
5.2.3. Andere criteria?	91
5.3. Casestudy Herne en Rooklooster	92

5.3.1. Het kartuizerklooste van Herne	92
5.3.2. Het regulieren klooster van Rooklooster	93
5.3.3. Van Herne naar Rooklooster	94
5.3.4. Commerciële tussenpersonen?	95
5.3.5. Besluit	96
Hoofdstuk 6: Leescultuur in de religieuze milieus: Wat lazen de kartuizers en de moderne devoten? Een kwantitatieve analyse.	98
6.1. De BNM: een werkinstrument	99
6.1.1. Het opzet	99
6.1.2. De problemen	100
6.2. Algemene bevindingen omtrent Middelnederlandse literatuur.....	101
6.2.1. Collecties op orde.....	102
6.2.2. De overlevering	106
6.2.3. Besluit bij Stooker en Verbeij	106
6.3. Het kwantitatief onderzoek.....	107
6.3.1. Groep 1: de belangrijkste kerkelijke auteurs	108
6.3.2. Groep 2: de aanwezigheid van werken van Moderne Devotieauteurs in de kartuizerkloosters	111
6.4. Besluit	120
7. Een kwalitatieve analyse: De bibliotheek van Nieuwlicht.....	122
7.1. Nieuwlicht in Utrecht.....	122
7.2. Het boekenbezit	123
7.2.1. Een inventaris?.....	123
7.2.2. De handschriften	124
7.2.3. Typische kartuizerwerken in de bibliotheek van Nieuwlicht.....	125
7.3. Besluit: Kwantitatief versus kwalitatief.....	127
Hoofdstuk 8: De genres	128
8.1. De collatietraktaten	128
8.2. De broeder- en zusterboeken	129
8.3. De rapiaria	130
8.4. Het belang van de herinnering: de memorieboeken	131
8.4.1. Het concept herinnering	131
8.4.2. Onderzoek	132
8.4.3. De bronnen	133
8.4.4. Kunstwerken: memoriestukken.	134
8.4.5. Memorieboeken	135

Conclusie	146
Bijlagen.....	149
Bibliografie	150
Uitgegeven Bronnen.....	150
Secundaire literatuur	152
Websites.....	159

Inleiding

Jan van Ruusbroec

Het derde deel van het werk *Geschiedenis van de vroomheid in de Nederlanden* van Stephanus Axters handelt over de Moderne Devotie.¹ In zijn woord vooraf beschrijft Axters de Moderne Devotie als volgt:

“Met de Moderne Devotie bedoelen wij de religieuze beweging die reeds een paar jaar voor het overlijden van den zaligen Jan van Ruusbroec aanvangt en zich even voor het concilie van Trente nog duidelijk laat gelden.”²

Opvallend in deze beschrijving van de Moderne Devotie is de verwijzing naar Jan van Ruusbroec. Deze verdient nader onderzoek.

Jan van Ruusbroec werd geboren in 1293 en tot priester gewijd in 1317.³ Hij werkte als kapelaan in de Sint-Goedelekerk in Brussel tot hij zich in 1343 samen met zijn oom Jan Hinckaert en diens collega Frank van Coudenberg terugtrok in de kluis Groenendaal in het Zoniënbos in Brussel. Ze hielden zich bezig met gebed, studie en werk en hadden nooit de bedoeling een klooster te stichten. Maar de kerk stond afkerig tegenover vrije gemeenschappen omdat ze daarover weinig tot geen controle hadden. Daarom traden van Ruusbroec, Hinckaert en van Coudenberg in 1350 toe tot de orde van de kanunniken van Sint-Augustinus.⁴ Zo ontstond het klooster Groenendaal.

Het leven van Jan van Ruusbroec en de stichting van het klooster Groenendaal werd beschreven door Sayman van Wijc in het handschrift *Brussel KB II 155*, een tekst die gezien kan worden als het eerste voorbeeld van een geschiedenis binnen de kring van de Moderne Devotie. (Het belang van de geschiedenissen komt later in dit onderzoek duidelijk naar voor.) Enkele jaren na het werk van van Wijc verscheen deze geschiedenis in een andere vorm, dit keer geschreven door Henricus Pomerius, prior van Groenendaal tussen 1431 en 1432. Het werk van Pomerius, *De Origine Monasterii Viridisvallis*, moet gezien worden als een verdediging van het werk van van Ruusbroec die in die tijd bekritiseerd werd door de Parijse kanselier van de universiteit Jean

¹ Axters S. *Geschiedenis van de vroomheid in de Nederlanden. Deel III: de Moderne Devotie 1380-1550*, Antwerpen, 1956, 498 p.

² Axters S. *Geschiedenis van de vroomheid in de Nederlanden. Deel III: de Moderne Devotie 1380-1550*. p.V.

³ Dhoeve A. *Jan van Ruusbroec bij de karthuizers te Herne*. p. 1.

⁴ S.N. *Moderne Devotie, figuren en facetten. Catalogus van tentoonstelling ter herdenking van het sterfjaar van Geert Grote. 1384-1984*. pp. 11-12.

Gerson.⁵ Bartholomeus Clantier, een kartuizer uit Herne had een exemplaar van *Die cierheit der gheesteliker brulocht* naar Gerson gestuurd. Gerson was zo verontwaardigd over het werk dat hij Clantier meteen een brief terug schreef vol waarschuwingen over het derde deel van *Die cierheit der gheesteliker brulocht*. In dit deel beschrijft van Ruusbroec de samensmelting van mens en God, iets wat volgens Gerson compleet ingaat tegen het Christelijke geloof omdat scheper en geschapene dan samen zouden vallen. Waarschijnlijk wilde Gerson dat deze brief in bredere kringen verspreid zou worden. Ook op vele andere momenten bekritiseerde Gerson de werken van van Ruusbroec in de universiteit in Parijs.⁶

Jan van Ruusbroec schreef mystieke geschriften. Zijn grootste verdienste is dat hij schreef in het Brabantse dialect van die tijd. Voor hem was mystiek niet iets abstract maar iets heel concreet. Hij wilde anderen helpen op hun weg naar volmaaktheid door middel van zijn volkstalige teksten. Opvallend in deze context is dat zijn belangrijke werk, *Die cierheit der gheesteliker brulocht*, al snel uit het Middelnederlands naar het Latijn is vertaald.⁷ (Dit werk onderging dus met andere woorden de omgekeerde bewerking. De meeste werken werden immers vanuit het Latijn naar de volkstaal vertaald in plaats van omgekeerd.) Het was Geert Grote die in 1383 begon aan een vertaling van *Die cierheit der gheesteliker brulocht* omdat de bestaande vertaling van Willem Jordaens, een medebroeder van van Ruusbroec volgens Grote te vrij was. De vertaling van Grote begint als volgt:

*“Hic liber in teutonico ydiomate ab inicio compositus, postea in latinum, non interpretatione sensus ex sensu, nec sentencie ex sententia, sed verbi fere ex verbo, sine tili lepore translatus est.”*⁸

*“Dit boek is oorspronkelijk in het Nederlands geschreven en later in het Latijn vertaald, niet naar de strekking alleen, niet zin voor zin, maar- zonder aandacht te besteden aan een vloeiende stijl- bijna woord voor woord.”*⁹

Van Ruusbroec werd beïnvloed door Hadewijch, Bernardus van Clairvaux, de kartuizer-, fransiscaanse- en Rijnlandse¹⁰ mystiek en had op zijn beurt veel invloed, niet in het minst op zijn huisgenoten. Deze huisgenoten waren onder andere Jan van Leeuwen, Willem Jordaens, Godfried van Wevel en Jan van Schoonhoven.¹¹ Zij waren het die na de

⁵ Diemel B. *Daer es leven sonder sterven : memoria en gemeenschapsvorming in Windesheimer kringen uit de laatmiddeleeuwse Zuidelijke Nederlanden, 1350-1550*. pp. 63-64.

⁶ Faesen R. *Jan van Ruusbroec: contemplatief theoloog in een moeilijke tijd*. pp. 128-129.

⁷ Stooker K. en Verbeij T. *Collecties op orde*. p. 236.

⁸ Geert Grote. *Ornatus Spiritualis Desponsationis*, Geciteerd in: Van der Horst K. *Handschriften en gedrukte boeken uit kloosters in en rond Utrecht: het kartuizerklooster*. p. 36.

⁹ *Ibidem*.

¹⁰ De Rijnlandse mystiek bepaalde naast de Brabantse mystiek mee het geestelijke klimaat in de 14de-eeuw. De belangrijkste denker hier in Eckhart maar ook Tauler en Suso zijn hier belangrijke namen.

¹¹ S.N. *Moderne Devotie, figuren en facetten. Catalogus van tentoonstelling ter herdenking van het sterfjaar van Geert Grote. 1384-1984*. pp. 12-13.

dood van van Ruusbroec deels verantwoordelijk waren voor de verdere verspreiding en uitdieping van zijn werk.¹²

Het klooster Eemstein was van cruciaal belang voor de verspreiding van het geestelijke erfgoed van van Ruusbroec tot in de kringen van de Moderne devoten. Eemstein werd in 1382 gesticht in Dordrecht, een strategisch knooppunt tussen Brabant en de IJsselstreek. Het klooster werd ingericht naar de leefregels van Groenendaal, het klooster van van Ruusbroec. In Eemstein verbleven in 1387 zes broeders van het gemene leven die later het kapittel van Windesheim zouden stichten. Hun verblijf had tot doel het leven in een regulier klooster te leren kennen om zo hun eigen gemeenschap in te richten.¹³

Het waren dus de monniken uit Groenendaal die de nieuwe bewoners van Eemstein onderricht hadden. Op hun beurt onderwezen deze monniken de zes broeders die later Windesheim zouden bewonen. De (indirecte) band tussen Groenendaal en Windesheim is dus duidelijk.¹⁴

De werken van Jan van Ruusbroec kenden al snel een grote verspreiding. Voor 1362 zouden er al geschriften verspreid zijn in Brabant, Vlaanderen en andere landen.¹⁵ Onderstaand citaat van broeder Gerardus van Sanctis bewijst niet alleen de grote verspreiding van de werken, maar ook de talrijke vertalingen.

“Voirtmeer is te wetene dat her Jan Ruusbroecs ghescrifte ende boeken seer ghemenichfuldicht worden in Brabant ende Vlanderen ende in anderen landen daer omtrent, ende alsoe datmense soms overleide ende interpreteerde uten brabantischen dietsch in anderen tale(n) ende oec in latijn om te hebben in verren landen.”¹⁶

Van Ruusbroec, de moderne devoten en de kartuizers

Dat we Jan van Ruusbroec vandaag nog kennen, danken we vooral aan de kartuizers en de moderne devoten. De drie partijen hadden in de 14de eeuw onderling frequent contact. Zowel Jan van Ruusbroec als Geert Grote en de moderne devoten hadden veel belangstelling voor de kartuizers. De kartuizerkloosters waren immers het enige milieu waar de navolging van Christus nog strikt beleefd werd toen andere kloosters in die tijd veel lakser omgingen met de kloosterlijke idealen. De kartuizers leefden in strikte armoede en ascese, waardoor de monniken als het ware meedeelden in het lijden van God.¹⁷ Ruusbroec bezocht het kartuizerklooster van Herne en Grote leefde jaren in de

¹² Diemel B. *Daer es leven sonder sterven*. p. 26.

¹³ *Ibidem*, p. 27.

¹⁴ *Ibidem*, p. 29.

¹⁵ Huijben J. *Uit Ruusbroec's vriendenkring*. p. 111.

¹⁶ Gerardus Van Saintes. *Die prologe*, Geciteerd in: De Vreese W. *Bijdragen tot de kennis van het leven en de werken van Jan van Ruusbroec*. p. 10.

¹⁷ De Grauwe J. *Hoe leven en wonen de kartuizers?* p. 39.

Arnhemse kartuis.¹⁸ De moderne devoten en de kartuizers bewonderden op hun beurt de geschriften van van Ruusbroec. Vele geschriften van de mysticus zijn in de bibliotheken van de kartuizers en de moderne devoten terug te vinden. En ten slotte had ook van Ruusbroec zelf contact met kartuizermonniken (bv. de monniken in het klooster van Herne) en Geert Grote. Daar komt dan nog eens bij dat Dionysius de kartuizer, een erg belangrijke 15de-eeuwse kartuizerauteur een grote bewonderaar van van Ruusbroec was.¹⁹ Redenen genoeg om de drie hierboven besproken partijen als enigszins verbonden te zien.

Geert Grote

Geert Grote, de latere stichter van de Moderne Devotie beweging leefde tot 1374 een werelds leven. In 1377 trad hij, nadat hij tot inkeer waren gekomen, voor enkele jaren in in het kartuizerklooster van Arnhem. In dit kartuizersklooster leerde hij de werken van van Ruusbroec kennen. Hierdoor raakte hij geïnteresseerd in de werken van de mysticus en besloot om hem te bezoeken. Waarschijnlijk bezocht Grote van Ruusbroec voor het eerst in het najaar van 1379, na zijn retraite bij de kartuizers. Grote had gemengde gevoelens ten opzichte van van Ruusbroec: hij voelde niet alleen een mateloze bewondering maar hij had ook kritiek.²⁰

Volgens Grote voerde van Ruusbroec de lezer mee naar hogere regionen maar was hij te laks in zijn taalgebruik. Een letterlijke interpretatie van de woorden van van Ruusbroec zou volgens Grote immers een heterodoxe opvatting opleveren.

Al na de eerste ontmoeting tussen de twee gaf Grote zich gewonnen. De verklaring van van Ruusbroec dat hij enkel schreef onder aandrang van de Heilige Geest, was voldoende om Grote aan zijn kant te krijgen.²¹ Zo schreef Grote in een brief:

*“Dat hi den goeden heylegen prioer niet min verlycht en hielt vanden heylegen geest va hy dede sente Gregorius onsen heylegen vader den paus van Romē.”*²²

Omdat Grote nu eenmaal een academisch geleerde was die altijd Bijbelteksten als bewijs bij de hand had en van Ruusbroec een mysticus bleef, waren er vaak meningsverschillen. Maar los daarvan onderhielden beiden een hechte vriendschap. Van de correspondentie tussen beide vrienden zijn alleen de brieven van Grote aan van Ruusbroec bewaard gebleven. Deze brieven zijn vol lof over het werk van zijn vriend.²³ Grote ijverde voor de verspreiding van de werken van van Ruusbroec en bewerkte zelf

¹⁸ S.N. *Moderne Devotie, figuren en facetten. Catalogus van tentoonstelling ter herdenking van het sterfjaar van Geert Grote. 1384-1984.* p. 15.

¹⁹ Pansters K. *De kardinale deugden in de Lage Landen, 1200-1500.* p. 137.

²⁰ Huijben J. *Uit Ruusbroec's vriendenkring.* pp. 135- 137.

²¹ *Ibidem.*

²² Geert Grote. *Brief.* Geciteerd in: Huijben J. *Uit Ruusbroec's vriendenkring.* p. 137.

²³ Lindemans H. *De bronnen van Ruusbroecs leven.* p. 48.

enkele vertalingen van zijn werken. Grote keerde na zijn eerste bezoek rond 1379 nog meerdere malen terug naar Groenendaal.

In onderstaande brief stelt Grote dat hij soms één, twee, drie maanden of een half jaar bij van Ruusbroec verblijft.

“Toten goeden prioer te comen plach ende bi hem te blivene bi tyden een maent of ii of iii, of sonwyle een halfjaer.”²⁴

De ontmoeting tussen Grote en van Ruusbroec staat volgens Bas Diemel symbool voor de ontmoeting tussen twee werelden die elkaar na deze eerste kennismaking zouden blijven beïnvloeden. Van Ruusbroec was immers nauw betrokken geweest bij de stichting van het reguliere klooster Groenendaal en Grote wordt overal gezien als de vader van de Moderne Devotie. De gemeenschappen van de Moderne Devotie namen, sinds de stichting van het eerste regulieren klooster van Windesheim vaak de regel van Augustinus aan omdat verkloosterlijking zich opdrong.²⁵

Gerardus van Sanctis

Eén van de belangrijkste bronnen voor het leven van van Ruusbroec is de proloog die broeder Gerardus schreef bij zijn verzamelwerk van de geschriften van de mysticus.²⁶ Broeder Gerardus was monnik in het kartuizerklooster van Herne. Hij was geen prior, deze titel werd hem later ten onrechte toegewezen door latere kopiïsten. Dit kwam mogelijks door een foute interpretatie van de afkorting voor het woord procurator of om de proloog meer gezag toe te kennen.²⁷

Broeder Gerardus werd in 1913 al geïdentificeerd als Gerardus de Sanctis,²⁸ een monnik die in 1338 in Herne was ingetreden. Hij stond bekend als een onvermoeibare en zorgvuldige kopiïst. Gerardus was goed thuis in theologie, had veel boeken gelezen en zijn taalkundige kennis was niet te onderschatten. Hij bewonderde van Ruusbroec omdat hij in de volkstaal schreef en betreurde het feit dat vele Dietsch-sprekenden²⁹ hun moedertalen minderwaardig achtten. Deze laatste lazen immers de geestelijke literatuur in het Latijn terwijl ze beter het Nederlands beheersten.³⁰ Dit vermeldt hij in zijn proloog.

²⁴ Geert Grote. *Brief*, Geciteerd in Huijben J. *Uit Ruusbroec's vriendenkring*. p. 138.

²⁵ Diemel B. *Daer es leven sonder sterven*. p. 2.

²⁶ Dhoeve A. *Jan van Ruusbroec bij de karthuizers te Herne*. p. 5.

²⁷ Hendrickx F. *De kartuizers en hun klooster te Zelem*. p. 86.

²⁸ Hij wordt ook wel Gerardus van Saintes, Gerardus de Sanctis of Gerardus de Santis genoemd.

²⁹ Nederlands

³⁰ Huijben J. *Uit Ruusbroec's vriendenkring*. pp. 103-105.

“Men vint enige menschen die niet alsoe wel en lusten te studeren in duytschen boeken van geestelicheden als in latijnschen, nochtan dat si bet dietsch dan latijn verstaen.”³¹

Gerardus had van een ex-secretaris van van Ruusbroec (maar zonder diens medeweten) een kopie van *Dat rike der ghelieven* gekregen. Dit werk werd met veel belangstelling onthaald in het klooster van Herne en de monniken probeerden na de bestudering van het werk andere werken van van Ruusbroec te bemachtigen.³² Na het lezen van bepaalde werken rezen er verschillende vragen over de inhoud van zijn werken. Hierom nodigde Gerardus Jan van Ruusbroec uit in het klooster van Herne.³³ Dit bezoek vond waarschijnlijk plaats rond 1360. (De meeste specialisten duiden het jaar 1362 aan, maar er is nog steeds veel discussie.). Van Ruusbroec schreef na deze datum het *Boecksken der verclaringhe*, een werk dat antwoorden op vragen van de kartuizers bevatte. Ook de besproken situatie in het klooster van Herne wijst op een dergelijke datum.³⁴

In 1362 moet van Ruusbroec zo'n 69 jaar geweest zijn. Dat van Ruusbroec, ondanks zijn hoge leeftijd, toch te voet naar Herne reisde, getuigt van een enorm respect voor de kartuizers. Volgens hem was de pure kloosterlijke geest bijna overal verdwenen. Deze had plaats gemaakt voor een wereldgezindheid.³⁵ De goede ordes bestonden volgens hem nog wel, maar deze waren in de minderheid. De kartuizers stonden bij hem erg hoog aangeschreven. Hij beschrijft dit letterlijk in zijn werk *Dat boec van den gheesteliken tabernakel*.

“De coude winter heeft den heeten somer verdreven: ende hieromme es lettel gheesteleker vrocht in de heileghe kerke bleven.”³⁶

“[behalve] De ghene die niet ute en gaen , alse de Sarteroise.”³⁷

Dit respect was wederzijds. Ook de kartuizers apprecieerden van Ruusbroec en de reguliere kanunniken van Sint-Augustinus. Gerardus stelt immers dat:

“...ende daer hielden si dat religioen wel ende nauwe voirden oghen Gods ende eersamlic voir dat aenzicht der luden.”³⁸

³¹ Gerardus Van Saintes. *Die prologe*, Geciteerd in: De Vreese W. *Bijdragen tot de kennis van het leven en de werken van Jan van Ruusbroec*. p. 18.

³² Dhoeve A. *Jan van Ruusbroec bij de karthuizers te Herne*. p. 3.

³³ Huijben J. *Uit Ruusbroec's vriendenkring*. p. 106.

³⁴ *Ibidem*, pp. 108-109.

³⁵ *Ibidem*, p.102.

³⁶ Jan Van Ruusbroec. *Dat boec van den gheesteliken tabernakel*, II, 182, 7-9, Geciteerd in:

<http://www.dbnl.org/tekst/ruus001vlae02_01/ruus001vlae02_01_0125.php> Geraadpleegd op 12/03/2012.

³⁷ *Ibidem*, II, 193, 18-20.

*“Daer waren veel religioesheden af te scriven: van sinen ripen ende bliden aensiene, van sinen goedertieren ende oetmoedighen spreken, van sinengeesteliken uwendigheden wensen ende van sinen religiosen hebben in sinen habite ende inal sinen doene.”*³⁹

In zijn proloog bespreekt Gerardus kort een paar werken van van Ruusbroec en het er op volgende verzamelhandschrift bevat de volledige tekst van deze werken. Het gaat om de werken *Dat rike der ghelieven*, *Die cierheit der gheesteliker brulocht*, *Vanden gheesteliken tabernakel*, *Vanden blinckenden steen* en *Dat boecksken der verclaringhe*.⁴⁰

Gerardus geeft toe dat hij aan een werk (*Dat boec van den gheesteliken tabernakel*) enkele aanpassingen deed. Hij liet stukken weg en laste tussen de verschillende paragrafen de meningen van andere kerkelijke auteurs in. Wel stelt hij dat hij dit zeker niet deed om afbreuk te doen aan de kennis van van Ruusbroec, maar enkel omdat de lezer er iets mee zou kunnen doen. Volgens Jean Baptiste David gaat het hier om toevoegingen van Flavius Josephus (een Joodse geschiedschrijver die leefde in de eerste eeuw na Christus) en Petrus Trecensis (een Franse 11de-eeuwse theoloog, bekend van zijn *Historia Scholastica*).⁴¹ Hij vond bijvoorbeeld de aanval van van Ruusbroec op de standen van de Kerk te sterk en besloot daarom deze niet te kopiëren. Gerardus was wel zo eerlijk te vermelden dat hij de paragraaf weg had gelaten.

*“Ic lie oec dat ic in dat boeck vanden tabernakele hebbe bi wilen met uutgheleiden paragrafen gheset opinione van anderen lereren... niet in minrenissen des auctoers ghescrifte, mer dat een subtyl lende verlicht lesere yet orberlics daer uut moghe mediteren.”*⁴²

*“Ende oec in dat selve boec...heb ic achter ghelaten, niet sonder redenen, ene Grote besceldnisse die hy daer makede op alle staet der heyliger kerken.”*⁴³

De invloed van van Ruusbroec op de kartuizers in het klooster van Herne bleef niet beperkt tot de interesse van Gerardus. De boeken van van Ruusbroec waren talrijk aanwezig in de kloosterbibliotheek.⁴⁴ Ook in andere kartuizerkloosters was er interesse voor de werken van van Ruusbroec. De Roermondse Dionysius de kartuizer was, zoals hierboven vermeld, ook een groot bewonderaar van zijn werk.⁴⁵

³⁸ Gerardus Van Saintes. *Die prologe*. Geciteerd in: De Vreese W. *Bijdragen tot de kennis van het leven en de werken van Jan van Ruusbroec*. p. 9.

³⁹ *Ibidem*, p.12.

⁴⁰ Hendrickx F. *De kartuizers en hun klooster te Zelem*. p. 86.

⁴¹ De Vreese W. *Bijdragen tot de kennis van het leven en de werken van Jan van Ruusbroec*. p. 15.

⁴² Gerardus Van Saintes. *Die prologe*. Geciteerd in: De Vreese W. *Bijdragen tot de kennis van het leven en de werken van Jan van Ruusbroec*. p. 15.

⁴³ *Ibidem*, pp. 15-16.

⁴⁴ Huijben J. *Uit Ruusbroec's vriendenkring*. p. 112.

⁴⁵ Pansters K. *De kardinale deugden in de Lage Landen, 1200-1500*. p. 137.

Deze inleiding toont de verwevenheid tussen Jan van Ruusbroec, Geert Grote (de vader van de Moderne Devotie) en de kartuizers. Daarom is het een mooi beginpunt voor het hier gevoerde onderzoek naar tekstuele linken tussen de Moderne Devotie en de kartuizers.

Probleemstelling

Deze inleiding over Jan van Ruusbroec, Geert Grote en Gerardus de katuizer vormt een ideaal beginpunt voor dit onderzoek. Met deze thesis wil ik immers onderzoeken hoe de productie, de receptie en de verspreiding van teksten er aan toe ging bij de katuizers en in de gemeenschappen van de Moderne Devotie. Beide gemeenschappen zijn bekend omwille van hun bijzonder grote interesse in boeken.

De katuizerorde ontstond in de 11de eeuw toen Bruno naar het Chartreuse Massief trok, maar de Moderne Devotie kwam pas in de 14de eeuw tot stand. Omdat de katuizerorde in de 14de eeuw al een gevestigde waarde was, waren de gewoontes van de katuizermonniken een ideale inspiratiebron voor de ontwikkelende gemeenschappen van de Moderne Devotie. De interesse in boeken, die al vanaf het ontstaan van de katuizerorde aanwezig was, sloeg snel over op Geert Grote en zijn volgelingen. Maar bleef het daarbij? Waren het enkel de moderne devoten die de gewoontes van de katuizers overnamen of was er meer aan de hand? Leerden de katuizers op hun beurt iets van de moderne devoten of bleven de katuizermonniken eeuwenlang van de buitenwereld afgesloten? De katuizers beschouwden zichzelf als autonoom en onafhankelijk van andere kloosters of kerkelijke autoriteiten en beweerden steeds dat ze *Numquam deformata* (nooit vervormd) geweest zijn. Wanneer er in de 15de eeuw in verschillende bestaande kloosterordes een nood aan vernieuwing en observantisme (zie paragraaf 3.2.1.) gevoeld werd, was er van een dergelijke fenomeen geen sprake in de katuizerkloosters.

Maar is er hier iets meer aan de hand? Is het niet mogelijk dat de katuizers zich op verschillende manieren lieten beïnvloeden door de buitenwereld in het algemeen en door de moderne devoten in het bijzonder? Om dit te onderzoeken is het nodig eerst het ontstaan van de katuizerorde en de Moderne Devotie te schetsen. Het is immers onmogelijk om een kloosterorde of een dergelijk diverse groep als de moderne devoten te onderzoeken zonder eerst kort hun ontstaansgeschiedenis en ideeën te schetsen. Ook moet de belangstelling voor boeken bij beide partijen van naderbij bekeken worden. (Zie voor dit alles hoofdstuk twee en drie.)

Daarnaast moet er dieper worden ingegaan op de moeilijke bewaringsomstandigheden waar manuscripten doorheen de eeuwen mee te maken kregen. Dit is nodig om een

belangrijke kanttekening te maken bij dit onderzoek. De bewaringsomstandigheden van de handschriften uit de middeleeuwen waren soms zo slecht dat de vraag zich stelt of er sowieso al iets over deze overgeleverde werken te zeggen valt. Dit probleem wordt uitgebreid besproken in hoofdstuk vier. In hoofdstuk vijf wordt er bekeken in welke mate teksten in de middeleeuwen circuleerden. Aan de hand van het werk van Erik Kwakkel en met de nodige aandacht voor de kartuizers en de moderne devoten wordt bestudeerd aan de hand van welke criteria teksten zich konden verspreiden in de middeleeuwse maatschappij.

De vraag die in deze thesis gesteld wordt, is de volgende: wat waren de tekstuele linken tussen de kartuizers en de gemeenschappen van de Moderne Devotie en kunnen we hieruit iets afleiden omtrent een mogelijk beïnvloeding? Het gaat hier niet alleen om de ideeën en opvattingen over handschriften (bijvoorbeeld het concept preken met de hand, een term die door vele auteurs⁴⁶ gebruikt wordt), maar dus ook om de fysieke werken zelf.

Het concept van het preken met hand wordt in paragraaf 2.3.3. nog uitgebreid behandeld maar het is nodig om nu al enige duiding te brengen. Guigo en de kartuizers zagen zichzelf als verkondigers van de waarheid. Maar omdat ze deze waarheid niet mondeling konden verkondigen omwille van hun stiltegelofte, deden ze dit via geschriften. Sommige auteurs zoals Johan Peter Gumbert⁴⁷ nuanceren de uitspraak van Guigo (“*Ut quia ore non possumus, dei verbum manibus predicemus.*”⁴⁸)⁴⁹ terwijl anderen zoals Jessica Brantley sterk aan het belang van dit preken met de hand vasthouden.⁵⁰

Dit onderzoek wordt opgedeeld in twee verschillende delen. In het eerste luik, in hoofdstuk zes wordt deze vraag op een kwantitatieve manier behandeld. Aan de hand van de *Bibliotheca Neerlandica Manuscripta* en met de hulp van het werk *Collecties op orde* van Karl Stooker en Theo Verbeij wordt er in dit hoofdstuk een poging gedaan te reconstrueren welke boeken van de belangrijkste Moderne Devotieauteurs er in het bezit van de kartuizers waren. Omwille van de gebrekkige betrouwbaarheid van dit kwantitatieve luik wordt er in hoofdstuk zeven een microstudie besproken. Door middel van het onderzoek naar de inhoud van de kloosterbibliotheek van het kartuizerklooster Nieuwlicht bij Utrecht, waarvan de inhoud bijzonder goed bewaard bleef, kunnen bepaalde zaken die uit het kwantitatieve onderzoek naar voor kwamen, getoetst worden.

In hoofdstuk acht krijgt dit kwalitatieve deel dat al voor een deel behandeld werd in hoofdstuk zeven een tweede luik. Daar wordt er immers onderzocht of de typische genres van de moderne devoten (zie paragraaf 3.3.7.) misschien ook een equivalent kenden in de kartuizerkloosters. Hier wordt het meeste aandacht besteed aan de

⁴⁶ Het gaat bijvoorbeeld om Johan Peter Gumbert, Tom Gaens, Frans Hendrickx en Jessica Brantley.

⁴⁷ Gumbert J.P. *Over kartuizerbibliotheeken*. p. 161.

⁴⁸ Omdat we het woord van God niet met onze mond kunnen preken, doen we dit met onze handen.

⁴⁹ Guigo I. *Consuetudines*, In: Un Chartreux (ed.), *Sources Chrétiennes, séries des textes monastique d'occident*. p.224. Eigen vertaling.

⁵⁰ Brantley J. *Reading in the wilderness*. p. 49.

memoriecultuur (en specifiek het gebruik van memorieboeken), die door verschillende auteurs, zoals Bas Diemel,⁵¹ als een erg belangrijk fenomeen voor de gemeenschapsvorming in de gemeenschappen van de Moderne Devotie wordt beschouwd. Diemel bestudeerde immers de processen van gemeenschapsvorming in de middeleeuwse monastieke milieus van de Moderne Devotie aan de hand van de memoriacultuur. Hieronder verstaat hij “*de vorming en bestendiging van een band tussen de levenden en de doden en de wijze waarop hierdoor een gemeenschapsgevoel wordt gecreëerd.*”⁵² Het gebruik van dergelijke praktijken in de kartuizerkloosters zou kunnen bewijzen dat de kartuizers helemaal niet zo van de wereld afgescheiden waren als ze zelf soms beweerden. Niet alleen omdat memorieboeken vaak het bestaan van een gemeenschap (samen met mensen die buiten de kloostermuren leven) weergeven, maar ook omdat ze dit fenomeen dan misschien wel van de moderne devoten overgenomen hadden. Omgekeerd is het natuurlijk ook evengoed mogelijk dat de moderne devoten de praktijk van de kartuizers kenden.

Aan de andere kant zou een dergelijke conclusie bewijzen dat de memorieboeken geen typisch Moderne Devotiefenomeen waren, maar eerder een wijdverspreide middeleeuwse gewoonte.

De Moderne Devotie: een complex geheel

De geschiedenis van de Moderne Devotie is complex. De Moderne Devotie bestaat uit drie belangrijke takken: de broeders en zusters van het gemene leven, de reguliere kanunniken en kanonikessen van Augustinus en de leden van de derde orde. In hoofdstuk drie worden de drie takken besproken, maar uit praktische overwegingen zal in het onderzoek de nadruk gelegd worden op de reguliere kanunniken en kanonikessen die de regel van Augustinus volgden.

Dit gebeurt omwille van de ingewikkelde structuur van de Moderne Devotie. Sommige broeder- en zusterhuizen sloten zich in de loop van hun bestaan aan bij de derde orde terwijl enkele derde orde kloosters overschakelden naar de regel van Augustinus.⁵³

Het is met andere woorden niet altijd gemakkelijk te bepalen welk gemeenschappen en kloosters tot welke strekking binnen de Moderne Devotie behoorden. De broeders en zusters van het gemene leven leefden vaak op het randje tussen een seculier en een regulier leven en stapten dan soms plots over naar een kloosterlijke levenswijze. Hierdoor is het bijzonder moeilijk om deze tak van de Moderne Devotie in dit onderzoek te betrekken. Dergelijke huizen worden dus enkel in het onderzoek opgenomen wanneer ze de overstap naar de regel van Augustinus gemaakt hebben en deze duidelijk gedocumenteerd is. Indien dit het geval is, worden ze gewoon als een

⁵¹ Diemel B. *Daer es leven sonder sterven : memoria en gemeenschapsvorming in Windesheimer kringen uit de laatmiddeleeuwse Zuidelijke Nederlanden, 1350-1550*, Gent, 2011, 393 p.

⁵² Diemel B. *Daer es leven sonder sterven*. p. 3.

⁵³ Lawrence C.H. *Kloosterleven in de middeleeuwen*. p. 326.

regulier klooster van Augustinus beschouwd.

De kloosters van de derde orde worden nu over het algemeen tot de Moderne Devotie gerekend, maar dit is niet altijd even vanzelfsprekend geweest. In 1968 stelde de Nederlandse priester en historicus Regnerus Richardus Post dat de derde orde eerder een buitenbeentje was binnen de Moderne Devotie.⁵⁴ Nu is bewezen, op basis van het nagelaten bronnenmateriaal dat de moderne devoten zelf de derde orde niet problematiseerden en als een deel van hun beweging zagen.⁵⁵ Toch worden dergelijke kloosters niet opgenomen in het hier gevoerde onderzoek omdat een keuze voor de reguliere kanunniken en kanonikessen van Windesheim vele voordelen biedt. Een belangrijk voordeel is dat er van de kloosters van de kanunniken en kanonikessen die aangesloten waren bij de kapittels duidelijke lijsten bestaan. Daarenboven waren de gemeenschappen van het kapittel van Windesheim erg belangrijk voor de leescultuur in de Nederlanden. Een andere reden waarom er in het onderzoek enkel op de kanunniken en kanonikessen gefocust wordt, is omdat deze op alle vlak (zowel qua organisatiestructuur als qua denkwijzen) het meeste gelijkenissen vertonen met de kartuizers. De keuze voor de kanunniken en kanonikessen van Windesheim in dit onderzoek is dus zowel pragmatisch als weloverwogen. Het gaat voor alle duidelijkheid om een beperking wat betreft de bestudeerde instellingen en niet om een beperking omtrent de bestudeerde auteurs of de gebruikte genres. Alle auteurs die belangrijk waren voor de Moderne Devotie in het algemeen en alle genres die door de moderne devoten gebuikt werden, worden in het onderzoek opgenomen.

Afbakening van het onderzoek

Een temporele afbakening is niet vanzelfsprekend in het kader van dit onderzoek omdat er verschillende beginpunten verdedigd kunnen worden. Moet de studie beginnen in de 11de eeuw bij het ontstaan van de kartuizerorde? Deels is dit wenselijk om de oorsprong van de orde te snappen om zo hun fascinatie met boeken te kunnen kaderen. Aan de andere kant verschenen de eerste kartuizerkloosters in de Nederlanden pas in 14de eeuw. Een ander mogelijk beginpunt is het jaar 1374, het jaar wanneer Grote zijn huis openstelde voor arme vrouwen. Ook 1387 kan verdedigd worden omdat toen het klooster van Windesheim, het allerbelangrijkste klooster van de Moderne Devotie beweging, opgericht werd. Maar het beste beginpunt voor een vergelijkende studie over de kartuizers en de moderne devoten lijkt de periode van het leven van Jan van Ruusbroec (de vroege 14de eeuw). De geestelijke invloed van van Ruusbroec op de kloosters in het algemeen en op de kartuizers en de gemeenschappen van de Moderne Devotie in het bijzonder is immers niet weg te denken.⁵⁶ (Dit werd reeds besproken in de

⁵⁴ Post R. *The Modern Devotion. Confrontation with Reformation and Humanism*, Leiden, 1968, 694 p.

⁵⁵ Goudriaan K. *De derde orde als onderdeel van de Moderne Devotie*. pp. 30-32.

⁵⁶ Huijben J. *Uit Ruusbroec's vriendenkring*. p. 111.

inleiding over Jan van Ruusbroec.)

Een exact beginpunt is dus moeilijk, maar de vroege 14de eeuw lijkt een mooi uitgangspunt. In deze eeuw leefde Jan van Ruusbroec, stelde Geert Grote zijn huis open voor de arme vrouwen van Deventer, werd het klooster van Windesheim opgericht en ontstonden de eerste kartuizerkloosters in de Nederlanden.

Een duidelijk eindpunt is er evenmin. De beste optie is om de 16de eeuw als eindpunt te kiezen omdat de drukpers dan overal zijn intrede deed. Wanneer teksten op grote schaal gedrukt konden worden, was er geen nood meer aan handschriften. (Voor alle duidelijkheid: dit onderzoek concentreert zich enkel en alleen op middeleeuwse handschriften. Drukken worden geheel buiten beschouwing gelaten.) Ook werden veel klooster in de Noordelijke Nederlanden in de 16de eeuw onder invloed van de reformatie gesloten. De kloosters in de Zuidelijke Nederlanden zouden nog zo'n twee eeuwen verder bestaan en pas in de 18de eeuw gesloten worden.⁵⁷

Een geografische afbakening in dit onderzoek is in tegenstelling tot de temporele makkelijk te verdedigen. Uit praktische overwegingen heb ik mij beperkt tot de Nederlanden. De focus ligt niet specifiek op de Noordelijke of Zuidelijke Nederlanden, maar er wordt een poging gedaan ze beide te behandelen door op de gelijkenissen en verschillen te wijzen.

⁵⁷ Zie hiervoor: Obbema P. *De overlevering van de middeleeuwse geestelijke literatuur in de Nederlanden*. In: *Ons geestelijk erf*, 95, 1985, pp. 238-248.

Hoofdstuk 1: Literatuurstudie: de kartuizers en de moderne devoten.

De kartuizerskloosters en de gemeenschappen van de Moderne Devotie worden vaak samen aangehaald. Dom. Marcellin Theeuwes, de prior van La Grande Chartreuse, schreef in 2009 nog het volgende over zijn orde:

“In Noordwest Europa waren vooral de [kartuizer]kloosters van Keulen en Roermond een bakermat van geestelijke ontplooiing, nauw betrokken bij de beweging van de Moderne Devotie en de verspreiding van de Imitatio Christi.”⁵⁸

Vele auteurs erkennen dat er een link tussen beide bestaat, maar nog maar weinig onderzoekers hebben aandacht besteed aan de wederkerige beïnvloeding. De laatste jaren komt deze dubbele relatie af en toe aan bod in de literatuur, maar de hoofdmoot van alle onderzoeken over de kartuizers en de Moderne Devotie focust op een eenrichtingsverkeer.

1.1. Eenrichtingsverkeer?

Sinds hun ontstaan leefden de kartuizers in woeste gebieden, ver van drukke steden. Ze hadden geen aandacht voor de kerk en de samenleving. Als gevolg daarvan werd in de wetenschappelijke literatuur vooral aandacht besteed aan de passieve inwerking van het kartuizerideaal op de gemeenschappen van de Moderne Devotie. Dit eenrichtingsverhaal beïnvloedt vele werken over de kartuizers.⁵⁹ Een voorbeeld van zo'n studie over de passieve inwerking is het werk van Willem Lourdaux.⁶⁰

1.1.1. De invloed van de kartuizers op de Moderne Devotie: Willem Lourdaux

Martinus Schouben zou in 1715, in opdracht van het generaal kapittel de oorspong van de Windesheimse gewoonten uitsluitend tot de sfeer van de reguliere kanunniken herleid hebben. Deze orde van de reguliere kanunniken ontstond in de 11de eeuw als een reactie tegen de levenswijze van de seculiere kanunniken die geen kloosterregel

⁵⁸ Theeuwes M. *Het geheim van de stilte. De besloten wereld van de Roermondse kartuizers*. p. 7.

⁵⁹ Van Engen H. en Verhoeven G. *Monastiek observantisme en Moderne Devotie in de Noordelijke Nederlanden*. p. 70.

⁶⁰ Lourdaux W. *Kartuizers- moderne devoten. Een probleem van afhankelijkheid*. In: *Ons geestelijk erf*, 37, 1963, pp. 402-418.

volgden. Omdat de regel van Augustinus weinig praktisch zaken bevatte stelden de verschillende kloosters hun eigen *Consuetudines* op.⁶¹ Schouben spreekt dus van een overname van de oudere gewoontes van de reguliere kanunniken maar benadrukt daar nog eens het feit dat het wel degelijk om een totale vernieuwing ging.⁶² In het verhaal van Schouben ontbreekt elke verwijzing naar de kartuizers. Maar gelukkig hebben de meeste onderzoekers dit enge perspectief van deze 18de-eeuwse kloosterling verlaten en aandacht besteed aan de relatie tussen de moderne devoten en de kartuizers.

De kartuizerorde is eeuwen ouder dan de Moderne Devotie beweging en daarom is het logisch dat deze laatste inspiratie haalde bij de eerste. Willem Lourdaux schreef in 1963 dat Geert Grote door zijn boekenliefde en geestelijke ingesteldheid perfect aansloot bij de kartuizerorde. Volgens Lourdaux stelde Regnerus Richardus Post in de tweede helft van de 20ste eeuw dat Grote, toen hij meer volgelingen kreeg, die volgelingen de raad gaf om zich te verenigen in een huis. Zo zouden deze devoten van het werk van hun handen kunnen leven. Het aspect van de gelovige arme vrouwen die zich in het *Meester-Geertshuis* verenigden is in het artikel van Lourdaux compleet afwezig.

Het artikel gaat uit van een heel eng perspectief. Beïnvloed door de idealen van de kartuizers, namelijk de eenzaamheid en de armoede gecombineerd met hun voorliefde voor het kopiëren van boeken, zouden de moderne devoten hun eigen leven op gelijkaardig wijze ingericht hebben.

Lourdaux heeft natuurlijk gelijk als hij stelt dat Geert Grote enkele jaren in de kartuis van Monnikshuizen in Arnhem leefde, maar om daardoor te stellen dat de Moderne Devotie een soort van afkooksel was van de kartuizerorde lijkt overdreven.⁶³

Ondanks bovengenoemde zaken zou er in 1963 nog niet voldoende onderzoek gebeurd zijn naar de gelijkenissen tussen beide. Lourdaux wijdt dit niet alleen aan een tekort aan belangstelling bij de onderzoekers, maar ook aan het eergevoel van de moderne devoten.

Lourdaux onderzocht de invloed van de kartuizers op de Moderne Devotie (enkel in deze richting) aan de hand van de twee hoofdkenmerken van beide bewegingen: de stilte en de handenarbeid.

Hij bewees dat de Windesheimse *Consuetudines* soms letterlijk dezelfde maatregelen en bewoordingen bevatten als de *Consuetudines* van Guigo de kartuizer.⁶⁴

Consuetudines Guigo: "Adhuc etiam libros ad legendum de armario accipit duos, quibus

⁶¹ *Medieval Memoria Online*. <<http://memo.hum.uu.nl>> Geraadpleegd op 20/05/2012.

⁶² *Ibidem*, pp. 405-407.

⁶³ Lourdaux W. *Kartuizers- moderne devoten. Een probleem van afhankelijkheid*. pp. 403-405.

⁶⁴ *Ibidem*, pp. 408-411.

omnem diligentiam curamque prebere monetur ne fumo, ne pulvere vel alia qualibet sorde maculentur."⁶⁵

"Bovendien krijgt hij van de bibliothecaris twee boeken om te lezen, waaraan hij gewaarschuwd wordt alle nauwkeurigheid en zorg te verschaffen, opdat ze niet met rook of stof of een ander soort vuil op welke manier dan ook bevekt worden."⁶⁶

*Consuetudines Windesheim: "Libris quos ab armario accipimus ad legendum omnem diligentiam curamque prebere monemur ne pulvere vel alia qualibet sorde maculentur."*⁶⁷

"We worden gewaarschuwd alle nauwkeurigheid en zorg te verschaffen aan de boeken die wij van de bibliothecaris ontvangen om te lezen, opdat ze niet met stof of een ander soort vuil op welke manier dan ook bevekt worden."⁶⁸

Maar de gelijkenissen bij de statuten is voor Lourdaux niet het enige bewijs dat Grote en zijn volgelingen te rade gingen bij de kartuizers. Guigo stelde dat de kartuizer zich op zelfheiliging in eenzaamheid in zijn persoonlijke cel moest richten. Een evenbeeld van deze woorden kan teruggevonden worden in het traktaat *De sollicitudine in cella* van Thomas van Kempen. Ook hij wijst op het belang van eenzaamheid. En terwijl Guigo onthechting en armoede onontbeerlijk vond voor de kartuizers, bezielde ook Grote zijn volgelingen met het armoede-ideaal.⁶⁹

Dit laatste argument van Lourdaux lijkt minder belangrijk dan de eerder aangehaalde gelijkenissen op vlak van boekenliefde. Er waren veel andere ordes, zoals de franciscanen en de augustijnen die ook erg veel belang aan armoede hechtten.

Het zou verkeerd zijn om te stellen dat het leven van de kartuizer enkel in het teken stond van gebed. Zoals er uitgebreid in paragraaf 2.3.3. besproken wordt, preekten de kartuizers *met de hand*. In de kartuis werd er dus ontzettend veel aandacht besteed aan het vervaardigen en bewaren van boeken.

Johan Peter Gumbert vermeldt, op basis van het artikel van Lourdaux, een bijkomende gelijkenis. Hij bespreekt het fenomeen van het *preken met de hand*. Volgens hem ontstond dit idee bij de kartuizers en namen de moderne devoten dit concept gretig over. Er moet wel bij vermeld worden dat er sprake was van een vrije interpretatie. Gumbert stelt immers dat de 'wereld veranderd was tussen de 12de en de 15de eeuw' waardoor de moderne devoten het *preken met de hand* letterlijker opnamen dan de kartuizers. De kartuizers schreven hun boeken meestal voor de eigen bibliotheek. (Occasioneel werd er wel eens een boek verkocht, maar de beloning daarvoor was geen geld maar een Godsloon.) De moderne devoten, en dan vooral de broeders van het gemene leven, grepen de spirituele

⁶⁵ Guigo I. *Consuetudines van de kartuizers*. Geciteerd in: Lourdaux W. *Kartuizers- moderne devoten. Een probleem van afhankelijkheid*. p. 411.

⁶⁶ *Ibidem*. (Eigen vertaling).

⁶⁷ S.N. *Consuetudines van Windesheim*. Geciteerd in: Lourdaux W. *Kartuizers- moderne devoten. Een probleem van afhankelijkheid*. p. 411.

⁶⁸ *Ibidem*. (Eigen vertaling).

⁶⁹ Lourdaux W. *Kartuizers- moderne devoten. Een probleem van afhankelijkheid*. pp. 412-413.

functie van het kopiëren van boeken gretig aan om hun brood te verdienen. De *broeders van de penne* schreven vaak werken voor de buitenwereld en waren niet bang hier een geldelijke beloning voor te vragen.⁷⁰

1.1.2. Nuance?

Lourdaux nuanceert dat hij nooit wilde stellen dat de Moderne Devotie een trouwe kopie van het kartuizerleven is, maar blijft bij zijn punt dat vele opvattingen gelijk lopen. Hij stelt dat het nodig is deze afhankelijkheid in gedachte te houden wanneer men Geert Grote en zijn volgelingen bestudeert. In zijn conclusie stelt hij dan ook dat Schouben mis was, toen hij beweerde dat de inspiratiebron voor de Windesheimers bij de reguliere kanunniken lag.⁷¹

De gelijkenissen die Lourdaux hier aanhaalt zijn natuurlijk belangrijk. Niemand zou ontkennen dat Grote enkele jaren bij de kartuizers leefde, of dat de *Consuetudines* van Windesheim gelijkenissen vertoont met het oudere exemplaar van Guigo.

Maar al deze invloeden moeten in hun context geplaatst worden. Het is niet meer dan logisch dat Grote en zijn volgelingen, in hun zoektocht naar een spiritueel leven, terecht kwamen bij de kartuizers. Zij stonden hoog aangeschreven en waren er voor bekend nooit hervormd (of misvormd) te zijn. Een nieuwe gemeenschap zoals die van de Moderne Devotie moet haar inspiratie natuurlijk ergens vandaan halen en dan leek voor hen de stap naar de kartuizers waarschijnlijk vanzelfsprekend. Hier wordt zeker niet ontkend dat deze beïnvloeding in gedachten moet gehouden worden bij het bestuderen van de Moderne Devotie maar ze is zeker niet eenzijdig.

1.2. Meer dan een passieve inwerking?

In recent onderzoek over de relaties tussen kartuizermonniken en moderne devoten in het laatmiddeleeuwse Arnhem werd duidelijk dat een aantal kartuizermonniken uit de 14de en 15de eeuw familie- of vriendschapsbanden hadden met personen uit het milieu van de Moderne Devotie. Daarnaast werd duidelijk dat bepaalde weldoeners van het kartuizerklooster in Geertruidenberg vaak ook de regulierenkloosters begunstigden.

In 1932 schreef Hendrik Scholtens al dat:

*“Een nader onderzoek omtrent den invloed der orde van Sint Bruno op het ontstaan en de ontwikkeling van de Moderne Devotie en op de reformaties in andere klooster-orden van dien tijd zou inderdaad verrassend kunnen zijn... Veelvuldig zijn de relaties, die men aantreft tussen de bekende figuren uit de Deventer kring en de kartuizers.”*⁷²

⁷⁰ Gumbert J. P. *Over kartuizerbibliotheken*. p. 163.

⁷¹ Lourdaux W. *Kartuizers- moderne devoten. Een probleem van afhankelijkheid*. p. 418.

⁷² Scholtens H. *Priors monnikhuizen*. pp. 10-11.

Duiden deze relaties op meer dan een passieve inwerking van het kartuizerideaal? Een uitwisseling van ideeën komt vaak van twee kanten. Zou het kunnen dat er meer aan de hand was en dat de kartuizerkloosters en de gemeenschappen van de Moderne Devotie elkaar rechtstreeks of onrechtstreeks beïnvloedden?

1.2.1. De rol van gemeenschappelijke weldoeners

Er zijn de laatste tijd gelukkig bepaalde auteurs die wel een wederkerige relatie opmerkten. Een belangrijke naam hier is Tom Gaens, de voorzitter van de vzw Cartusiana. Cartusiana is een kenniscentrum dat alle publicaties over de kartuizers wil samenbrengen. Het centrum wil op een historisch verantwoorde manier helpen bij wetenschappelijk onderzoek (door deel te nemen aan seminaries en congressen en door het stimuleren van wetenschappelijk onderzoek) en wil het grote publiek laten kennis maken met de kartuizerorde.⁷³

Tom Gaens onderzocht in 2008 hoe de weldoeners van de kloosters gezien kunnen worden als een schakel tussen de kartuizers en de moderne devoten in Utrecht. Als casestudie bestudeerde hij het testament van Alienora van Zuilen. Merkwaardig is dat Alienora haar bezittingen, na aftrek van eventuele schulden, geheel overliet aan de begunstigen van haar testament. Aangezien twee van die begunstigen, Wermbold van Boskoop en Willem Hendriksz enkele jaren voor de dood van Alienora betrokken waren bij het oprichten van het kapittel van Utrecht, wordt er verondersteld dat na haar dood een flink stuk van haar geld ten gunste van deze gemeenschappen van de Moderne Devotie werd gebruikt.

Tijdens haar leven, ondersteunde Alienora niet alleen Moderne Devotie gemeenschappen in Utrecht maar ook de kartuizerkloosters in Arnhem, Geertruidenberg en Utrecht. In het necrologium van dit laatste klooster wordt ze zelfs als weldoenster vermeld. (En ook in de archieven van de tertiaren in Utrecht wordt ze een *seer hoghe vriendinne* genoemd.)

Dit voorbeeld toont volgens Gaens niet alleen aan dat weldoeners een belangrijke schakel tussen de kartuizers en de Moderne Devotie gemeenschappen waren, hij pleit hier ook voor een diepgaand prosopografisch onderzoek naar deze weldoeners.⁷⁴

1.2.2. De connecties tussen de kartuizers en de moderne devoten

Gaens ziet niet alleen het belang van de weldoeners bij het bestuderen van de relaties, maar stelt ook dat vele kartuizers en moderne devoten connecties met elkaar hadden.

⁷³ <<http://www.cartusiana.org>> Geraadpleegd op 28/02/2012.

⁷⁴ Gaens T. *De Utrechtse geestelijkheid en de kartuizers*. pp. 71-74.

Zo steunden de broeders van het gemene leven op bepaalde vrienden om privileges voor hun stichtingen te verkrijgen. Al dan niet toevallig was een van die vrienden broeder Tideman Graeuwert, de prior van het kartuizerklooster in Utrecht.⁷⁵

Dat de familiebanden tussen de stichtingen niet ontbreken, bewijst Gaens met het voorbeeld van de kartuizer Hendrik van Heeswijk. Zijn vader was weldoener van het kartuizerklooster en zijn moeder van de Utrechtse tertiariissenconventen. Zijn zussen traden in in dit tertiariissenconvent terwijl zijn broer toetrad tot een regulierenklooster.⁷⁶ De verdere voorbeelden die Gaens aanhaalt zijn talrijk.⁷⁷ Zo herdachten de kartuizers in hun gebeden de pestslachtoffers bij de Utrechtse regulieren, waren er belangrijke geestelijken zowel de gemeenschappen van de Moderne Devotie als de kartuizerskloosters gunstig gezind en waren de gebedsovereenkomsten talrijk. Verder waren er vaak professen uit een Moderne Devotie gemeenschap die intraden in een kartuizerklooster. Deze professen namen vaak materiële zaken (zoals boeken) en ideeën mee.

1.2.3. Beïnvloeding en samenwerking

In een ander artikel⁷⁸ van zijn hand, benadrukt Gaens opnieuw deze kruisbestuiving tussen de kartuizers en de moderne devoten. De moderne devoten vereerden de kartuizers en lieten niet na hen met superlatieven te overladen. Het is een feit dat de verschillende takken van de Moderne Devotie een impact van de kartuizerkloosters voelden. Hier denken we aan de hierboven aangehaalde voorbeelden over de liefde voor boeken en gelijkenissen in de statuten maar evengoed aan de reguliere kloosters van Augustinus die het kloosterslot naar het voorbeeld van de kartuizers vrijwillig adopteerden.⁷⁹

Belangrijk hier is dat Gaens stelt dat ook de kartuizers beïnvloed werden door de moderne devoten. Naast de hierboven aangehaalde redenen, haalt Gaens in dit artikel de overgang van Moderne Devotienovicen die een striktere regel zochten naar de kartuizerkloosters aan. Deze novicen waren opgeleid in de kringen van de Moderne Devotie en brachten dus sowieso hun ideeën mee het kartuizerklooster binnen.⁸⁰ Dit gebeurde frequent in het klooster van Arnhem, Geerttuidenberg, Zelem en Luik.⁸¹

⁷⁵ *Ibidem*, pp. 75-76.

⁷⁶ *Ibidem*, p. 76.

⁷⁷ *Ibidem*, pp. 77-106.

⁷⁸ Gaens T. *De gebroken spiegel van perfectie. Vijf eeuwen kartuizer aanwezigheid in de Lage Landen (1314-1796)*, In: Signum. Tijdschrift van de Contactgroep voor sociaal-economische en institutioneel-juridische geschiedenis van geestelijke en kerkelijke instellingen in de Nederlanden in de middeleeuwen, 19, 2007, pp. 92-104.

⁷⁹ Gaens T. *De gebroken spiegel van perfectie*. p. 98.

⁸⁰ *Ibidem*, p. 98-99.

⁸¹ Gaens T. en Hendrickx F. *Het vaste ritme van verandering. Vijf eeuwen kartuizergeschiedenis in de Nederlanden (1314-1796)*. p. 35.

Hieraan voegt Gaens twee jaar later nog toe dat de kartuizers en de moderne devoten soms de handen in elkaar sloegen om een bepaald boek te schrijven of te kopiëren. De Utrechtse kartuizer Willem Vryman van Delft zou daaromtrent in de 15de eeuw gecorrespondeerd hebben met zijn neef Jan van Schoonhoven, de reguliere kanunnik uit Groenendaal. Gaens stelt ook dat de vroege werken van de moderne Devotieauteurs, ook in de kartuis van Utrecht gekopieerd werden.⁸²

1.2.4. Was er meer aan de hand?

Kunnen we uit dit alles dan afleiden dat er iets meer aan de hand was dan een passieve inwerking van kartuizerideaal op de moderne devoten? Is er sprake van een tweerichtingsverkeer? Belangrijk om hier te onthouden is in elk geval het feit dat talrijke moderne devoten met hun ideeën en boeken de kartuizerkloosters bevolkten. Het onderzoek naar die wederkerigheid is erg recent. Alle oudere werken gaan uit van een enge eenzijdigheid.

Eens de gemeenschappen van de Moderne Devotie zich begonnen te ontwikkelen, ontstonden er bij hen ook nieuwe ideeën en boeken die dan op hun beurt de kartuizers beïnvloedden. Omdat de invloed van de kartuizers op de moderne devoten al veelvuldig bestudeerd is, beperk ik mij in dit onderzoek tot het onderzoeken van de invloed die moderne devoten hadden op kartuizers.

Het onderzoek van Tom Gaens is uitermate belangrijke omdat hij een van eersten was die meer dan een passieve inwerking van het kartuizerideaal aanduidde. Toch is er over deze wederkerige beïnvloeding nog veel onderzoek nodig. De gelijkenissen in de leescultuur werden door Lourdaux al aangehaald, maar zonder enige aandacht voor een mogelijke tweerichtingsbeïnvloeding. Daarom wordt er in deze thesis erg veel aandacht besteed aan de boek- en leescultuur bij de kartuizers en de moderne devoten in de hoop zo iets meer over hun contacten en invloed te weten te komen.

⁸² *Ibidem*, p. 34.

Hoofdstuk 2: De kartuizers

Het is onmogelijk om een onderzoek naar de tekstuele linken tussen de moderne devoten en de kartuizers aan te vangen zonder een bespreking over beide groepen. De kartuizers waren in de middeleeuwen al erg gekend omwille van hun uitzonderlijke ascese, hun gelofte van stilte en hun liefde voor boeken. Na een toelichten bij het de stand van het onderzoek (in paragraaf 2.1.) wordt het ontstaan van- en het leven in de kartuizerkloosters besproken (paragraaf 2.2.). Na deze noodzakelijke duiding omtrent het fenomeen van de kartuizerorde met aandacht voor Bruno, Guigo I, de *Consuetudines* en La Grande Chartreuse, wordt er in paragraaf 2.3. dieper ingegaan op de uitzonderlijke boekenliefde van de kartuizers. Dit laatste is van onmiskenbaar belang omdat het nodig is te weten hoe de kartuizers hun bibliotheek vulden, welke boeken ze lazen en op welke manieren ze *met de hand preekten*. De zaken die in paragraaf 2.3. besproken worden, zijn belangrijk om hoofdstuk zes te kunnen plaatsen. Het is onmogelijk om een onderzoek naar de leescultuur in de kartuizerkloosters te voeren zonder daarbij de nodige aandacht te hebben voor de hierover verschenen literatuur. Een basiskennis over de boekenliefde van de kartuizers, waarop dit hele onderzoek gefundeerd is en de kartuizerbibliotheken is dus onmisbaar.

Omdat het onderzoek hier, zoals besproken in de probleemstelling, zich enkel op de Nederlanden richt en de kartuizerorde een breder fenomeen is, is het noodzakelijk om kort het ontstaan van de kartuizerkloosters in de Nederlanden te bespreken. In paragraaf 2.4. word het ontstaan van de Nederlandse kartuizerkloosters kort toegelicht met aandacht voor de kerkelijke en wereldlijke omstandigheden van die tijd.

2.1. Stand van het onderzoek

De oorspronkelijk erg besloten levenswijze van de kartuizermonniken die langzaam evolueerde naar een meer aan de steden aangepaste vorm van leven terwijl de monniken steeds aan hun principes vasthielden, zorgde ervoor dat de kartuizerkloosters vaak het onderwerp van onderzoek werden. Gebaseerd op de uitgebreide bibliografie die te vinden is op de website www.cartusiana.org, kan gesteld worden dat er verschillende fasen op te merken zijn in de historiografie over deze orde.

Een paar 17de, 18de en 19de-eeuwse werken over de kartuizerorde zijn verwaarloosbaar als men ze tegenover de massa literatuur die er in de 20ste en 21ste eeuw over de kartuizers verscheen plaatst.

We onderscheiden een eerste fase van de historiografie in het begin van de 20ste eeuw. Er verschenen verschillende werken die over specifieke kartuizerkloosters handelden. Enkele onderzoekers waagden zich ook aan een studie van de liturgische praktijken, maar de beschrijvingen van de kloosters waren in de meerderheid.

Dit veranderde in de jaren 1960. Vanaf dan werd het interesseveld van de onderzoekers breder en dus kunnen we hier het begin van de tweede fase onderscheiden. Deze fase brak echt door in 1970. De *Annalecta Cartusiana* speelde in dit opzicht een belangrijke rol. Het in 1970 door James Hogg opgerichte tijdschrift verzamelde vanaf dan allerlei werkstukken over de geschiedenis en de spiritualiteit van de kartuizerorde.⁸³

Vanaf dan raakte alles in een stroomversnelling. Werken over het ontstaan van de orde, de bouwgeschiedenis, de levenswijze van de monniken,... schoten als paddenstoelen uit de grond.

De derde en voorlopig laatste fase in het onderzoek begon in het jaar 2000. Vanaf dan kwam er aandacht voor het beeld en zelfbeeld van de monniken. De rol van Jessica Brantley⁸⁴ en Julian Luxford⁸⁵ die in dit onderzoek niet vaak aan bod komen, mag voor het onderzoek naar de representatie en het beeld van de kartuizers niet uit het oog verloren worden.

In 2001 werd de 900ste verjaardag van de sterfdatum van Bruno herinnerd met een internationaal congres in het voormalige kartuizerklooster van Zelem.⁸⁶ Naar aanleiding van deze gebeurtenis verschenen er verschillende studies. In 2005-2006 verscheen de film 'Into Great Silence', een film van Philip Gröning over het leven in La Grande Chartreuse vandaag. Dit alles toont aan dat de interesse in de kartuizerorde vandaag nog springlevend is.

2.2. De kartuizers: zonen van Bruno

2.2.1. De kartuizerorde: een reactie tegen de rijkdom van Cluny?

Een kerkelijk hervormingsstreven in de hoge middeleeuwen, zorgde voor allerlei vernieuwingen binnen de kerk en in het kloosterleven. In 910 werd de abdij van Cluny gesticht, een abdij die binnen twee eeuwen zou uitgroeien tot een van rijkste kerkelijke instellingen van het Westen. Maar omdat niemand steeds meer macht kon verkrijgen zonder kritiek te oogsten, waren er al snel tegenstemmen te horen.

⁸³ <<http://analecta.chartreux.org/>> Geraadpleegd op 21/02/2012.

⁸⁴ Brantley J. *Reading in the wilderness: private devotion and public performance in late medieval England*, Chicago, 2007, pp. 491.

⁸⁵ Luxford J. *Texts and images of Carthusian foundation*. In: Müller A. en Stöber K., (eds.) *Self-representation of medieval religious communities. The British isles in context*, IT Verlag Münster, 2009, pp. 275-306.

⁸⁶ Timmerman F. en Gaens T. *Magister Bruno. Negen eeuwen uitstraling van de kartuizerorde*. Ten geleide.

Een belangrijke stem kwam vanuit de kloosterwereld zelf. De twee belangrijkste kloosterordes, ontstaan als een reactie op Cluny, zijn de cisterciënzers en de kartuizers. Ze klaagden het uiterlijke vertoon van Cluny aan en wilden terug naar de monastieke idealen van contemplatie en soberheid.⁸⁷

Maar niet alleen deze nieuwe monastieke ordes ontwikkelden zich, ook honderden kluzenaars trokken zich in het hoogmiddeleeuwse West-Europa terug in de bossen. Anders lieten zich inmetzelen of dwaalden predikend rond in de steden. Alleen hadden deze kluzenaars allemaal met hetzelfde probleem te kampen: ze werden zo populair dat hun vele volgelingen al snel het eremitisme verstoorden. Velen namen dan maar een kloosterregel aan en sloten zich aan bij de benedictijnen, cisterciënzers of bij de reguliere kanunniken.⁸⁸

Dit laatste kan niet gezegd worden over Meester Bruno van Keulen. Hij slaagde er immers in om vanuit zijn kluzenaarschap een *modus vivendi* te ontwikkelen die het midden hield tussen cenobitisme en eremitisme.⁸⁹ (Een combinatie van gemeenschapsleven en een kluzenaarsbestaan.)

De kartuizers waren vooral gekend voor hun armoede-ideaal en hun liefde voor boeken. Het stiltegebod was ook een opvallend kenmerk van de kartuizerkloosters, maar zeker niet uniek. Ook andere orden zoals de cisterciënzers, benedictijnen en trappisten apprecieerden de stilte.⁹⁰

2.2.2. Magister Bruno

Bruno was professor en kanunnik in Reims toen hij in 1084 besloot om zich samen met enkele volgelingen terug te trekken in het Chartreusmassief nabij Grenoble.

Bruno was magister in de theologie en filosofie en stond bekend bij zijn tijdsgenoten als een enorm geleerd man. Hij woonde met de andere kanunniken van Reims samen in een soort kloostergebouw. Na een conflict van de kanunniken tegen aartsbisschop Manassès de Gournay, die zijn ambt volgens zijn tegenstanders verkregen zou hebben door simonie, moest Bruno in 1076 Reims ontvluchten.

In 1083 keerde hij terug naar Reims, waar hem gevraagd werd Manassès op te volgen. Het was op dit moment dat Bruno besloot de wereld te verlaten. Hij trok zich samen met twee volgelingen terug in de bossen van Sèche-Fontaine in de Champagne. Zijn twee volgelingen besloten een cenobitisch leven aan te vangen en bouwden een eigen klooster maar Bruno bleef alleen wonen in een hutje in hun buurt. Gestoord door de nieuwsgierige blikken, besloot hij dat een kluzenaar enkel op een verlaten plaats echt

⁸⁷ Blockmans W. en Hoppenbrouwers P. *Eeuwen des ondersheids*. p. 193.

⁸⁸ Peeters T. *O beata solitudo, o sola beatitudo. Het solitaire leven van Sint Bruno en de kartuizers*. p. 80.

⁸⁹ Nissen P. *De kartuizerorde: een eeuwenoud getuigenis van stille concentratie*. p. 17.

⁹⁰ *Ibidem*, pp. 16-17.

zijn roeping kon beleven en hij trok naar de Alpen.⁹¹

Zo richtte Bruno, samen met zes gezellen, het eerste kartuizerklooster op in het Chartreuse Massief met de toestemming van bisschop Hugo van Grenoble. Dit verlaten gebied tussen de steile rotsen was voor Bruno een ideale plaats om te leven in eenzaamheid, gebed en stilte. Bruno schreef in een brief aan zijn vriend Raoul le Verd, de provoost van het kapittel van Reims het volgende:

“Only those who have experienced the solitude and silence of the wilderness can know what benefit and divine joy they bring to those who love them.”⁹²

Op een gegeven moment werd Bruno door paus Urbanus II naar Rome geroepen om hem bij te staan. Bruno, gehoorzaam als hij was, kon niet weigeren en met zijn vertrek verliet ook het spirituele model van de kartuizers het klooster. Na een korte onderbreking hernamen de verweesd achtergebleven monniken zich en ze namen het solitaire leven terug op.⁹³

2.2.3. La Grande Chartreuse na Bruno

Bruno liet geen geschreven regel na. Hij had immers nooit de bedoeling gehad om een nieuwe kloosterorde te stichten. Dit werd problematisch wanneer de kartuizers die Bruno nog gekend hadden, stierven en de opvolgers toch hun meester zo getrouw mogelijk wilden blijven navolgen.⁹⁴ Dertig jaar na de dood van Bruno schreef Guigo I, de vijfde prior van La Grande Chartreuse en een vriend van andere grote spirituele leiders zoals Petrus Venerabilis van Cluny en Bernardus van Clairvaux, de *Consuetudines Cartusiae* omdat hij beseftte dat de orde nood had aan orde, wetgeving en stabiliteit.⁹⁵

Eerst stond Guigo weigerachtig tegenover een dergelijke onderneming omdat Bruno zelf altijd geweigerd had een orde te stichten en dus geen regels op schrift had willen stellen. Toch voltooide hij in 1127 zijn *Consuetudines* en zond een exemplaar naar zijn medebroeders.⁹⁶

Deze regel bestond uit praktijken die Bruno ontleend had aan Hiëronymus (het belang van het kopiëren van boeken)⁹⁷ en Benedictus (de waarde van handenarbeid)⁹⁸, vanzelfsprekend aangepast aan de leefwijze van de kartuizers. Er waren ook nog andere denkers die Bruno beïnvloed hadden bij het uitdenken van zijn *levend voorbeeld*,⁹⁹ maar

⁹¹ Peeters T. *O beata solitudo, o sola beatitudo. Het solitaire leven van Sint Bruno en de kartuizers.* pp. 74-76.

⁹² Bruno van Keulen. *Brief aan Raoul le Verd*, Geciteerd in: Charterhouse of the transfiguration < <http://transfiguration.chartreux.org/Bruno-Letter-to-Raoul.htm> > Geraadpleegd op 02/03/1012.

⁹³ Peeters T. *Gods eenzame zwijgers.* p. 58.

⁹⁴ *Ibidem*, p. 58.

⁹⁵ Hogg J. *Voorwoord.* p.11.

⁹⁶ Hendrickx F. *De kartuizers en hun klooster te Zelem.* p. 21.

⁹⁷ Peeters T. *O beata solitudo, o sola beatitudo. Het solitaire leven van Sint Bruno en de kartuizers.* p. 87.

⁹⁸ *Ibidem*.

⁹⁹ Gaens T. en Degrauwe J. *De kracht van de stilte.* p. 11.

een gebrek aan bronnen maakt het onmogelijk dit met zekerheid te stellen.¹⁰⁰ Guigo maakte ook gebruik van de antithesen van bepaalde kernideeën van belangrijke Christelijke denkers. Zo zette hij zich bijvoorbeeld sterk af tegen het principe van de benedictijnse gastvrijheid, iets wat volgens hem alleen maar de eenzaamheid verstoort.¹⁰¹

Guigo schreef de *Consuetudines* op het moment dat er nog twee gezellen van Bruno in leven waren, een element dat pleit in het voordeel van een getrouwe weergave van de levenswijze van Bruno.¹⁰² Deze gezellen hadden waarschijnlijk, net als Guigo ingezien dat een regel noodzakelijk was voor het goed functioneren van de orde en verleenden hem daarom hun steun aan deze onderneming.

Toch veranderde Guigo een aantal zaken aan Bruno's leefregel om bepaalde incidenten te vermijden. Zo was hij het die kledij, voedsel, liturgie en kerkelijke versieringen versoberde, het stilzwijgen radicaliseerde en de numerus clausus invoegde.¹⁰³

Guigo was sterk op de hoogte van de bestaande monastieke bronnen. In de *Consuetudines* zijn verschillende gebruiken te herkennen die ontleend zijn aan de cisterciënzers, (het zwijgen van de lekenbroeders tijdens de maaltijd) en aan de benedictijnen (het koorbed). Hij verwerkte hoogstwaarschijnlijk ook gedachten van Cassianus, Basilius, Paus Gregorius de Grote, Petrus Damianus en Rudolphus. Cassianus stelde bijvoorbeeld dat een monnik een perfect innerlijk leven kon leiden door een ascetische levensstijl. Hij maakte ook de nuance dat dit ascetisme geen doel op zich mag zijn, maar enkel een hulpmiddel.¹⁰⁴

Ook het thema van de Bijbelse eenzaamheid zit verweven in de *Consuetudines*. De eenzaamheid van de grote oud- en nieuwtestamentische figuren, zoals Isaak, Jakob, Mozes en Johannes de Doper komen er aan bod. Maar het grootste voorbeeld van de kartuizermonnik is Jezus. Hij verbleef veertig dagen en nachten in de woestijn om tot zijn vader te bidden. Net als in vele andere kloosters zag Guigo in Jezus het grootste voorbeeld voor hun eremitische kloosterideaal.¹⁰⁵ Dit was niet uniek maar de doorgedreven navolging van de kartuizers was toch opvallend.

De *Consuetudines* van Guigo werden in 1160 door paus Alexander III goedgekeurd als statuut van de kartuizerbeweging¹⁰⁶ en vormen sindsdien samen met de besluiten van het tweejaarlijks generaal kapittel¹⁰⁷ de regelgeving van de kartuizerorde.

¹⁰⁰ Peeters T. *O beata solitudo, o sola beatitudo. Het solitaire leven van Sint Bruno en de kartuizers*. pp. 80-81.

¹⁰¹ Peeters T. *Inleiding bij de Consuetudines*. p. 32.

¹⁰² Peeters T. *O beata solitudo, o sola beatitudo. Het solitaire leven van Sint Bruno en de kartuizers*. p. 82.

¹⁰³ *Ibidem*, pp. 82-84.

¹⁰⁴ Gaens T. en De Grauwe J. *De kracht van de stilte*. p. 4.

¹⁰⁵ Peeters T. *O beata solitudo, o sola beatitudo. Het solitaire leven van Sint Bruno en de kartuizers*. pp. 82-84.

¹⁰⁶ Axters S. *Geschiedenis van de vroomheid in de Nederlanden. Deel III: de Moderne Devotie 1380-1550*. p. 206.

¹⁰⁷ De vergadering met alle priors van de kartuizerkloosters.

Er kan gesteld worden dat Bruno de *patriarch*, maar Guigo de eigenlijke *architect* van de kartuizerorde was.¹⁰⁸ Het kartuizerideaal bleek veel aantrek te hebben en zo'n twintig jaar na het opstellen van de *Consuetudines* volgden al negen kloosters de regel.¹⁰⁹

2.2.4. Het leven in een kartuizerklooster

Het leven in la Grande Chartreuse werd tot in de puntjes geregeld door de *Consuetudines* en bestond uit een evenwichtige combinatie van gebed en handenarbeid. Het was volgens Guigo psychologisch niet mogelijk om zich de hele tijd op geestelijke werk toe te leggen en daarom was handwerk noodzakelijk. Het handwerk dat door de monniken verricht werd, was het kopiëren van boeken. Er was geen sprake van een scriptorium in La Grande Chartreuse maar elke monnik trok zich met een boek en schrijfgerief terug in zijn cel. Dit alles gebeurde in stilte. Dit stilzwijgen mocht enkel op zondagen doorbroken worden om nuttige zaken (zoals het vervaardigen van boeken) te bespreken. De liefde voor boeken in de kartuizerkloosters wordt hieronder in paragraaf 2.3. uitgebreid besproken.

De *Consuetudines* bepaalden ook het menu van de maaltijden die de monnik in eenzaamheid in zijn kluis tot zich nam. Op zon- en feestdagen of bij belangrijke gebeurtenissen zoals een begrafenis of de keuze van een nieuwe prior, kon er in de gemeenschappelijke refter gegeten worden. In tegenstelling tot andere ordes vervulden de kartuizers geen pastorale opdrachten. Geen enkele kartuizer werd ooit ingezet in het onderwijs, de ziekenzorg of de predicatie.¹¹⁰

Naast de monniken woonden er in la Grande Chartreuse ook lekenbroeders. Deze moesten zorgen voor de landbouw, veeteelt, administratie,... kortom alles om de monniken de kans te geven zich volledig op gebed en het kopiëren van boeken toe te leggen. Voor de lekenbroeders golden minder strenge regels, ze moesten immers in staat zijn fysieke arbeid te verrichten.¹¹¹

2.2.5. Numquam deformatata?

De kartuizerorde, altijd trouw gebleven aan haar idealen, leek geen nood te hebben aan een verbetering of een observantiebeweging (een fenomeen dat hieronder in paragraaf 3.2.1. besproken wordt). En terwijl het aantal intredens in sommige ordes zienderogen daalde, bloeide de orde van Bruno in de 14de en 15de eeuw als nooit tevoren.¹¹²

Dat de kartuizerorde nooit hervormd werd, wordt duidelijk weerspiegeld in de uitspraak van paus Innocentius XI in de 17de eeuw:

“*Cartusia numquam reformata, quia numquam deformatata.*”¹¹³

“*De kartuizerorde werd nooit hervormd omdat ze nooit misvormd werd.*”

¹⁰⁸ Lawrence C.H. *Kloosterleven in de middeleeuwen*. p. 165.

¹⁰⁹ De Grauwe J. *Hoe leven en wonen de kartuizers?* p. X.

¹¹⁰ Peeters T.O *beata solitudo, o sola beatitudo. Het solitaire leven van Sint Bruno en de kartuizers*. p. 86-88.

¹¹¹ *Ibidem*, pp. 88-89.

¹¹² Blockmans W. en Hoppenbrouwers P. *Eeuwen des onderscheids*. p. 429.

¹¹³ Innocentius XI. *Uitspraak*, Vertaald in Peeters T. *Gods eenzame zwijgers*. p. 60.

Een kleine nuance hier is nodig. Tom Gaens stelt dat er verschillende momenten waren waarop de oorspronkelijke idealen van Bruno onder druk kwamen te staan. Dat de kartuizerorde altijd op de juiste manier wist in te grijpen, spreekt in hun voordeel.¹¹⁴ Het Generaal Kapittel was eventuele afwijkingen of problemen steeds snel op het spoor en slaagde er bijzonder goed in om de kartuizerorde als een geheel te behouden. Er is dan ook nergens sprake van een observantenbeweging binnen de kartuizerorde. Gaens nuanceert de uitspraak van paus Innocentius XI als volgt:

*“Daardoor is de kartuizerorde, hoewel herhaaldelijk gebogen nooit gebroken geweest, tenzij voor geweld van buitenaf.”*¹¹⁵

Dat de kartuizerorde de enige orde was die steeds hoog aangeschreven stond bij allerlei instanties en gemeenschappen, bewijst het volgende laat 14de-eeuwse bronfragment, afkomstig uit het klooster van Windesheim. In dit fragment wordt de kartuizerorde beschreven als de enige orde waar de kracht van het geestelijke leven nog bloeide. De kronieker stelde dat wie op zoek was naar een innerlijk volmaakter leven enkel nog bij de kartuizers te rade kon gaan.

*“Een bejaard en eerbiedwaardige priester vertelde mij over deze geestelijke armoede en het gebrek aan vroomheid dat in zijn jeugd alles wat te maken had met vroomheid en naastenliefden, overal in deze lage landen (in de tijd waarover het hier gaat) onbeduidend geworden was, zodat iemand die innerlijk geraakt werd door een verlangen naar een volmaakter leven, nauwelijks een man vond bij wie hij te rade kon gaan, of een plaats waar hij zijn voornemen kon koesteren, uitgezonderd bij de kartuizers en bijna alleen bij hen stond in die tijd de observantie van de regel in hoog aanzien en bloeide de kracht van het geestelijke leven.”*¹¹⁶

2.3. De liefde voor boeken en de literaire erfenis

2.3.1. Een 11de-eeuwse uitzondering?

Boeken waren in de middeleeuwen zeer kostbare goederen. De combinatie van kostbare grondstoffen en de vele werkuren die iemand nodig had om een boek te vervaardigen, zorgden ervoor dat boeken erg zorgvuldig behandeld werden. Ze werden gebruikt als onderpand bij leningen en maakten vaak deel uit van een nalatenschap. Een Oud Testament kostte, ter indicatie, meer dan het standaard jaarloon van een priester.¹¹⁷

¹¹⁴ Gaens T. *De gebroken spiegel van perfectie*. pp. 102-103.

¹¹⁵ *Ibidem*, pp. 103..

¹¹⁶ Willem Vornken. Epistola de prima institutione monasterii in Windesem, Geciteerd in: Gaens T. *De Urechtse geestelijkheid en de kartuizers*, p. 71

¹¹⁷ Lawrence C.H. *Kloosterleven in de middeleeuwen*. p. 122.

In de vroege middeleeuwen waren de kloosters de belangrijkste centra voor de schriftcultuur maar sinds de 13de eeuw verloren de meeste kloosters door interne en externe factoren deze vooraanstaande positie. Vooral in de universiteitssteden ontstonden er ateliers die alle aspecten van de boekproductie van de kloosters overnamen. Er ontstonden perkamentmakers, boekverluchters, boekbinders en kopiïsten. In de kleinere steden waren dergelijke ateliers afwezig maar waren er lokale koppisten te vinden die boeken afschreven als bijverdienste. Intern veranderden de opvattingen over het kloosterleven en boeken kopiëren stond bij de meeste kloosterlingen niet meer hoog aangeschreven.

De grootste uitzondering hierop waren de kartuizers. Zij hebben altijd de oude tradities in ere gehouden en bleven zich dus bezig houden met het kopiëren van boeken.¹¹⁸ Voor hen was het kopiëren van boeken van groot filosofisch en theologisch belang. Ze hoopten op die manier de ziel van de lezer en van de schrijvende monnik te redden.¹¹⁹ Guigo omschrijft dit als volgt:

“Wij willen dat de boeken met de grootste toewijding vervaardigd en met uiterste zorg bewaard worden, want ze dienen als eeuwig voedsel voor onze zielen. Via hen kunnen wij Gods woord door onze handen verkondigen, waar we het niet kunnen met de mond. Telkens als wij een boek schrijven, kunnen wij als boodschappers van de waarheid beschouwd worden. Wij verhopen van de Heer een beloning voor al diegenen die via onze boeken de dwaling vaarwel zeggen, of vorderingen maken in de katholieke waarheid, alsmede voor al diegenen die spijt hebben over hun zonden en ondeugden, of die branden van verlangen naar het hemels vaderland.”¹²⁰

Er zijn zeker nog andere voorbeelden van monniken die boeken afschreven aan te halen, maar geen enkele andere orde had in zijn statuten zo'n nauwkeurig geformuleerde regels hieromtrent staan, als de kartuizers in hun *Consuetudines*.¹²¹ In de grondtekst van de orde staat beschreven hoe men boeken met de meeste zorg kon en moest behandelen. Zo mocht er bijvoorbeeld nooit in de boeken gekrast worden en mochten ze zeker niet bloot gesteld worden aan rook, regen of andere vervuiling.¹²²

“Bovendien ontvangt de monnik uit de bibliotheek twee boeken om te lezen. Hij wordt geacht die voorzichtig en met zorg te behandelen, zodat ze niet vies worden door rook, stof of welke vuiligheid ook.”¹²³

In de *Consuetudines* stond zelfs geschreven dat de monniken, die anders in complete stilte leefden, met elkaar mochten spreken indien dit nodig was voor de productie van

¹¹⁸ Obbema P. *Grenzen verleggen*. p. 5.

¹¹⁹ Brantley J. *Reading in the wilderness*. p. 48.

¹²⁰ Guigo I. *Consuetudines*. Peeters T. en Aerden G. (eds.), *Gewoonten*. p. 92.

¹²¹ Gumbert J.P. *Over kartuizerbibliotheken*. p. 159.

¹²² Kwakkel E. *Die Dietsche boeke die ons toehoren*. p. 94.

¹²³ Guigo I. *Consuetudines*. Peeters T. en Aerden G. (eds.), *Gewoonten*. p. 92.

de manuscripten. Ze werken uitzonderlijk samen aan een boek in één cel, bijvoorbeeld wanneer dit boek moeilijk in te binden was.

*“Wanneer enkele monniken bezig zijn met het verbeteren of inbinden van boeken, of met soortgelijk werk, dan mogen zij beslist met elkaar spreken, evenwel nooit met anderen die plots opdagen, tenzij de prior erbij is of het heeft opgedragen.”*¹²⁴

Wie bij opname in een kartuizerklooster nog niet kon schrijven, moest zich deze bezigheid snel eigen maken. Andere handenarbeid was duidelijk een uitzondering. In de *Consuetudines* staat er namelijk ook vermeld dat:

*“Wanneer een broeder een ander ambacht uitoefent-wat bij ons slechts zelden gebeurt, omdat wij vrijwel iedereen die wij aannemen de schrijfkunst leren- zal hij de instrumenten ontvangen die daartoe nodig zijn.”*¹²⁵

Met *schrijven* wordt niet het leren schrijven bedoeld, maar wel een kaligrafieopleiding.

Het was Johan Peter Gumbert die in zijn bijdrage aan het boek *Studies over het boekenbezit en boekengebruik in de Nederlanden voor 1600* stelde dat de bijzondere boekenliefde van de kartuizers niet alleen verklaard kon worden aan de hand van archiefstukken en accidenteel bewaarde boeken. Hij somde vijf redenen op waarom gesteld kan worden dat de kartuizers op dit vlak met kop en schouders boven de andere ordes uitstaken. Eerst wijst hij op de hierboven uitvoerig besproken opmerkelijk lange passages in de *Consuetudines* over de boeken maar ook de vele bewaarde handschriften spelen hierin een rol. Gumbert legt ook de nadruk op de indrukwekkende bibliotheekcatalogi,¹²⁶ de getuigenissen van tijdgenoten over de speciale positie van de kartuizers (zoals bijvoorbeeld de getuigenis van Guibert de Nogent die in paragraaf 2.3.4. besproken wordt) en de vele voorzieningen die genomen waren om de zuiverheid van teksten te waarborgen (bijvoorbeeld het werk van Oswald van Corda dat hieronder in paragraaf 2.3.5. nog besproken wordt).¹²⁷

2.3.2. Ontstaan van de boekenliefde

De liefde voor boeken was al aanwezig bij het prille begin van de orde. De heilige Bruno schreef op het einde van zijn leven en brief naar zijn vriend Raoul le Verd. In deze brief vroeg hij zijn vriend een boek te sturen omdat het niet te vinden was in zijn regio. Dit getuigt van een grote interesse in boeken.

¹²⁴ *Ibidem*, p. 97.

¹²⁵ *Ibidem*, p. 92.

¹²⁶ Jammer genoeg gaat het hier vooral om Duitse catalogi. Geen enkel exemplaar uit de Nederlanden is gekend.

¹²⁷ Gumbert J. P. *Over kartuizerbibliotheken*. p. 159.

“I ask you to send to us the life of St. Rémy, because it is impossible to find in our region.”¹²⁸

Een beeld zegt vaak meer dan duizend woorden en daarom haalt Jessica Brantley een illustratie uit het gedicht *At the begynnyng of the chartirhowes god did schewe aan*.¹²⁹ Op de illustratie staat een kartuizermonnik, niet toevallig, naast zijn cel met een boek in zijn handen. Het grote belang van boeken voor de kartuizers wordt hiermee visueel bewezen.¹³⁰

Figuur 1: British library MS Additional 37049 fol. 22v.

Zoals hierboven aangehaald was er van een algemeen scriptorium geen sprake bij de kartuizers. Dit zou alleen maar de helende eenzaamheid verstoren. De boeken werden in de persoonlijke cel gekopieerd en daarom was elke cel als het ware ingericht als een klein scriptorium.¹³¹ In de *Consuetudines* stond beschreven welke schrijfspullen¹³² de monnik zeker in zijn cel moest hebben om te boekproductie te kunnen garanderen.¹³³

2.3.3. Preken met de hand

De kartuizers schreven hun boeken voornamelijk voor de eigen kloosterbibliotheek maar deze boeken speelden ook buiten de kloostermuren een rol. Guigo was van mening

¹²⁸ Bruno van Keulen. *Brief aan Raoul le Verd*, Geciteerd in: Brantley H. *Reading in the wilderness*. p. 47.

¹²⁹ British library MS Additional 37049 fol. 22v.

¹³⁰ Brantley J. *Reading in the wilderness*. pp. 46-47.

¹³¹ Claassens G. *De kartuizers van Hene en hun vertaalactiviteiten*. p. 109.

¹³² Het ging bijvoorbeeld om een schrijftafel, pennen, krijt, twee puimstenen, twee inktkokers, een scampel,...

¹³³ Renevey D. *The name poured our: margins, illuminations and miniatures as evidence for the practise of devotions to the name of Jesus in late medieval England*. p. 127.

dat het geschreven woord dezelfde kracht bezat als het gesproken woord en omdat Kartuziers niet mochten preken met hun stem, deden ze dit *met de hand*.¹³⁴

*“Ut quia ore non possumus, dei verbum manibus predicemus.”*¹³⁵

*“Omdat we het woord van God niet met onze mond kunnen preken, doen we dat met onze handen”*¹³⁶

Sommige auteurs, zoals Erik Kwakkel nuanceren dit laatste argument. Ze stellen dat de kartuizers, hoewel ze zichzelf als prekers met de hand zagen, niet tot doel hadden zoveel mogelijk handschriften in hun regio te verspreiden. De gekopieerde boeken kwamen in de eerste plaats in de eigen bibliotheek terecht. Pas daarna kwamen de boeken die naar andere kartuizerskloosters werden gezonden en ten slotte kwamen de gasten van het klooster, de andere kloosters en vrienden buiten de kloostermuren aan de beurt.¹³⁷

Volgende passage uit de *Consuetudines* werd door velen vaak aangegrepen om te verklaren dat kartuizers zeker en vast voor de buitenwereld kopieerden:

*“Telkens wij een boek schrijven, kunnen wij als boodschappers van de waarheid beschouwd worden. Hij verhopende van de Heer een beloning voor al diegenen die via onze boeken de dwaling vaarwel zeggen, of vorderingen maken in de katholieke waarheid.”*¹³⁸

Gumbert gaat met bovenstaande interpretatie van dit citaat niet akkoord. Hij stelt immers dat Guigo met de *mensen die van dwalingen terug gebracht moesten worden* geen leken op het verkeerde spoor bedoelde maar wel de kartuizermonniken zelf (zowel de tijdsgenoten als de toekomstige monniken). Volgens Gumbert telde voor Guigo vooral de kwaliteit en duurzaamheid van een bepaalde tekst in plaats van de kwantiteit.¹³⁹ Een manuscript dat met veel zorg en goede materialen gemaakt was, zou volgens hem lange tijd het ware geloof blijven verkondigen.

Gumbert nuanceert en vermeldt dat er natuurlijk ook wel boeken het klooster verlieten, maar benadrukt dat het om *‘een normale vorm van literair contact in die tijd [ging], niet om iets toenmaals zo uitzonderlijk als handel’*.¹⁴⁰ De hele economie van een kartuizerklooster was erop gericht dat de monniken zich niets moesten aantrekken van de geldelijke zaken en zo tijd vrij hadden om zich met de belangrijkste dingen (= bidden en boeken

¹³⁴ Gaens T. en Hendrickx F. *Het vaste ritme van verandering. Vijf eeuwen kartuizergeschiedenis in de Nederlanden (1314-1796)*. p. 33.

¹³⁵ Guigo I. *Consuetudines*, In: Un Chartreux (ed.), *Sources Chrétiennes, séries des texts monastique d'occident*. p.224.

¹³⁶ *Ibidem*. (Eigen vertaling).

¹³⁷ Kwakkel E. *Die Dietsche boeke die ons toehoren*. p. 92.

¹³⁸ Guigo I. *Consuetudines*. Peeters T. en Aerden G. (eds.), *Gewoonten*. p. 92.

¹³⁹ Gumbert J.P. *Over kartuizerbibliotheken*. p. 161.

¹⁴⁰ *Ibidem*, p. 162.

kopiëren) bezig te houden. Er was dus geen sprake van een geldelijke beloning voor een gekopieerd boek, maar in de plaats daarvan ontvingen de kartuizers een Godsloon.¹⁴¹

Andere auteurs, zoals Brantley, houden vol dat het preken met de hand, zelfs al gaat het maar om een metafoor, een belangrijke rol speelde voor vele schrijvers uit de orde. Het idee van het *preken met de hand* zou volgens haar belangrijke gevolgen op het culturele leven in de kartuizerskloosters in de late Middeleeuwen gehad hebben.¹⁴²

2.3.4. De uitwisseling

Een passende anekdote in deze context van boekenliefde is de volgende. In de 12de eeuw kreeg de Benedictijn Petrus Venerabilis, de abt van Cluny, een brief van Guigo. Hierin vroeg Guigo aan Petrus Venerabilis om een exemplaar van de werken van Augustinus op te sturen omdat het exemplaar van La Grande Chartreuse blijkbaar was opgegeten door een beer. (Iets wat nog eens mooi de verlatenheid van het Chartreuse Massief aantoont.)

“And please send us the larger volume of the holy father Augustine which almost at the beginning contains his letters to St. Jerome, and those of St. Jerome to him. For a large part of ours when it was in one of our obediences was accidentally eaten by a bear.”¹⁴³

Zowel de sterke interesse en liefde van Guigo en de kartuizers voor boeken, als de contacten tussen de verschillende kloosters zijn uit dit citaat af te leiden. Petrus Venerabilis schonk de kartuizers ten tijde van Guigo niet alleen middelen om een grote bibliotheek uit te bouwen. Guigo en Petrus Venerabilis hielden contact en uit de bewaarde brieven tussen beiden kan een actieve uitwisseling van boeken worden vastgesteld.¹⁴⁴

Uit het volgende fragment kan ook afgeleid worden dat voor de kartuizers en monniken van Cluny de zuiverheid van geschriften een grote rol speelde. Petrus Venerabilis had aan Guigo verschillende handschriften gevraagd die Guigo zonder problemen opzond. Maar Petrus Venerabilis had ook een exemplaar van de geschriften van St. Hilary gevraagd omdat hun exemplaar fouten bevatte. Guigo antwoordde hierop dat het exemplaar van de kartuizers dezelfde fouten bevatte en stuurde het handschrift daarom niet op. Dat Guigo hier erg normaal op reageert, toont ons aan dat deze praktijk normaal was.¹⁴⁵

“I sent the lives of SS Nazianzen and Chrysostom, as you asked. I also sent the little book or letters of the blessed Ambrose against Symmachus, the pagan praefect in the city of Rome,

¹⁴¹ *Ibidem*, p. 162.

¹⁴² Brantley J. *Reading in the wilderness*. p. 49.

¹⁴³ Guigo. *Brief aan Petrus Venerabilis*, Geciteerd in Brantley J. *Reading in the wilderness*. p. 50.

¹⁴⁴ Brantley J. *Reading in the wilderness*. p. 49.

¹⁴⁵ *Ibidem*, p. 50.

*... The treatise of St. Hilary on the Psalms I did not send, because I found the same corruption in our books as in yours. But if you want it anyway, ask again and I will send it.”*¹⁴⁶

Bij het uitlenen van manuscripten, speelden taalgrenzen geen rol. Het volgende citaat bewijst immers dat de kartuizers van Brugge boeken uitleenden aan hun ordegenoten in Doornik.

*“Item van onsen kelecte ende antiphonare die wi hebben gheleent onsen huus te doorneke.”*¹⁴⁷

Diezelfde Brugse kartuizers leenden ook boeken uit aan de stedelingen. Door de goed bijgehouden leenlijsten, zien we bijvoorbeeld dat een zekere Willem Zeghers een werk uit de kartuizerbibliotheek mocht uitleenen.

*“Aan Willem Zeghers werd werk van ons Vlaemschen speghel uitgeleend.”*¹⁴⁸

Wanneer Zeghers het werk terug had gebracht, werd zijn naam op de lijst doorschrapt en vervangen door de naam van een nieuwe uitlener. (In dit geval Pieter Bonnine van den Damme.) Een tweede exemplaar van dit werk werd aan een zekere Roeghaar van Ruden uitgeleend. Dit toont niet alleen aan dat dit uitlenen een normale zaak was. Het bewijst ook nog eens dat de kartuizers van belangrijke werken vaak meerdere exemplaren bezaten. Dit was nodig want de monniken namen de boeken soms voor weken mee naar hun cel, in plaats van deze in een gemeenschappelijke ruimte te bestuderen.¹⁴⁹

Zo'n 20 jaar na de oprichting van La Grande Chartreuse was dit klooster niet alleen bekend vanwege de armoede en ascese van de monniken maar ook voor zijn grote bibliotheek. Een gegeven dat door de buitenwereld als tegenstrijdig geïnterpreteerd kon worden. Guibert de Nogent stelde dat:

*“Trough they live in the utmost poverty, they have built up a very rich library. The less they abound in bread of the material sort, the more they work at the sweat of their brow to acquire that food that does not perish but endures forever.”*¹⁵⁰

Wanneer iemand van buiten het een boek uit de kartuizerbibliotheek wilde uitleenen, moest hij vaak een pand achterlaten in het klooster. (Of op zijn minst plechtig beloven dat hij het boek zou vergoeden bij een eventueel verlies.)¹⁵¹

¹⁴⁶ Guigo. *Brief aan Petrus Venerabilis*, Geciteerd in Brantley J. *Reading in the wilderness*. p. 50.

¹⁴⁷ Brugse kartuizers. *Aantekening*, Geciteerd in: Kwakkel E. *Die Dietsche boeke die ons toehoren*. p. 94.

¹⁴⁸ *Ibidem*, p.95.

¹⁴⁹ Kwakkel E. *Die Dietsche boeke die ons toehoren*. pp. 93- 95.

¹⁵⁰ Guibert de Nogent. *Memoires*, Geciteerd in Brantley J. *Reading in the wilderness*. p. 49.

¹⁵¹ Gumbert J.P. *Over kartuizerbibliotheeken*. p. 179.

Door het uitlenen van handschriften droegen de kartuizers bij tot de verspreiding van teksten, maar zoals hierboven besproken kan er niet ondubbelzinnig gesproken worden van een *preken met de hand*.

2.3.5. De eenheid

Boeken speelden een niet weg te denken rol in het leven van de kartuizermonniken. Maar door de groei van het aantal kartuizerkloosters, werd de eenheid van de orde uitgedaagd. Niet alleen op het vlak van de liturgie en de leefgewoontes, maar zeker ook op het vlak van de boekproductie.¹⁵² Guigo stelde twee idealen voorop: uniformiteit en een wens naar het pure. Voor de schrijver van de *Consuetidunes* kwamen deze twee idealen nooit in conflict, maar kartuizers in later eeuwen vonden vaak dat ze tussen deze twee vuren zaten. In het midden van de 12de eeuw besloten de priors op het generaal kapittel dat verschillen in liturgisch kartuizerboeken de harmonie van de orde verstoorden. De kartuizermonnik Oswald de Cordis schreef in de 15de eeuw het werk *Opus pacis* in de hoop de vormelijke eenheid te bevorderen.¹⁵³ In welke mate deze voorschriften in de praktijk nageleefd werden is moeilijk te achterhalen.¹⁵⁴

2.3.6. Uitbreiden van de bibliotheek

Op basis van een studie van het boekbezit in het klooster Nieuwlicht bij Utrecht, slaagde Johan Peter Gumbert er in om enkele conclusies te formuleren over de manier waarop de kartuizers hun boeken verwierven.¹⁵⁵

Maar liefst de helft van de 150 bewaarde handschriften uit het klooster waren afkomstig van buiten de muren. Een deel van deze handschriften waren de liturgische en devotionele werken die onmisbaar waren in een klooster. Bij stichting in 1395 moeten de monniken in Nieuwlicht deze werken van andere huizen ontvangen hebben. (In het register van weldoeners wordt bijvoorbeeld melding gemaakt van een schenking van de kartuizers in Geertruidenberg.)¹⁵⁶ Voor meer informatie over het klooster Nieuwlicht en de bibliotheek, zie hoofdstuk zeven.

Andere boeken werden, in de beginjaren van het klooster, door beroepskopiisten gekopieerd. Dit was nodig omdat er toen nog niet veel monniken in Nieuwlicht woonden. Deze praktijk werd in de loop van de 15de eeuw minder populair. Er zijn dan nog voorbeelden bekend van boeken die voor de kartuizers werden afgeschreven, maar deze vormden duidelijk een minderheid.¹⁵⁷

De derde manier waarop boeken de bibliotheek van Nieuwlicht bereikten was door middel van schenkingen en erfenissen. Sommige geschonken of geërfde manuscripten

¹⁵² Egan B. *The carthusians and textual uniformity*. p. 187.

¹⁵³ Axters S. *Geschiedenis van de vroomheid in de Nederlanden. Deel III: de Moderne Devotie 1380-1550*. p. 216.

¹⁵⁴ Gumbert J.P. *Over kartuizerbibliotheken*. p. 164.

¹⁵⁵ *Ibidem*, p. 166.

¹⁵⁶ *Ibidem*, p. 166.

¹⁵⁷ *Ibidem*, p. 167

pasten perfect in de bibliotheek van de kartuizers (zoals de werken van David van Ausburg en Bernardus, die op het einde van de 14de eeuw al geschonken waren door een monnik uit de Windesheimse kringen). Andere werken werden in samenspraak met de prior gemaakt, wat wijst op een zekere betrokkenheid van de monniken bij de keuze van de werken. Maar er werden ook handschriften geschonken waar de kartuizers geen blijf mee wisten. Een Franstalig exemplaar van de *Somme le Roi* werd bijvoorbeeld aan het klooster geschonken met de duidelijke wens dat ze het nooit mochten verkopen. Dat ditzelfde manuscript snel in een andere collectie opduikt, wijst er op dat de monniken zich niet zo nauw hielden aan dergelijke wensen en de boeken die niet in hun bibliotheek pasten gewoon verkochten om met dat geld passende boeken aan te kopen.¹⁵⁸

Maar de allerbelangrijkste bron van boeken was, geheel in lijn met de voorschriften in de *Consuetudines* natuurlijk de eigen productie. Er was, zoals eerder vermeld zeker geen sprake van een ‘echt’ scriptorium in het klooster. De monniken kopieerden in de eenzaamheid van hun cel. Volgens lijsten leefden er in de eerste periode van het klooster (van 1392 tot 1430) zo’n 30 monniken in Nieuwlicht. Er zijn uit die periode maar liefst 26 schrijvershanden te onderscheiden. Hier kan uit worden afgeleid worden dat bijna alle monniken, in meer of mindere mate meehielpen om de bibliotheek te vullen.¹⁵⁹

2.3.7. De rol van het generaal kapittel

Het was de prior die mocht beslissen welke werken er door de kartuizers van zijn klooster gelezen en gekopieerd werden. De besluiten van het Generaal Kapittel stonden vanzelfsprekend nog boven het gezag van een individuele prior en soms werd er door hen een verbod opgelegd. Er zijn zeker voorbeelden bekend waarbij de lectuur van een boek door een bepaalde monnik verboden werd. (Een Trierse kartuizermonnik die in 1437 in Luik leefde mocht geen juridische boeken meer lezen omdat ze zijn hoofd op hol brachten.) Maar in de meeste gevallen waren de regels erg soepel. Omdat de kartuizers in strikte armoede leefden, mochten ze in principe geen eigen boeken bezitten. Maar om te voldoen aan de drang die sommige monniken voelden om een boek in hun bezit te hebben, werden vaak boeken in levenslange bruikleen gegeven. Gumbert stelt dat de werken die levenslang in bruikleen gegeven waren vaak persoonlijk door een monnik waren samengesteld. Hij geef hier het voorbeeld van rapiaria. Deze rapiaria, die in het volgende hoofdstuk over de Moderne Devotie nog uitgebreid besproken worden, konden samen met de eigenaar van klooster veranderen.

De persoonlijke boeken van de monniken kwamen bij overlijden in de

¹⁵⁸ *Ibidem*, pp. 167-168.

¹⁵⁹ *Ibidem*, p. 168.

kloosterbibliotheek van het klooster waar de monnik verbleef terecht maar de langdurig uitgeleende boeken moesten terug naar het oorspronkelijke klooster. Ook hier moest het Generaal Kapittel soms ingrijpen.¹⁶⁰

2.3.8. Literaire erfenis

De kartuizers lieten een rijke literaire erfenis achter. Naast het kopiëren van bestaande werken, vertaalden sommige monniken Latijnse werken naar het Middelnederlands. Dit omdat de werken zo ook toegankelijk werden voor leken en zusters die het Latijn niet machtig waren.

Sommigen werden door het vele kopieer- en vertaalwerk aangespoord om ook hun kans te wagen als auteur. De monniken schreven hun boeken in de eenzaamheid van hun cel, maar slaagden er wonderwel in om kritische werken te schrijven over de belangrijke gebeurtenissen in de Kerk en daarbuiten. De kartuizers schreven over het Westers schisma, het humanisme, de dreiging van de Islam, de contrareformatie en allerlei andere belangrijke gebeurtenissen. Omdat de auteurs, helemaal in lijn met de kartuizergewoonten, vaak anoniem bleven, is het niet gemakkelijk om bepaalde werken aan een bepaalde kartuizer toe te schrijven. Toch zijn er een aantal namen bekend.¹⁶¹

In de Nederlanden zijn Hendrik Egger van Kalkar, Dionysius van Rijkel en Pieter Doorlant de allerbelangrijkste namen. Maar ook Hendrik van Coesfeld, David de Bode, Herman Steenken van Scuttrop, Willem van Breda, Bartholomeus van Maasstricht, Jacob van Gruitrode, Arnolus Nostius, Gerard Haghen van Breda, Adrianus Hoollandinus, Ludolphus van Saksen, Adolf van Essen, Petrus Blomevenna, Dirk Loher, Bruno Loher, Johannes Justus Lanspergius, Laurentius Suriu, Johannes Ammonius, Levenus Ammonius, Maurice Chauny, Arnold Havens, Cornelius Jansonius van Schoonhoven, Theodorus Petreius en Petrus de Wal mogen als Nederlandse kartuizerauteurs niet over het hoofd gezien worden.¹⁶²

De belangrijkste vertalers van de kartuizerorde waren Jan van Brederode, Petrus Naghel, Wouter Bor, Petrus Dorlandus en de hierboven genoemde Jacob van Gruitrode.¹⁶³ De wieg van deze vertaalactiviteiten stond volgens Mikel Kors en Geert Claassens in Herne.¹⁶⁴ Ook Tom Gaens en Frans Hendrickx gaan hier mee akkoord. Ze stellen dat Herne al vroeg in de 14de eeuw toonaangevend was op vlak van kopieer- en vertaalwerk. De kartuizers uit Herne schreven voor de boekenmarkt in Brussel, maar dit mag niet veralgemeend worden. Het schrijven voor geld was een uitzondering in de

¹⁶⁰ *Ibidem*, pp. 176-177.

¹⁶¹ Gaens T. en Hendrickx F. *Het vaste ritme van verandering. Vijf eeuwen kartuizergeschiedenis in de Nederlanden (1314-1796)*. p. 34.

¹⁶² Voor meer info over deze auteurs: Axters S. *Geschiedenis van de vroomheid in de Nederlanden. Deel III: de Moderne Devotie 1380-1550*. pp. 216-222. & Gaens T. en Hendrickx F. *Het vaste ritme van verandering. Vijf eeuwen kartuizergeschiedenis in de Nederlanden (1314-1796)*. pp. 37-46. Op pagina 46 van laatstgenoemd werk staat een aanvullend auteursoverzicht waar alle kartuizers die auteur waren van geestelijke traktaten, brieven of sermoenen op vermeld staan.

¹⁶³ Claassens G. *De kartuizers van Herne en hun vertaalactiviteiten*. p. 110.

¹⁶⁴ *Ibidem*, p. 110.

kartuizerorde.¹⁶⁵ (In paragraaf 5.3.1. wordt het klooster van Herne uitgebreid besproken.)

2.3.9. Genres?

Het is, in tegenstelling tot bij de Moderne Devotie, onmogelijk om bepaalde genres specifiek aan de kartuizers toe te wijzen. In de *Consuetudines* wordt er erg veel nadruk gelegd op het belang van boeken, maar om welke boeken het gaat wordt niet gespecificeerd. Guigo spreekt van *libros ad legendum de armario duos*, (twee boeken die de monnik uit de bibliotheek ontvangt om te lezen) en *quot enim libros scribimus*, (de boeken die wij schrijven/kopiëren) maar preciseert deze *libros* nergens.¹⁶⁶

De kartuizers schreven en kopieerden allerlei soorten werken, gaande van de werken van de kerkvaders, zoals we konden afleiden uit bovenstaande citaten maar ook minder religieuze werken zoals de *Vlaemschen speghel*, de Spiegel Historiae, in de 13de eeuw begonnen door Vincent van Beauvais en naar het Middelnederlands vertaald door Jacob van Maerlant¹⁶⁷ waren in het bezit van de kartuizers.¹⁶⁸

2.4. Kartuizers in de Nederlanden

Dat de kartuizerorde verschilt van de andere monastieke ordes is nu wel duidelijk. Ook het patroon van de stichtingen van nieuwe kartuizerkloosters was afwijkend van dat van andere ordes. De andere monastieke ordes die ontstaan waren in de 11de eeuw, kenden eerst een snelle groei en daarna een stagnatie. De kartuizerorde daarentegen kende vanaf het ontstaan van La Grande Chartreuse een trage groei en vanaf de 14de eeuw werd de groei aanzienlijker. Toeval of niet: in de 14de eeuw werd ook het eerste kartuizerklooster in de Nederlanden gesticht.¹⁶⁹

Waarom pas drie eeuwen na de oprichting van La Grande Chartreuse het eerste kartuizerklooster in de Nederlanden gesticht werd, is een moeilijk te beantwoorden vraag. Waarschijnlijk heeft het antwoord te maken met de dominantie van de cisterciënzerorde.¹⁷⁰

Het antwoord op de voor de hand liggende vraag: wat was de eerste Nederlandse kartuis is eveneens niet vanzelfsprekend. Vele wetenschappers duiden de kartuis van Herne die in 1314 opgericht werd aan maar andere spreken van Saint-Omer of Valenciennes.¹⁷¹

¹⁶⁵ Gaens T. en Hendrickx F. *Het vaste ritme van verandering. Vijf eeuwen kartuizergeschiedenis in de Nederlanden (1314-1796)*. p. 34.

¹⁶⁶ Guigo I, *Consuetudines*, Geciteerd in: Un Chatreux (ed). *Sources Chrétiennes, séries des texts monastique d'occident*. p. 222.

¹⁶⁷ Koninklijke Bibliotheek- Nationale bibliotheek van Nederland: *De Spiegel Historiae*.

<<http://www.kb.nl/galerie/100hoogtepunten/005.html>> Geraadpleegd op 17/04/2012.

¹⁶⁸ Kwakkel E. *Die Dietsche boeke die ons toehoren*. p. 95.

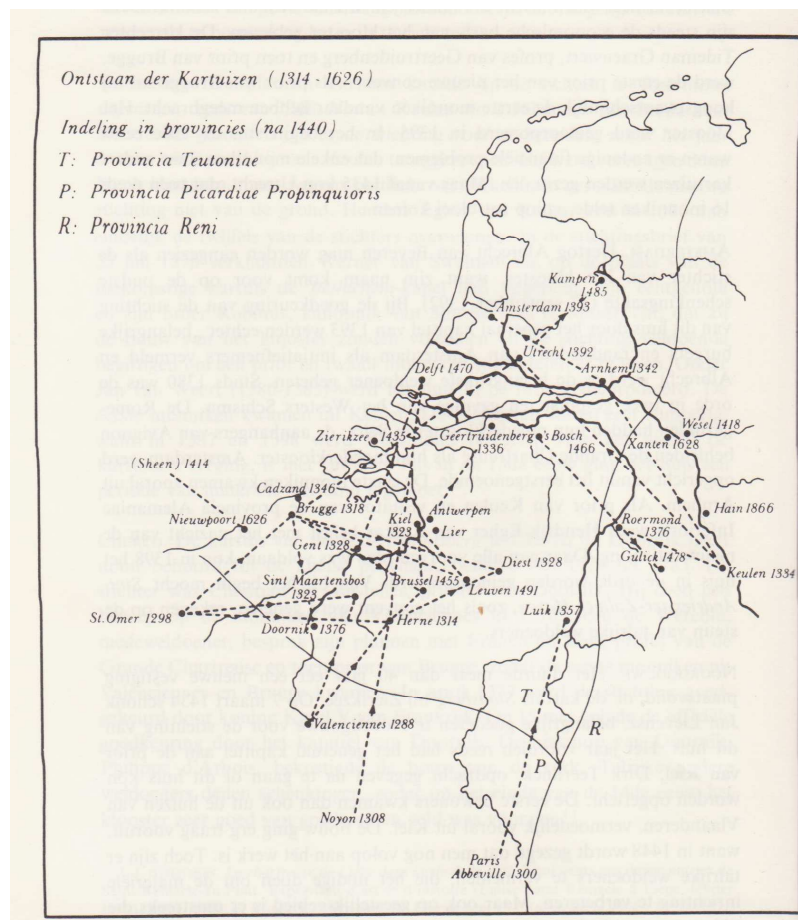
¹⁶⁹ Gaens T. *De gebroken spiegel van perfectie. Vijf eeuwen kartuizeraanwezigheid in de Lage Landen (1314-1796)* p. 93.

¹⁷⁰ *Ibidem*, p. 93.

¹⁷¹ Lawrence C.H. *Kloosterleven in de middeleeuwen*. p. 323.

Volgens Tom Gaens gaat Stephanus Axters in zijn werk *De geschiedenis van de vroomheid in de Nederlanden* te ver wanneer hij de kloosters van Montreuil en Mont-Dieu ook tot de Nederlanden rekende. Iedereen is het er over eens dat het eerste en enige kartuizerinnenklooster in de Nederlanden in 1348 in Sint-Andries bij Brugge werd opgericht.¹⁷²

Afhankelijk van welke kloosters precies tot de Nederlanden gerekend worden, kan gesteld worden dat op het hoogtepunt van de populariteit van de orde er 20 mannen- en één vrouwenklooster aanwezig waren in de Nederlanden.¹⁷³ Op onderstaande kaart worden ze afgebeeld, inclusief met stichtingsjaar. Niet alle kloosters die op de kaart aangeduid staan, bevinden zich in de Nederlanden. Deze kloosters speelden vaak een belangrijke invloed bij de oprichting van Nederlandse kloosters en zijn daarom in de kaart opgenomen.

Figuur 2: Ontstaan der kartuzen in de Nederlanden (1314-1626). Naar *de kartuziers en hun Delftse kloosters*, Delft, 1975, p. 164.¹⁷⁴

De pijlen op deze kaart tonen aan uit welke kloosters er monniken nieuw opgerichte

¹⁷² Gaens T. *De gebroken spiegel van perfectie*. pp. 93-94.

¹⁷³ Nissen P. *De kartuizerorde: een eeuwenoud getuigenis van stille concentratie*. p. 16.

¹⁷⁴ Hendrickx F. *kartuziers en hun klooster te Zelem*. p. 30.

kartuizen bevolkten. Het klooster van Herne functioneerde niet alleen als moederklooster voor enkele nieuwe stichtingen maar was voor het intellectuele leven in de Zuidelijke Nederlanden bijzonder belangrijk. De hierboven besproken Gerardus van Sanctis en de bijbelvertaler van 1360 (of Petrus Naghel) waren inwoners van de kartuis van Herne. Daarnaast blijken een aantal oude volkstalige handschriften die lange tijd aan de regulieren van Rooklooster toegewezen waren, in Herne geproduceerd te zijn.¹⁷⁵ (Maar zoals gezegd hierover later meer.)

De invloed van Herne straalde bijvoorbeeld uit naar Zelem, een van haar dochterstichtingen. In Zelem was al snel na de oprichting van het klooster een exemplaar van de Bijbelvertaling te vinden. Daarnaast bezaten de monniken in Zelem ook het volledige werk van Hadewijch, de Brabantse mystica.¹⁷⁶

Wanneer alle cellen bevolkt waren, mochten de monniken in principe niemand meer toelaten in het klooster. Maar omdat ze ook niemand mochten tegenhouden die zijn cel op eigen kosten wilde bouwen, groeiden de kartuizerkloosters erg snel.¹⁷⁷

2.4.1. Een verre echo?

In dit onderzoek worden enkel de kartuizerkloosters uit de Nederlanden betrokken. Tom Gaens stelt het volgende:

*“Achteraf beschouwd lijkt de doorbraak van de kartuizers in onze gewesten wel een verre echo van de omstandigheden waarin de orde meer dan twee eeuwen eerder tot stand gekomen was.”*¹⁷⁸

Dit klopt. De heilige Bruno stichtte La Grande Chartreuse in het klimaat van de Investituurstrijd en te midden van een tijd vol corruptie in de kerk en de kloosters. De 14de eeuw werd op haar beurt gekenmerkt door het Westers schisma en een zelfde wangedrag in de kloosters (dit keer voornamelijk bij de benedictijnen en de norbertijnen).¹⁷⁹

Maar toch moet er rekening gehouden worden met drie belangrijke verschillen tussen de oorspronkelijke kloosters en de stichtingen in de Nederlanden. Ten eerste waren de weldoeners die de oprichting van een klooster mogelijk maakten niet langer van adellijke afkomst, maar vaak lid van de stedelijke burgerij.¹⁸⁰ Door de uitstekende gebedsreputatie van de kartuizers vroegen rijke burgers aan de orde om monniken te zenden. Door de stichting van een nieuw klooster, hoopten de weldoeners om gebeden

¹⁷⁵ Gaens T. *De gebroken spiegel van perfectie*. pp. 94-95.

¹⁷⁶ Gaens T. en Hendrickx F. *Het vaste ritme van verandering. Vijf eeuwen kartuizergeschiedenis in de Nederlanden (1314-1796)*. p. 34.

¹⁷⁷ Axters S. *Geschiedenis van de vroomheid in de Nederlanden. Deel III: de Moderne Devotie 1380-1550*. p.209.

¹⁷⁸ Gaens T. *De gebroken spiegel van perfectie*. pp. 102.

¹⁷⁹ *Ibidem*, pp. 102-103.

¹⁸⁰ *Ibidem*, pp. 102-103.

voor zichzelf en hun nakomelingen te verzekeren.¹⁸¹ Een tweede verschil is dat de Nederlandse kartuizerkloosters vaak in of vlakbij de stad gelokaliseerd waren terwijl La Grande Chartreuse in de wildernis gelegen was. Het derde aspect hangt nauw samen met het tweede verschil. Er ontstond een 'liberale' levenswijze. Dit wil zeggen dat er enkele regels uit de oorspronkelijke *Consuetudines* aangepast werden. Zo werd het maximum aantal bewoners niet overal gerespecteerd en werd het de monniken toestaan om landgoed buiten de bezitsgrenzen van het klooster te bezitten.¹⁸²

¹⁸¹ Hendrickx F. *De kartuizers en hun klooster te Zelem*. p. 22.

¹⁸² Gaens T. *De gebroken spiegel van perfectie*. pp. 102-103.

Hoofdstuk 3: De Moderne Devotie

Een duiding bij het fenomeen de Moderne Devotie is onmisbaar bij dit onderzoek. Het is belangrijk te weten hoe de interne structuur van de Moderne Devotie er uit zag, hoe Geert Grote en zijn volgelingen dachten en hoe de boekenliefde in hun middens zichtbaar werd. Na een korte toelichting over de voorlopige stand van het onderzoek (paragraaf 3.1.), wordt het 14de-eeuws klimaat waarin de Moderne Devotie tot stand kwam besproken om te begrijpen waarom Geert Grote en zijn volgelingen zoveel bewondering hadden voor de kartuizers.

Daarna is het nodig de drie verschillende takken van de Moderne Devotie te bespreken. De broeders en zusters van het gemene leven (paragraaf 3.2.3.1), de reguliere kanunniken en kanonikessen (paragraaf 3.2.3.2.) en de leden van de derde orde (paragraaf 3.2.3.3.) waren drie afzonderlijke groeperingen die zich toch op een bepaalde manier verbonden voelden. Een korte toelichten over het ontstaan en de denkwijze van deze verschillende gemeenschappen binnen de Moderne Devotie is hier dan ook onmisbaar. In paragraaf 3.3. wordt er naar analogie met de behandeling van de kartuizerorde de boekenliefde van de moderne devoten besproken. Ook hier wordt een noodzakelijk onderscheid gemaakt tussen de drie takken. Na een bespreking van de boekliefde bij de verschillende drie takken (paragraaf 3.3.2. tot 3.3.4.) volgt er een algemene bespreking over het onderhoud en de uitbreiding van de kloosterbibliotheek. Dit laatste is belangrijk voor dit onderzoek omdat het nodig is te kunnen kaderen hoe de moderne devoten hun bibliotheken uitbreidden. Ook het fenomeen van het preken met de hand (paragraaf 3.3.5.) en de verschillende typische Moderne Devotiegenres (paragraaf 3.3.7.) worden in dit hoofdstuk behandeld.

3.1. Stand van het onderzoek

Net zoals naar de kartuizers, is er ook naar de gemeenschappen van de Moderne Devotie veel aandacht van historici en theologen uitgegaan. Wanneer de historiografie over de kartuizerorde pas goed op gang kwam in het begin van de 20ste eeuw, was er al een interesse in de gemeenschappen en kloosters van de Moderne Devotie merkbaar vanaf de tweede helft van de 19de eeuw. Lange tijd lag de focus bij de onderzoekers op de

Noordelijke Nederlanden. Dit is niet toevallig. De roots van de beweging van Geert Grote liggen nu eenmaal in de IJsselstreek. Maar de laatste tijd bundelen onderzoekers over de landsgrenzen heen hun krachten. Antonius Gerardus Weiler nam het initiatief in Nederland, Ernest Persoons startte het onderzoek naar de Moderne Devotie op in België en ook in Duitsland kwam er onderzoek, geleid door Wilhelm Kohl en Wolfgang Leesch. Obbema wijst op het belang van de samenwerking over de huidige landsgrenzen en haalt hiervoor het voorbeeld van het congres over de Moderne Devotie¹⁸³ dat in 1984 gehouden werd.¹⁸⁴

In de onderzoeken die over de Moderne Devotie verschenen zijn, zijn er afhankelijk van de persoonlijke opinie van de auteurs, twee invalshoeken op te merken. Sommigen auteurs zagen de Moderne Devotie als het begin van de reformatie, terwijl anderen er net een heropleving van de traditionele katholieke waarden in zagen.¹⁸⁵

De laatste decennia wordt er meer aandacht besteed aan de dynamiek binnen de Moderne Devotie. De drie traditionele takken binnen deze stroming (de broeders en zusters van het gemene leven, de regulieren kanunniken en kanonikessen van Augustinus en de aanhangers van de derde orde) kennen alle drie een eigen interne dynamiek. Ook zijn er belangrijke verschillen merkbaar tussen mannen- en vrouwenkloosters en tussen de verschillende regio's.

Het overzicht van studies uit de Noordelijke Nederlanden blijkt de laatste jaren ook langzamerhand te minderen. Zo legt bijvoorbeeld Bas Diemel in zijn doctoraat *Daer es leven sonder sterven: memoria en gemeenschapsvorming in Windesheimer kringen uit de laatmiddeleeuwse Zuidelijke Nederlanden, 1350-1550* de focus op de Zuidelijke Nederlanden.

3.2. De Moderne Devotie: een zoektocht naar een innerlijke leven

De 14^e eeuw was een tumultueuze tijd waarin de kerkelijke wereld helemaal door elkaar werd geschud. Bestaande ordes verdwenen of veranderden en nieuwe gemeenschappen ontstonden. De kartuizerorde bloeide en de Moderne Devotie ontstond.

Onderstaand citaat uit de tentoonstellingscatalogus van de tentoonstelling *Moderne Devotie, figuren en facetten* vat dit alles mooi samen.

*“In dit klimaat [14de eeuw] leefden Jan van Ruusbroec, kwam Rijnlandse mystiek tot bloei, speelden de kartuizers in de spiritualiteit een leidende rol en ontstond rond Geert Grote de Moderne Devotie, een beweging van vernieuwde innerlijkheid in de late middeleeuwen.”*¹⁸⁶

¹⁸³ Voor meer info over dit congres: S.N. *De Moderne Devotie: figuren en facetten. Catalogus van tentoonstelling ter herdenking van het sterfjaar van Geert Grote 1384-1984*. Nijmegen, 1984, 375 p.

¹⁸⁴ Obbema P. *Grenzen verleggen*. p. 4.

¹⁸⁵ Diemel B. *Daer es leven sonder sterven*. p. 6.

¹⁸⁶ S.N. *Moderne Devotie, figuren en facetten. Catalogus van tentoonstelling ter herdenking van het sterfjaar van Geert Grote. 1384-1984*. p. 11.

3.2.1. Observantisme

In de loop van de 14de eeuw doken er in verschillende monastieke milieus groepen op die wilden terug keren naar het oorspronkelijke observantisme. De Nederlandse vertaling voor het Latijnse *observare* is gehoorzamen. Men wilde dus met andere woorden terug naar de oorspronkelijke beginselen met een nadruk op de strikte interpretatie van de regels.¹⁸⁷ Dit moet gezien worden tegen een achtergrond van kerkelijke neergang en verval. De kerkelijke wereld was in deze periode verdeeld door het Westers schisma.¹⁸⁸ In 1378 overleed paus Gregorius XI waarna de kardinalen traditioneel een nieuwe paus verkozen. Minder traditioneel was het dat ze na de verkiezing op hun keuze terug kwamen en een tegenpaus kozen. De eerst gekozen paus bleef in Rome en de tweede trok naar Avignon. Deze scheiding verdeelde de christelijke wereld en zou bijna 40 jaar duren. Het probleem raakte pas in 1417 opgelost.¹⁸⁹

De golf van observantisme liet zich voelen in alle bestaande ordes, zelfs in de bedelordes die in de 14de eeuw nog niet erg lang bestonden. Vaak scheurden bepaalde groepen zich af van hun orde, maar belangrijk hierbij is dat ze niet met deze ordes braken, maar zichzelf gewoon als een subgroep zagen.¹⁹⁰ Een kenmerkend voorbeeld hiervoor zijn de eerste strenge franciscanen, de observanten, die zich afzonderden als kluzenaars. Ze volgen immers het kartuizeridee dat een leven in absolute armoede enkel in de woestijn tot stand kon komen en vonden het dus noodzakelijk zich af te zonderen van de wereld.¹⁹¹

3.2.2. Geert Grote

Deze zoektocht naar een intens innerlijk geestelijk leven, gecombineerd met een teleurstelling in de traditionele kloosterordes, kwam tot uiting in de religieuze stroming van Geert Grote. Om de gemeenschappen van de Moderne Devotie ten volle te kunnen kaderen en begrijpen is een korte schets van het leven van Geert Grote essentieel.

3.2.2.1. Levensschets

In tegenstelling tot Bruno, leefde Geert Grote niet altijd een perfect religieus leven. Grote werd op tienjarige leeftijd wees en hij leefde als kanunnik met de wijdingsgraad van een diaken van de kerkelijke beneficia tot hij rond 1374 tot inkeer kwam. Sommige bronnen spreken van een confrontatie met kluzenaars, anderen van een zware ziekte. In elk geval deed hij afstand van zijn kerkelijk salaris, verbrandde hij zijn boeken over

¹⁸⁷ Van Engen H. en Verhoeven G. *Monastiek observantisme en Moderne Devotie in de Noordelijke Nederlanden*. p. 11.

¹⁸⁸ *Ibidem*, p. 9.

¹⁸⁹ Blockmans W. en Hoppenbrouwers P. *Eeuwen des ondersheids*. pp. 425-426.

¹⁹⁰ *Ibidem*, p. 429.

¹⁹¹ Lawrence C.H. *Kloosterleven in de middeleeuwen*. p. 290.

de zwarte kunsten¹⁹² en na een verblijf in het kartuizerklooster van Arnhem begon hij te preken. Dit verblijf (de bronnen zijn het opnieuw niet eens en vermelden een verblijf van drie, vijf en acht jaar) moet een grote indruk op Grote gemaakt hebben. In dit klooster leerde hij niet alleen de werken van Jan van Ruusbroec kennen maar ook de spiritualiteit van de kartuizers liet op hem een diepe indruk na.¹⁹³ Grote stierf op 20 augustus 1384 in Deventer aan de pest nadat hij een zieke vriend bezocht had, maar zijn ideeën bleven verder leven na zijn dood.¹⁹⁴

Grote was een theoloog, een canonist,¹⁹⁵ een geestelijk schrijver en een hervormer tegelijk. Hij kaartte niet alleen negatieve zaken aan, maar vestigde ook de aandacht op positieve zaken. Hij was zeer concreet in zijn spiritualiteit en had veel gevoel voor de praktijk.¹⁹⁶

De boodschap die Grote predikte, kunnen we grotendeels reconstrueren aan de hand van zijn bewaarde preken en oorkonden.¹⁹⁷ Ook uit de biografieën die over hem zijn geschreven valt belangrijke informatie af te leiden. De drie bekendste biografieën zijn die geschreven door Thomas van Kempen, Petrus Horn en Rudolf Dier van Muiden, maar over Grote zijn ook veel Vitae en kronieken geschreven.¹⁹⁸

Voor Grote telde de innerlijke bekering. Hij zwoer persoonlijke rijkdom en ambitie af en predikte nederigheid en gehoorzaamheid. Volgens hem kon men via de bestudering van Bijbelteksten en meditatie over het leven van Christus vroomheid bekomen.¹⁹⁹ Grote stond erg kritisch tegenover de clerus die volgens hem te laks leefde en hij preekte tegen alle kwalen van zijn tijd. Deze preken hield hij in kerken en in de open lucht, in het Nederlands en in het Latijn, tegen privébezit in kloosters, tegen de overtreding van het celibaat en tegen vele andere wantoestanden. Zijn preken beïnvloedden vele leken en brachten velen tot inkeer. Zoals elke hervormer maakte hij ook vijanden.²⁰⁰ (De clerus was vaak het onderwerp van zijn preken en was het niets steeds eens met zijn beschuldigen.)

¹⁹² S.N. *Moderne Devotie, figuren en facetten. Catalogus van tentoonstelling ter herdenking van het sterfjaar van Geert Grote. 1384-1984.* p. 17.

¹⁹³ *Ibidem*, p. 17.

¹⁹⁴ Axters S. *Geschiedenis van de vroomheid in de Nederlanden. Deel III: de Moderne Devotie 1380-1550.* pp.36-44 en p. 59.

¹⁹⁵ Een kerkelijk jurist.

¹⁹⁶ S.N. *Moderne Devotie, figuren en facetten. Catalogus van tentoonstelling ter herdenking van het sterfjaar van Geert Grote. 1384-1984.* p. 17.

¹⁹⁷ Axters S. *Geschiedenis van de vroomheid in de Nederlanden. Deel III: de Moderne Devotie 1380-1550.* p.27.

¹⁹⁸ *Ibidem*.

¹⁹⁹ Lawrence C.H. *Kloosterleven in de middeleeuwen.* p. 291.

²⁰⁰ S.N. *Moderne Devotie, figuren en facetten. Catalogus van tentoonstelling ter herdenking van het sterfjaar van Geert Grote. 1384-1984.* p. 17.

3.2.2.2. Huis in Deventer

In de 13^e en 14de eeuw wilden meer en meer leken een religieus leven leiden. De vele begijnhoven die in die tijd in de Nederlanden opdoemden, zijn daar het bewijs van. Het huis van Grote in Overijssel, is het schoolvoorbeeld van de realisatie van het religieus samenleven voor leken. Hij stelde zijn ouderlijke huis in Deventer in 1374 open voor religieuze arme vrouwen.²⁰¹ Volgens Grote waren de kloosters vervallen en daarom wilde hij de vrouwen een alternatieve vorm van gemeenschapsleven bieden.

Er ontstond snel verwarring tussen de moderne devoten en de begijnen. Om deze gelijkenissen te vermijden, stelde Grote duidelijke statuten voor zijn huis op.²⁰² Grote had veel kritiek op de begijnhoven en dit komt duidelijk naar voor in de statuten. Hij vond het vooral een schande dat er zoveel simonie²⁰³ aanwezig was in dergelijke hoven en wilde zijn zusterhuis duidelijk onderscheiden van de begijnhoven.²⁰⁴ Daarom schreef hij in zijn statuten:

“Item nummermeer en sal men ghelt opt huys setten int incomen, mer men sal die men innemen wil puer om God nemen sonder gave, noch niet aensien myede²⁰⁵ noch vrentscap dan die ere Godes ende orber des huses ende nootdrufte der lude.”²⁰⁶

In zijn huis werden de vrouwen beoordeeld op religieuze ijver in plaats van op de geldsom die ze meebrachten en leefde men van het werk van de eigen handen. In het *Meester-Geertshuis* werkten de vrouwen met naald en draad maar schreven ook al boeken af.²⁰⁷

Na de oprichting van dit *Meester-Geersthuis* voor vrouwen, volgde er ook snel een mannengemeenschap, het *Heer-Florenshuis*. De bewoners van de huizen waren nooit van adel, maar afkomstig uit de lokale burgerij. (Dit wijst op een democratisering van het kloosterwezen.) De huizen waren gemeenschappen waarin soberheid, eenvoud en persoonlijke geloofsbelevens centraal stonden.²⁰⁸

²⁰¹ Blockmans W. en Hoppenbrouwers P. *Eeuwen des onderscheids*. p. 430.

²⁰² S.N. *Moderne Devotie, figuren en facetten. Catalogus van tentoonstelling ter herdenking van het sterfjaar van Geert Grote. 1384-1984*. p. 19.

²⁰³ Het verkrijgen van geestelijke zaken in ruil voor geld.

²⁰⁴ Weiler A.G. *Geert Grote en begijnen in de begintijd van de Moderne Devotie*. p.117.

²⁰⁵ Loon, rente, geschenk, koopsom,... Het woord had vele betekenissen en hierdoor sloor Grote elke vorm van geld uit.

²⁰⁶ Geert Grote. *Korte statuten*, Geciteerd in: Weiler A.G. *Geert Grote en begijnen in de begintijd van de Moderne Devotie*. p. 125.

²⁰⁷ S.N. *Moderne Devotie, figuren en facetten. Catalogus van tentoonstelling ter herdenking van het sterfjaar van Geert Grote. 1384-1984*. p. 19.

²⁰⁸ Van Engen H. en Verhoeven G. *Monastiek observantisme en Moderne Devotie in de Noordelijke Nederlanden*. pp. 9-10.

3.2.3. De verschillende takken van de Moderne Devotie

Het is moeilijk af te lijnen welke gemeenschappen wel of niet bij de Moderne Devotie gerekend moeten worden. Algemeen wordt aangenomen dat het gedachtegoed door drie verschillende religieuze groepen geaccepteerd werd. Het gaat om de broeders en zusters van het gemene leven, de reguliere kanunniken en kanonikessen van Augustinus en de leden van de derde orde. In die gemeenschappen en kloosters was er sprake van een gemeenschappelijk leven en toewijding (*devotio*), iets wat in de meeste laatmiddeleeuwse kerken en kloosters ver te zoeken was. Het waren de *moderne devoten* die de *oude devotie* die verloren gegaan was weer tot leven wekten.²⁰⁹

3.2.3.1. De broeders en zusters van het gemene leven

De eerste groep van de Moderne Devotie volgde geen kloosterregel maar probeerde deugdzaam te leven in de wereld. Deze broeders en zusters van het gemene leven volgden het ideaal van de eerste christenen. Het *Meester-Geertshuis* en het *Heer-Florenshuis* in Deventer waren de eerste gemeenschappen, maar al snel volgden er broeder- en zusterhuizen in Zwolle, Kampen, Hoorn, Delft, Amersfoort,...²¹⁰ Grote zelf zag het zusterhuis in Deventer als zijn grootste verwezenlijking en hoopte dat dit huis na zijn dood nog zou verder bestaan. Dit wordt volgens Hugh Lawrence duidelijk in volgend citaat:

“Als ik hierboven come, soe wil ic die bloemkens hier nedersenden.”²¹¹

Huijben ziet dit citaat in een andere context: volgens hem zijn deze *bloemkens* de heerlijke vruchten van de vriendschappelijke relatie van Grote met van Ruusbroec. Grotens wens was immers het Groenendaalse kloosterideaal naar Noord-Nederland over te brengen. Na zijn dood werd deze wens werkelijkheid. Het klooster van Windesheim volgde immers, naar het voorbeeld van Groenendaal, de regel van Augustinus.²¹²

De broeders en zusters leefden naar het ideaal van Grote. Ze droegen eenvoudige kledij, leefden in strikte gehoorzaamheid en beoefenden handenarbeid. In hun gebeden moesten de broeders naar eigen kunnen mediteren over de zaken die ze gehoord of gelezen hadden. De nadruk bij het gebed lag in de broeder- en zusterhuizen op de Christus- en de Mariadevotie.²¹³ Deze nadruk op het lijden van Christus was niet alleen typisch voor de moderne devoten maar ook kenmerkend voor de kartuizers. Het kruis van Christus was voor de laatstgenoemden immers de enige zekerheid in de veranderende wereld. (Dit komt naar voor in de wapenspreuk van de kartuizers: *Stat*

²⁰⁹ Schenkeveld M. *Nederlandse literatuur: een geschiedenis*. p. 75.

²¹⁰ Lawrence C.H. *Kloosterleven in de middeleeuwen*. p. 324.

²¹¹ Geert Grote. Geciteerd in: Huijben J. *Uit Ruusbroec's vriendenkring*. p. 140.

²¹² Huijben J. *Uit Ruusbroec's vriendenkring*. p. 140.

²¹³ Axters S. *Geschiedenis van de vroomheid in de Nederlanden. Deel III: de Moderne Devotie 1380-1550*. pp. 67-70 en p. 103.

crux dum volvitur orbis.)²¹⁴ De kartuizers en de moderne devoten kunnen samen gezien worden als de verspreiders van de lijdensdevotie.²¹⁵

De broeders en zusters van het gemene leven balanceren op de lijn tussen leken en religieuzen en worden hierdoor vaak met de begijnen en de begarden vergeleken. (Zie hiervoor paragraaf 3.2.2.2.) Deze associatie met de begijnen/begarden en het wantrouwen van vele kerkelijke en wereldlijke gezaghebbers, zorgde ervoor dat sommige gemeenschappen in hun zoektocht naar meer zekerheid een kloosterregel aanvaardden. (Zie hiervoor paragraaf 3.2.3.4.)

3.2.3.2. De reguliere kanunniken en kanonikessen

Zo komen we bij de tweede groep moderne devoten: de reguliere kanunniken en kanonikessen die de regel van Augustinus volgden. Het was Florens Radewijns, een persoonlijke vriend van Geert Grote, die samen met de broeders uit Deventer het mannenklooster Windesheim in Zwolle had opgericht.²¹⁶ Hiermee ging Radewijns in op een persoonlijke wens van Grote die niets liever gewild had dan een kloosterstichting.²¹⁷ In 1387 werd het klooster van Windesheim ingewijd nadat de broeders eerst enige tijd bij de reguliere kanunniken van Eemstein geleefd hadden.²¹⁸ Zoals in de inleiding besproken, was het klooster van Eemstein sterk beïnvloed door het klooster Groenendaal van Jan van Ruusbroec. Grotés wens tot een kloosterstichting naar het voorbeeld van van Ruusbroec was dus na zijn dood werkelijkheid geworden.

In 1400 werd door Johannes Brinckerinck het eerste vrouwenklooster gesticht in Diepenveen. In dit regularessenkloosters lag de nadruk op nederigheid en gehoorzaamheid en had men ook bijzonder veel aandacht voor de Christusdevotie.²¹⁹ Dit vrouwenklooster sloot in 1402 ook aan bij het kapittel van Windesheim.²²⁰

3.2.3.2.1 Het kapittel van Windesheim

In de 15de eeuw vroegen steeds meer vrouwengemeenschappen aansluiting bij het kapittel van Windesheim. Deze toename zorgde voor problemen bij de mannenkloosters. Het waren immers de kanunniken die verantwoordelijk waren voor de pastorale zorg voor de zusters omdat elk vrouwenklooster een mannelijke

²¹⁴ Het kruis staat stil terwijl de wereld ronddraait.

²¹⁵ S.N. *Moderne Devotie, figuren en facetten. Catalogus van tentoonstelling ter herdenking van het sterfjaar van Geert Grote. 1384-1984.* p. 28.

²¹⁶ Lawrence C.H. *Kloosterleven in de middeleeuwen.* p. 325.

²¹⁷ Axters S. *Geschiedenis van de vroomheid in de Nederlanden. Deel III: de Moderne Devotie 1380-1550.* p.121.

²¹⁸ S.N. *Moderne Devotie, figuren en facetten. Catalogus van tentoonstelling ter herdenking van het sterfjaar van Geert Grote. 1384-1984.* p. 25.

²¹⁹ Axters S. *Geschiedenis van de vroomheid in de Nederlanden. Deel III: de Moderne Devotie 1380-1550.* p.158.

²²⁰ S.N. *Moderne Devotie, figuren en facetten. Catalogus van tentoonstelling ter herdenking van het sterfjaar van Geert Grote. 1384-1984.* p. 25.

biechtvader moest hebben. Het kwam vaak voor dat twee vrouwenkloosters een biechtvader hadden uit hetzelfde mannenklooster. Deze kloosters waren zo onderling verbonden en zo ontstonden verschillende culturele circuits waarlangs ideeën en teksten uitgewisseld konden worden.²²¹

In 1511 bereikte het kapittel van Windesheim zijn grootste omvang. Toen waren er maar liefst 84 mannen- en dertien vrouwenkloosters aangesloten.²²² Het kapittel groeide op verschillende manieren. Door het ontstaan van nieuwe stichtingen en door de verkleoosterlijking van bestaande gemeenschappen. Ook werden er bestaande kapittels opgenomen in het sterk groeiende kapittel van Windesheim.²²³

Het waren in de vroege 15de eeuw vooral kloosters uit de Noordelijke Nederlanden die aansluiting zochten tot het kapittel van Windesheim, maar na verloop van tijd vonden ook de kloosters uit het zuiden hun weg naar het kapittel. Diemel stelt zich de vraag waarom de kloosters uit de Zuidelijke Nederlanden, die toch hun eigen rijke spirituele traditie hadden, aansluiting zochten tot het noordelijke kapittel van Windesheim. Hij haalt hiervoor het *Chronicon Bethleemiticum* van Petrus Impens, de prior van het klooster Bethalem in de vroege 16de eeuw aan. Deze stelt dat de kloosters uit de Zuidelijke Nederlanden wilden toetreden tot het noordelijke kapittel in een poging hun eigenheid te bewaren. Ze vreesden opgeslokt te raken door het enorm snel groeiende kapittel en probeerden daarom de opname in eigen handen te nemen, in de hoop zo toch wat autonomie te bewaren.²²⁴

Maar door het Westers schisma werd het Rooklooster, Groenendaal en Korsendonck verboden toe te treden tot de kloosterfamilie van Windesheim die de paus van Rome volgde, terwijl ze zelf de paus van Avignon gehoorzaamden. Hierom werd in 1402 het kapittel van Groenendaal opgericht.²²⁵ Maar tien jaar later, in 1412, werden de kloosters van het kapittel van Groenendaal aan het kapittel van Windesheim toegevoegd waardoor dit kapittel weer maar eens sterk groeide²²⁶

Op onderstaande kaart worden de kloosters, aangesloten bij het kapittel van Windesheim in de Zuidelijke Nederlanden afgebeeld. Opvallend is de hoge concentratie kloosters in de buurt van Brussel. Groenendaal, het klooster van Jan van Ruusbroec, speelde hierin een cruciale rol.

²²¹ Diemel B. *Want bij der scripture soe bliven die dode. De rol en de vorm van de collectieve herinnering bij de Moderne Devotie in de zuidelijke Nederlanden.* p. 159.

²²² Lawrence C.H. *Kloosterleven in de middeleeuwen.* p. 325.

²²³ S.N. *Moderne Devotie, figuren en facetten. Catalogus van tentoonstelling ter herdenking van het sterfjaar van Geert Grote. 1384-1984.* p. 26.

²²⁴ Diemel B. *Daer es leven sonder sterven.* p. 31.

²²⁵ *Ibidem,* p. 32.

²²⁶ S.N. *Moderne Devotie, figuren en facetten. Catalogus van tentoonstelling ter herdenking van het sterfjaar van Geert Grote. 1384-1984.* p. 26.

Figuur 3: De verspreiding van de kloosters, aangesloten bij het kapittel van Windesheim in de Zuidelijke Nederlanden. De vrouwenkloosters staan cursief gedrukt.²²⁷

De link tussen de broeders van het gemene leven en de reguliere kanunniken is duidelijk. Beiden zagen ze Geert Grote als hun inspiratiebron en waren ze exponenten van de Moderne Devotie. Meer nog: veel broeders van het gemene leven (individueel of in groep) besloten om na een bepaalde tijd in een huis van het gemene leven over te stappen naar een regulierenklooster.²²⁸

3.2.3.3. De leden van de derde orde.

De derde en laatste groep religieuzen die algemeen tot de Moderne Devotie gerekend wordt, zijn de tertiaren en tertiarissen. Al behoren ze volgens velen tot de Moderne Devotie, toch zijn de leden van de derde orde een buitenbeentje. Een bronnentekort resulteerde in een lage graad van onderzoek over deze groep.

De tertiaren en tertiarissen volgden de regel van de heilige Fransiscus maar legden geen plechtige kloostergeloften af. Wel werd er een gelofte van eeuwige zuiverheid afgelegd.

²²⁷ Diemel B. *Daer es leven sonder sterven*. p. 19. Bewerkte ontlening van: Persoons E. *De Zuidnederlandse kloosters van het Kapittel Windesheim. Een bibliografisch overzicht*, Archief voor de geschiedenis van de Katholieke Kerk in Nederland 3,1961, pp. 23-89, aldaar p. 74.

²²⁸ Lourdaux W. *Het boekenbezit en het boekegebruik bij de moderne devoten*. p. 249.

Ook voor deze groep moderne devoten was de Christus- en Mariadevotie erg belangrijk.²²⁹

De derde orde kende in de eerste helft van de 15de eeuw een explosieve groei. Opvallend is dat het hier vooral om vrouwenhuizen gaat: van de minimum 166 derde orde huizen in het bisdom Utrecht waren er 148 huizen bestemd voor vrouwen.²³⁰ Ook deze huizen sloten zich aan bij een kapittel: het kapittel van Utrecht. Dit kapittel werd in 1399 opgericht naar het voorbeeld van het kapittel van Windesheim. Het Utrechtse kapittel zorgde voor uniformiteit en discipline en verleende de tertiaren een bepaalde autonomie t.o.v. de franciscanen. In het bisdom Luik ontstond het kapittel van Zepperen.²³¹ Hierbij moet de opmerking gemaakt worden dat de opdeling Utrecht/Zepperen niet geografisch was. In één stad konden twee verschillende tertiarenklooster bij twee verschillende kapittels aangesloten zijn.²³²

Koen Goudriaan merkt op dat de plaats van de derde orde als onderdeel van de Moderne Devotie niet vanzelfsprekend is. In 1968 zag Post de derde orde nog als een buitenbeentje.²³³ Hij zag de overgang van broeder- en zusterhuizen naar de levenswijze van de tertiaren en tertiariessen als een opgeven van hun statuut zonder regel. Een mogelijke verklaring is de afkeur van de kerkelijke hiërarchie die verkloosterlijking noodzakelijk maakte.²³⁴ (Zie hieronder) Goudriaan besluit in zijn artikel dat de 15de-eeuwse moderne devoten de kloosters van de derde orde als onderdeel van hun beweging zagen. Ze werden nergens in de bronnen geïncorporeerd.²³⁵

3.2.3.4. Verkloosterlijking: een complexe geschiedenis

Opvallend is de tendens naar verkloosterlijking bij de broeders en zusters van het gemene leven en de gemeenschappen van de derde orde. Hier speelde niet alleen een diep religieus verlangen naar een hogere kloosterlijke manier leven. Maar men had vooral behoefte aan een rechtsgrond. De kerkelijke hiërarchie was geen voorstander van vrije gemeenschappen, ze hadden hier immers te weinig controle over en zagen ze dan ook als een voedingsbodem voor ketterijen en sekten.²³⁶

Vele kloosters sloten, naar het voorbeeld van Windesheim, samenwerkingsverbanden. Dit alles zorgt voor een complexe geschiedenis van de Moderne Devotie. Zo gingen verschillende broeder- en zusterhuizen zich verenigen in het colloquium van Zwolle,

²²⁹ Axters S. *Geschiedenis van de vroomheid in de Nederlanden. Deel III: de Moderne Devotie 1380-1550.* p.232.

²³⁰ Lawrence C.H. *Kloosterleven in de middeleeuwen.* p. 325.

²³¹ *Ibidem.*

²³² Axters S. *Geschiedenis van de vroomheid in de Nederlanden. Deel III: de Moderne Devotie 1380-1550.* p. 225.

²³³ R. Post, *The Modern Devotion. Confrontation with Reformation and Humanism*, Leiden, 1968, 694 p.

²³⁴ Goudriaan K. *De derde orde als onderdeel van de Moderne Devotie.* pp. 9-10.

²³⁵ *Ibidem.*, pp. 30-32.

²³⁶ S.N. *Moderne Devotie, figuren en facetten. Catalogus van tentoonstelling ter herdenking van het sterfjaar van Geert Grote. 1384-1984.* pp. 24-25.

terwijl andere zich aansloten bij de kapittel van Utrecht. Aan de andere kant schakelden er tertiariissenconventen over naar de kloosterlijke regel van Augustinus. En omdat het kapittel van Windesheim weigerachtig stond ten opzichte van de opname van vrouwenklooster, verenigden sommige reguliere kanonikessen kloosters zich in het kapittel van Sion.²³⁷

Er valt ook een zeker geografisch patroon op te merken. De broeders en zusters van het gemene leven en de regulieren van het kapittel van Windesheim zijn het sterkst vertegenwoordigd in de geboortestreek van de Moderne Devotie: de Ijsselstreek. In Holland en Utrecht waren er meer huizen van de derde orde aanwezig. Ook de Zuidelijke Nederlanden ontsnapten niet aan de invloed van de Moderne Devotie. Wel moet opgemerkt worden dat het aantal stichtingen in de Zuidelijke Nederlanden lager ligt dan in de Noordelijke.²³⁸

3.3. De liefde voor boeken en de literaire erfenis

Zoals hierboven vermeld, verdween in de 13de eeuw de prominente rol van de kloosters bij de boekproductie. De grootste uitzondering op dit vlak was de kartuizerorde die wel vasthield aan de oorspronkelijke idealen en tradities. Ook de leden van de Moderne Devotie grepen terug naar de oudste voorbeelden en herstelden daarom het kopieerwerk in ere.²³⁹

Het is moeilijk om de drie groepen binnen de Moderne Devotie over dezelfde kam te scheren. De drie takken mogen dan wel deel uitmaken van eenzelfde overkoepelende groep, ze hebben allemaal hun eigen gewoontes en regels. Er bestaan geen twee identieke kloosters, laat staan twee identieke gemeenschappen. Elke groep gedroeg zich anders maar toch hadden ze allemaal één ding gemeen: het belang van teksten om de groepsidentiteit te benadrukken. Zowel de broeders en zusters van het gemene leven, de reguliere kanunniken en kanonikessen als de leden van de derde orde gebruikten de levensverhalen van hun belangrijke persoonlijkheden als een manier om de identiteit van de gemeenschap te benadrukken. Hierdoor werd de solidariteit enorm aangemoedigd.

Sommige auteurs zoals Staubach en Diemel spreken van een heuse tekstuele gemeenschap binnen de Moderne Devotie. (Zie hiervoor hoofdstuk vijf.) Er zijn veel verschillen aan de duiden op vlak van boekbedrijvigheid bij de moderne devoten. Daarom worden de drie verschillende groepen hieronder apart behandeld.

²³⁷ Lawrence C.H. *Kloosterleven in de middeleeuwen*. p. 326.

²³⁸ *Ibidem*, p. 326.

²³⁹ Obbema P. *Grenzen verleggen*. p. 5.

3.3.1. Geert Grote

De bezieler van de Moderne Devotie, Geert Grote, was zelf al sterk literair geïnteresseerd. Vooral in de laatste jaren van zijn leven steeg zijn literaire productie, waarschijnlijk omwille van het feit dat hij dan een preekverbod opgelegd kreeg. In die laatste jaren hield hij zich bezig met het vertalen van Latijnse teksten uit getijdenboeken. Zijn vertaling zou later uitgroeien tot een van de meeste bewaarde Middelnederlandse handschriften.²⁴⁰ Hij vertaalde ook verschillende werken van Jan van Ruusbroec zoals *Die cierheit der gheesteliker brulocht* en bracht aan andere traktaten van van Ruusbroec, zoals *Het traktaat van de VII trappen*, verbeteringen toe die hij nodig achtte.²⁴¹

Maar hij hield zich tijdens zijn leven zeker niet alleen bezig met vertalen. Volgens Petrus Horn schreef Grote zelf 17 werken, later werd in de *Index Bibliothecarum Belgii* dit aantal werken opgetrokken tot 34 waarvan 7 brieven, wat een totaal van 27 werken overlaat. Grote schreef over de zielenzorg, de ontuchtige priesters die zomaar ongehinderd hun werk onder de gelovigen verder konden zetten, over simonie en over de huwelijksmoraal.²⁴²

Er moet natuurlijk ook rekening gehouden worden met de slechte bewaaromstandigheden waarmee vele werken te maken kregen, en we moeten er dus van uit gaan dat Grote ook nog andere werken geschreven heeft die niet bewaard gebleven zijn. En dan zijn er nog de niet-bewaarde werken die hij enkel voor zichzelf schreef, zoals de voornemenboekjes, de biechtboekjes en de rapiaria.²⁴³

Grote bezat zelf een aanzienlijke hoeveelheid manuscripten. Uit zijn correspondentie met Johannes van de Gronde, Wilhelmus Vroede en Johannes Cele valt af te leiden dat Grote werken van de kerkvaders en verschillende delen van de bijbel in zijn bezit had. Na een uitgebreid onderzoek van de verschillende bronnen over het leven van Grote besloot Willem Lourdaux dat Grote een grote variëteit van boeken in zijn bezit had. Hij vermeldt de Latijnse traktaten van de kerkvaders en de werken van Bernardus, Anselmus, Beda, Damascenus, Johannes Chrysostomus, Isidorus en vele anderen. Maar ook een Bijbel, Schriftcommentaren en werken van van Ruusbroec, Seneca, Socrates en Thomas van Aquino waren volgens Lourdaux in de persoonlijke bibliotheek van Geert Grote te vinden. Hij bezat ook zeker een aantal juridische teksten.²⁴⁴

Na zijn dood in 1384 werden al zijn boeken overgebracht naar het broederhuis in

²⁴⁰ Stoker K. en Verbeij T. *Collecties op orde*. pp. 192-208.

²⁴¹ Axters S. *Geschiedenis van de vroomheid in de Nederlanden. Deel III: de Moderne Devotie 1380-1550*. pp.44-49.

²⁴² *Ibidem*, pp.44-47.

²⁴³ *Ibidem*, p.50.

²⁴⁴ Voor een volledige opsomming van de werken die Grote in zijn bezit had zie: Lourdaux W. *Het boekbezit en het boekengebruik van de moderne devoten*. p. 260.

Deventer, waar Gerard Zebolt van Zutphen bibliothecaris was. Hij maakte dankbaar gebruik van Grotes collectie en leende zijn boeken uit aan allerlei geestelijken zodat zij deze overal konden voorlezen.²⁴⁵

3.3.2. Broeders en zusters van het gemene leven

3.3.2.1. De broeders van het gemene leven: Kopiïsten en auteurs?

De broeders van het gemene leven waren sterk literair geïnteresseerd. Zelf na de uitvinding van de boekdrukkunst, bleven sommige broeders kiezen voor handschriften omdat ze overtuigd waren van de heilzame werkingen en de ascese die de productie ervan teweeg bracht.²⁴⁶ Sommige broeders, zoals bijvoorbeeld Gerard van Vollenhove uit het broederhuis in Zwolle, waren erg productieve kopiïsten. Van van Vollenhove werd in de kroniek van zijn huis gezegd dat alle boeken die hij geschreven had met geen kar vervoerd konden worden. En zelf toen hij oud geworden was en met een bril nauwelijks nog kon zien, dan hield hij nog steeds niet op met schrijven zodat “als hij zijn hand uitstak zijn vingers samentrokken net alsof hij een pen vast had.”²⁴⁷ Aangezien de naam Gerard van Vollenhove nergens opduikt als auteur van teksten kan hier aangenomen dat het hier om ijverige kopiïst ging.

Maar de broederhuizen beperkten zich niet tot het kopiëren van werken. De inwoners hebben zelf ook belangrijke werken geproduceerd. Hier spreken we dan vooral over de verweerschriften ten gunste van deze fraterhuizen (bijvoorbeeld een pamflet van Gerard Zebolt van Zutphen dat de leefwijze van de broeders verdedigde), voornemenboekjes, rapiaria, geestelijke testamenten en een paar brieven. Ook gebedsteksten, collaties, viten, kronieken en een paar geestelijke liederen behoorden tot hun repertorium. De verdienste van de broeders ligt niet in hun literaire kunsten, maar in het feit dat ze door hun werk de weg vrij gemaakt hebben voor de *Imitatio* van Thomas van Kempen.²⁴⁸ (Zowel op de verschillende genres als op Thomas a Kempis en de *Imitatio Christi* wordt hieronder nog teruggekomen.) Natuurlijk werden niet in alle broeder- en zusterhuizen evenveel boeken gekopieerd en geschreven, maar een algemene lijn is toch duidelijk.

Het was Florens Radewijns die de eigenlijke organisatie van de broederhuizen uitwerkte. Hij was niet zo sterk geïnteresseerd in boeken als zijn vriend Geert Grote, maar hij deed zijn best de idealen van zijn vriend te verspreiden. In de levensbeschrijving van Radewijns, geschreven door Thomas van Kempen staat het volgende vermeld:

²⁴⁵ Meinsma K. *Middeleeuwsche bibliotheken*. pp. 136-138.

²⁴⁶ Axters S. *Geschiedenis van de vroomheid in de Nederlanden. Deel III: de Moderne Devotie 1380-1550*. pp.79-93.

²⁴⁷ Meinsma K. *Middeleeuwsche bibliotheken*. p. 139.

²⁴⁸ Axters S. *Geschiedenis van de vroomheid in de Nederlanden. Deel III: de Moderne Devotie 1380-1550*. pp.79-93.

“Mer die eerweerdighe vader Florentius ... so gaf hij den scrivers een claer exempel dat pergament te pemsen, die quaternen te volden, ende te linieren... ende die ghescrevene boeke overlas hij mit enen ghesellen ende corrigierde.”²⁴⁹

De werken van deze eerste broeders van het gemene leven, zoals Zebolt Van Zupthen en Florens Radewijns, vormden een coherent corpus. Hun teksten zijn immers geïnspireerd door dezelfde basiswerken zoals de geschriften van de kerkvaders, Bonaventura, Bernardus van Clairvaux en anderen. Beiden leefden ook een tijd samen in het *Heer-Florenshuis* in Deventer.²⁵⁰

In een poging de broeders van het gemene leven in Delft te weerhouden van een overstap naar de reguliere orde van Augustinus, zei Theodoricus Graviae, de prior van Windesheim, in het midden van de 15de eeuw het volgende over de boekproductie van de broeders van het gemene leven:

“Gij hebt immers meer gelegenheid tot de allernuttigste oefeningen, dan wij [Windesheimers] die dag en nacht in het koor moeten zingen. Gij hebt uw uren om heilige boeken te schrijven, waarmee hij de kerk Gods verrijkt, bovendien krijgt gij er nog geld voor.”²⁵¹

Theodoricus Graviae spreekt hier met opzet niet over de literaire productie van de Windesheimers terwijl zij net als de broeders erg begaan waren met de boekproductie. Theodoricus Graviae deed dit omdat hij de broeders wilde tegen houden de overstap naar een regulier leven te maken. De snelle groei van het kapittel van Windesheim kan hiervan een oorzaak zijn. In elk geval werd door het citaat de genegenheid ten opzichte van de boeken bij de broeders van het gemene leven nog maar eens bewezen.

3.3.2.2. De zusters van het gemene leven

De zusters van het gemene leven waren niet allemaal even sterk ontwikkeld maar velen hadden toch een literaire belangstelling. Dat de zusters handschriften gekopieerd hebben, staat vast, maar het is moeilijk om af te leiden of de anonieme teksten uit de zusterhuizen door de zusters zelf zijn vervaardigd of alleen maar door hen werden gekopieerd.²⁵²

²⁴⁹ Thomas A Kempis. *Over het leven van Florens Radewijns*. Geciteerd in: Lourdaux W. *Het boekenbezit en het boekengebruik bij de moderne devoten*. p. 266.

²⁵⁰ Diemel B. en Deploige J. *United or bound by death?* p. 355.

²⁵¹ Theodoricus Graviae. Geciteerd in: Obbema P. *Grenzen verleggen*. p. 5.

²⁵² Axters S. *Geschiedenis van de vroomheid in de Nederlanden. Deel III: de Moderne Devotie 1380-1550*. p.111.

Het kopieerwerk was niet alleen een vorm van meditatie. Door het afschrijven van werken, konden de broeders en zusters in alle beslotenheid in hun levensonderhoud voorzien. Of zoals Obbema het treffend verwoordt:

“Banale broodwinning en ascese gingen hier hand in hand.”²⁵³

Ook leidde dit alles tot een goed gevulde bibliotheek en tot de verspreiding van de religieuze leescultuur. Deze broeders en zusters ontwikkelden zelf al een primitieve vorm van tekstkritiek door de teksten onderling te vergelijken, een methode die de humanisten later zouden overnemen.²⁵⁴

3.3.3. Reguliere kanunniken en kanonikessen

De kanunniken en kanonikessen zagen de geestelijke lezing als één van de pijlers van het kloosterleven. Het belang van boeken voor deze kloosterlingen valt af te lezen uit hun omvangrijke kloosterbibliotheken. Voor hen voorkwam het lezen ledigheid en zorgde het ervoor dat men dichterbij bij Christus kon raken. In de kloosters vond er op vaste tijdstippen een geestelijke lezing plaats die afgewisseld werd met meditatie en gebed. Net zoals in de *Consuetudines* van Guigo zijn er in de *Consuetudines* van de Windesheimers geen duidelijke bepalingen opgenomen over de inhoud of vorm van deze geestelijke lezingen. Daarom werd dit gebruik in de verschillende kloosters op een andere manier ingevuld. Een belang onderscheid dient hier gemaakt te worden tussen de mannen en de vrouwen.²⁵⁵

3.3.3.1. De kanunniken

De reguliere kanunniken hielden zich frequent bezig met de geestelijke lezing. De monniken waren verplicht om elke dag uren lezend door te brengen om daarna rond de gelezen tekst de mediteren en te bidden. Wanneer de monniken niet met dergelijke zaken bezig waren, werd er van hen verwacht dat ze handenarbeid verrichtten, geheel in navolging van de kartuizers. Tijdens het kopiëren konden de monniken nadenken over de tekst waardoor een geestelijke groei mogelijk was.²⁵⁶ De koorheren van het kapittel van Windesheim waren dus erg bedrijvig in het kopiëren van boeken, maar hebben daar meestal geen commerciële bedoelingen bij gehad. Maar er zijn altijd uitzonderingen: de kanunniken uit het klooster van Sint-Agnietenberg kopieerden in de moeilijke beginjaren van het klooster uit financiële noodzaak soms tegen betaling. Dankzij de vlijt van sommige kanunniken groeide het boekenbezit in sommige kloosters erg snel. Deze kloosters bezaten vaak twee verschillende bibliotheken: één met Latijnse

²⁵³ Obbema P. *Grenzen verleggen*. p. 5.

²⁵⁴ S.N. *Moderne Devotie, figuren en facetten. Catalogus van tentoonstelling ter herdenking van het sterfjaar van Geert Grote. 1384-1984*. p. 21.

²⁵⁵ Diemel B. *Daer es leven sonder sterven*. pp. 250-251.

²⁵⁶ *Ibidem*, p. 251.

werken voor de kanunniken en één met Nederlandstalige werken voor de lekenbroeders.²⁵⁷

Boven alles was voor deze Windesheimers de correctheid van de boeken belangrijk. De werken die een rol speelden in het alledaagse koorleven zoals de bijbel en de andere liturgische teksten en werken van de kerkvaders, werden steeds grondig gecontroleerd op hun juistheid.²⁵⁸

De koorheren van Windesheim hadden een brede belangstelling en deze weerspiegelt zich in de verschillende soorten geschriften die in hun kloosters geproduceerd werden. Hun bibliotheken bezaten apologische geschriften, preken, collaties en mystieke geschriften.

Enkele belangrijke Moderne Devotie auteurs dient men dan ook bij deze reguliere kanunniken te situeren. Hier dient men bijvoorbeeld aan Jan Mombaer, Gerlach Peters, Hendrik Mande, Jan van Meerhout, Arnold Buderick, Jan Busch, Fredeik van Heilo en Thomas van Kempen te denken. Deze koorheren schreven niet alleen geestelijke literatuur, er valt ook duidelijk een historische belangstelling op te merken. (Vooral Busch, van Heilo en van Kempen worden tot de belangrijkste kroniekschrijvers gerekend.)²⁵⁹ De 15de-eeuwse Jan Busch schreef bijvoorbeeld al enkele jaren na de stichting een geschiedenis van het kapittel van Windesheim.²⁶⁰ Het *Chronicon Windeshemense* was een werk waarin Busch het klooster Windesheim als het toppunt van zuiverheid beschreef. Dit deed hij aan de hand van de viten van de eerste generatie moderne devoten.²⁶¹

3.3.3.2. De kanonikessen

De kanonikessen werden verondersteld zich op zon- en feestdagen rond de middag en na het avondmaal met een geestelijke lezing bezig te houden. Omdat dit gebod niet verplicht was, is het niet helemaal duidelijk hoeveel vrouwen zich effectief hieraan hielden. In de verhalende bronnen uit de regularissenkloosters uit de Zuidelijke Nederlanden zijn er volgens Diemel weinig meldingen van dergelijke lezingen maar dit wil nog niet automatisch zeggen dat ze niet voorkwamen. Dat er weinig rapiaria overgeleverd zijn heeft meer te maken met de slechte bewaringsomstandigheden dan met een afwezigheid van een dergelijke traditie.²⁶²

²⁵⁷ Axters S. *Geschiedenis van de vroomheid in de Nederlanden. Deel III: de Moderne Devotie 1380-1550.* p.137.

²⁵⁸ *Ibidem*, p.138.

²⁵⁹ *Ibidem*, pp. 139- 152.

²⁶⁰ S.N. *Moderne Devotie, figuren en facetten. Catalogus van tentoonstelling ter herdenking van het sterfjaar van Geert Grote. 1384-1984.* p. 29.

²⁶¹ Diemel B. *Daer es leven sonder sterven.* p. 55.

²⁶² *Ibidem*, p. 251.

In vergelijking met hun mannelijke tegenhangers, was de literaire productie van de kanonikessen gering. Er zijn sowieso al weinig vrouwelijke auteurs uit de Moderne Devotie kringen gekend maar het is opvallend dat het grootste deel van deze groep vrouwelijke auteurs gesitueerd dient te worden in de kring van de Windesheimers. Het klimaat in het kapittel moest dus iets gunstiger geweest zijn dan elders.²⁶³ Diemel spreekt van *scritoria* in de kloosters van Gent, Bethanië, Jeriho, Facons en Maaseik.²⁶⁴ Dit gunstige klimaat mag zeker niet overdreven worden. De zusters kopieerden frequent manuscripten, maar produceerden zelf weinig. Dit is een logisch gevolg van het in 1455 uitgevaardigde verbod voor zusters om bespiegelende werken of visioenenverhalen te schrijven. (Mogelijk een reactie op de autobiografie van Alijt Bake.)²⁶⁵ Al zijn er dus enkele uitzonderingen. Tussen 1435 en 1525 werden er in de klooster van Diepenveen, Bethanië, Facons en Galilea af en toe werken geschreven door vrouwelijke kanonikessen.

Een belangrijk voorbeeld is Salome Sticken, de eerste priorin van Diepenveen. Deze 15de-eeuwse priorin schreef over het leven van een aantal medezusters en op verzoek van Hendrik Loeder, de prior van Frenswegen, schreef ze in 1435 ook een leefregel voor kanonikessen.²⁶⁶ In deze leefregel werd duidelijk beschreven hoe het innerlijke leven van devote vrouwen die wilden leven naar de principes van de Moderne Devotie, er zou moeten uitzien.²⁶⁷

Ook Jacomijne Costers schreef in de 15de eeuw een omvangrijk visioenverhaal. Ze had immers, toen ze ziek in bed lag, in een visioen gezien hoe Maria en de duivel streden om de zielen van de zusters.²⁶⁸ Hierdoor besloot ze haar eigen leven en dat van haar medezusters te beteren en om deze laatsten daarbij te helpen schreef ze haar visioen neer.²⁶⁹

Suster Bertken (of Bertha Jacobs) mag in dit overzicht niet ontbreken. Na zes jaar in het Jeruzalemklooster in Utrecht verbleven te hebben, verliet ze rond 1456 dit klooster van het kapittel van Windesheim om zich op te laten sluiten als kluizenares. In die tijd schreef ze belangrijke geestelijke werken met een mystieke inslag maar ook liederen. De grote vraag is natuurlijk of de werken van suster Bertken tot de productie van de kanonikessen gerekend kunnen worden omdat ze eigenlijk pas geschreven werden

²⁶³ Scheepsma W. *Deemoed en devotie*. p. 28.

²⁶⁴ Diemel B. *Daer es leven sonder sterven*. p. 251.

²⁶⁵ Stooker K. en Verbeij T. *Collecties op orde*. p. 246.

²⁶⁶ Axters S. *Geschiedenis van de vroomheid in de Nederlanden. Deel III: de Moderne Devotie 1380-1550*. pp. 165-170.

²⁶⁷ Scheepsma W. *Deemoed en devotie*. p. 29.

²⁶⁸ Axters S. *Geschiedenis van de vroomheid in de Nederlanden. Deel III: de Moderne Devotie 1380-1550*. pp. 165-170.

²⁶⁹ Scheepsma W. *Deemoed en devotie*. p. 31.

wanneer Bertken als kluizenares leefde.²⁷⁰ Door haar verblijf in Utrecht zal Bertken hoogstwaarschijnlijk beïnvloed zijn door de levenswijze en spiritualiteit van de kanonikessen. Maar aan de andere kant verliet Bertken het klooster waaruit afgeleid kan worden dat ze misschien niet helemaal achter deze idealen stond. Er is dus geen eenduidig antwoord op de vraag of haar werken tot het canon van de kanonikessen gerekend mogen worden, maar haar werk is te belangrijk om hier niet te vermelden.

De allerbelangrijkste vrouwelijke Windeheimse auteur was zonder twijfel Alijt Bake. Alijt Bake was een zuster in het klooster Galilea waar ze grote meningsverschillen had met de priorin. Volgens Bake was de priorin, die het klooster van Galilea wilde inrichten naar de gewoontes van Windesheim, te sterk op uiterlijke zaken gericht waardoor ze de zorg voor het innerlijke leven verwaarloosde. Na enkele jaren werd Bake in 1445 zelf priorin. Door haar autobiografie *Mijn beghin ende voortganck*, die ze in 1440 schreef, liet ze zich kennen als een mystieke schrijfster. Tijdens haar prioraat schreef ze verschillende teksten over haar mystieke levensleer. Alijt Bake zette een mystieke traditie uit de 14de eeuw verder en verwees daarvoor naar schrijvers als Jan van Ruusbroec en Jan van Leeuwen. De vertegenwoordigers van het kapittel van Windesheim waren geen voorstander van haar werk en in 1455 werd ze dan ook uit haar ambt ontzet. In datzelfde jaar werd bovengenoemde maatregel tegen de vrouwelijke auteurs uitgevaardigd.²⁷¹ Hierin werd het de vrouwen niet alleen verboden om filosofische of mystieke teksten te schrijven, ze mochten ook geen Latijnse werken vertalen.

*“Geen enkele moniale of zuster, van welke staat zij ook is, mag boeken kopiëren die filosofische leren of openbaringen bevatten, persoonlijk of door een tussenpersoon, of de formulering nu uit haar eigen geest of uit die van andere zusters voortkomt, op straffe van opsluiting; en als er in het vervolg aangetroffen worden, is iedereen verplicht ervoor te zorgen dat ze onmiddellijk verbrand worden, zodra men ze ziet of ervan hoort; evenmin moeten ze het wagen er uit het Latijn in het Middelnederlands te vertalen.”*²⁷²

Na 1455 zijn er geen mystieke teksten meer geschreven door Windesheimser kanonikessen.²⁷³ Dit toont aan dat dit verbod efficiënt gewerkt moet hebben.

Uit het Sint Agnesklooster in Diepenveen bij Deventer, lid van het kapittel van Windesheim, is een zusterboek bewaard gebleven waarin maar liefst 60 viten van zusters (tussen de periode van 1450 en 1525) werden opgeschreven. In dit zusterboek staat ook te lezen dat de zusters Latijnse afschriften van de kerkvaders en veel

²⁷⁰ *Ibidem.*

²⁷¹ *Ibidem*, p. 30.

²⁷² Kapittel van Windesheim. *Bepalingen*, Geciteerd in: Scheepsma W. *Deemoed en devotie*. p. 30.

²⁷³ Scheepsma W. *Deemoed en devotie*. p. 29.

volkstalige werken in hun bezit hadden. Deze Middelnederlandse boeken waren werken (al dan niet vertaald) van van Ruusbroec, Bernardus, Gerlach Peters, Johannes van Schoonhoven en anderen.²⁷⁴

Wybren Scheepsma stelt dat de aandacht voor de boekproductie bij de kanonikessen heel lang op de tweede plaats kwam. Suster Bertken kreeg van de filologen veel aandacht maar de andere grote vrouwelijke auteurs werden pas laat in het onderzoek opgenomen. Volgens Scheepsma werd bijvoorbeeld Alijt Bake pas in 1936 in de literatuur vernoemd. Enkel Axters vond het nuttig om ook de vrouwelijke productie in zijn onderzoek op te nemen, maar deed dit enkel om de vroomheidsopvattingen van de zusters te achterhalen.²⁷⁵

Waarom de literaire productie van de kanonikessen zo lang niet bestudeerd geweest is, heeft volgens Scheepsma alles te maken met hun geslacht. (Het is met andere woorden zeker geen toeval dat de mannelijke auteurs veel meer aandacht kregen dan de vrouwelijke.) Volgens Scheepsma is het mannelijke geslacht van de grote literatuurhistorici daarvan de oorzaak. Zij zouden geen aandacht gehad hebben voor de vrouwelijke productie waardoor hun kleine rol steeds meer in de vergetelheid raakte. Maar er was meer aan de hand. Willem Jonckbloet, de grondlegger van de Middelnederlandse letterkunde, had geen interesse in geestelijke proza. Jonckbloet vond dat dit genre niet voldeed aan de esthetische waarden waaraan literatuur volgens hem moest voldoen. En dit was nu toevallig het genre waarin de kanonikessen hun werken schreven. Jonckbloet had zo'n groot gezag dat weinig auteurs het waagden om geestelijk proza te bestuderen.²⁷⁶

Onder invloed van de opkomst van de vrouwengeschiedenis, verwierven de hierboven besproken auteurs langzamerhand een plaats in de literatuurwetenschappen.²⁷⁷

3.3.4. De tertiaren/tertiarissen

Al is er niet zo veel geweten over de literaire bedrijvigheid van de derde orde, toch mogen ze niet onderschat worden. Van de drie takken van de Moderne Devotie, was deze tak het minst actief als het op kopiëren aankwam. In hun *Consuetudines* werd minder aandacht aan boeken besteed dan in de *Consuetudines* van de twee andere takken.²⁷⁸ Maar dit wil niet zeggen dat de tertiaren geen enkel belang hechtten aan boeken.

Een treffend voorbeeld van een typische tertiaren-kloosterbibliotheek is dat van het Sint-Barbara klooster in Delft. Van dit klooster is een inventaris bewaard gebleven waardoor we een goed overzicht over hun boekenbezit hebben. Er was in het convent

²⁷⁴ Meinsma K. *Middeleeuwse bibliotheken*. pp. 160-161.

²⁷⁵ Scheepsma W. *Deemoed en devotie*. p. 32.

²⁷⁶ *Ibidem*.

²⁷⁷ *Ibidem*.

²⁷⁸ Stooker K. en Verbeij T. *Collecties op orde*. p. 66.

niet alleen veel interesse voor bijbels geïnspireerde werken maar ook de werken van Jan van Ruusbroec en Jan van Leeuwen waren in de bibliotheek terug te vinden.²⁷⁹

3.3.5. Preken met de hand of lezen met de pen?

Net als de kartuizers beseften Geert Grote en de moderne devoten het belang van boeken voor de verspreiding van ideeën. Grotés verzameling boeken ontstond zeker niet uit bibliothele overwegingen maar hij verzamelde boeken uit het idee dat de genezing van de kerk mogelijk was door een terugkeer naar de bronnen. Zowel de huizen als de kloosters van de Moderne Devotie hechtten veel belang aan boeken. Ze hielden deze boeken niet alleen voor eigen gebruik maar leenden deze ook uit aan derden.²⁸⁰ Ze deelden dus de opvatting van de kartuizers dat men door boeken kon *preken met de hand*.

Johan Peter Gumbert stelt dat wanneer de kartuizers in de 12de eeuw zeker niet systematisch boeken voor de buitenwereld schreven, de moderne devoten in de 15de eeuw het *preken met de hand* als iets letterlijker opnamen. Hij heeft het dan vooral over de broeders van het gemene leven die ervoor bekend stonden de ascese van de kopieerarbeid te verenigen met geldelijk gewin.²⁸¹ Zij hadden er dus geen probleem mee om boeken op grote schaal te verspreiden. In hun opzicht vingen ze zo twee vliegen in één klap: hun ideeën werden op grote schaal verspreid en ze konden instaan voor hun eigen levensonderhoud.

Maar dit *preken met de hand* moet nog steeds, net als bij de kartuizers, met een korrel zout genomen worden. Het is fout te denken dat de gemeenschappen van de Moderne Devotie systematisch geestelijke literatuur vervaardigden voor de geestelijke opvoeding van de burgerij in de stad. Er was zeker geen sprake van een systematisch *preken met hand*, want de meeste tijd werd besteed aan de zielenzorg van de zusterhuizen en de scholieren. De bestelde boeken waren ook bestemd voor andere kloosters of gemeenschappen en niet voor de stedelingen. En het schrijven voor de eigen bibliotheek mag hier ook niet uit het oog verloren worden.²⁸²

Naast dit *preken met de hand* dient ook het concept van het *lezen met de pen* besproken te worden. Hierdoor wordt immers het belang van teksten voor de geestelijke vorming van de moderne devotie duidelijk. De rapiaria (zie paragraaf 3.3.7.2.) speelden hierin een

²⁷⁹ Axters S. *Geschiedenis van de vroomheid in de Nederlanden. Deel III: de Moderne Devotie 1380-1550*. p.238.

²⁸⁰ S.N. *Moderne Devotie, figuren en facetten. Catalogus van tentoonstelling ter herdenking van het sterfjaar van Geert Grote. 1384-1984*. pp. 30-31.

²⁸¹ Gumbert J.P. *Over kartuizerbibliotheken*. p. 163.

²⁸² Schenkeveld M. *Nederlandse literatuur: een geschiedenis*. pp. 76-77.

onmisbare rol: omdat de moderne devoten uit verschillende teksten citaten en fragmenten haalden, konden ze deze herkauwen en zich eigen maken.²⁸³

3.3.6. De kloosterbibliotheken

*“Monasterium sine libris est sicut pratum sine floribus.”*²⁸⁴

*“Een klooster zonder boeken is als een weide zonder bloemen.”*²⁸⁵

Geurts toonde aan hoe moeilijk bibliotheekreconstructies zijn. Hij stelde dat er sowieso al erg weinig catalogi van de boeken in de kloosterbibliotheken bewaard gebleven zijn. Als er dan toch eens een duidelijke lijst de tand des tijd overleefd heeft, dan kan daaruit nog niet worden afgeleid hoe belangrijk de vermelde boeken waren voor het klooster. Het treffendste voorbeeld hiervan is de lijst van Middelnederlandstalige boeken in het regulierenklooster Rooklooster.²⁸⁶ Op deze lijst, *Dit zijn die Dietsche boeke die ons toebehoeren*, staan enkel de volkstalige werken vermeld, en dus zeker niet alle boeken die het klooster bezat. We moeten dus voorzichtig zijn bij het gebruik van zo'n lijsten. Daar komt dan nog eens bij dat deze lijst een inventaris is en geen catalogus. Dit verschil is belangrijk. Een catalogus is een geordend document waar de bewaarplaats van boeken aangetoond wordt, terwijl een inventaris een ruwe opsomming is. Het gaat hier waarschijnlijk gewoon om een lijst van volkstalige werkjes die ergens in de priorij van Rooklooster ingekeken konden worden. Dit document claimt geen volledigheid.²⁸⁷ Uit ditzelfde Rooklooster is nog een andere bijzonder document overgeleverd. Het Rooklooster-register bevat gegevens van tientallen mannelijke kloosterbibliotheken uit de Nederlanden.²⁸⁸ (Voor meer informatie over dit register zie paragraaf 4.1.1.)

Aan de hand van inventarissen kan besloten worden dat elk klooster uit het kapittel van Windesheim ongeveer vijf soorten boeken bezat: koorboeken, financiële werken, geestelijke boeken (in het Latijn en Middelnederlands) en privé handschriften. Net zoals bij de kartuizers was de omvang van de bibliotheek meestal niet erg groot. De werken werden immers vaak in de persoonlijke cel geraadpleegd.²⁸⁹

Het voorbeeld van de lijst van Middelnederlandse boeken uit Rooklooster toont aan hoe moeilijk het is om te achterhalen welke boeken de moderne devoten in het algemeen en de Windesheimers specifiek lazen. Toch kunnen er enkele vaststellingen gedaan

²⁸³ Diemel B. *Daer es leven sonder sterven*. p. 249.

²⁸⁴ Louber J. Geciteerd in: Kwakkel E. *A meadow without flowers*. p. 191.

²⁸⁵ *Ibidem*. (Eigen vertaling).

²⁸⁶ Geurts A.J. *Boek en tekst bij de moderne devoten*. pp. 251-252.

²⁸⁷ Kwakkel E. *Die Dietsche boeke die ons toehoren*. pp. 29-30.

²⁸⁸ Diemel B. *Daer es leven sonder sterven*. p. 256.

²⁸⁹ *Ibidem*, p. 253.

worden over de kloosterbibliotheek, de manier waarop deze aangevuld werd en wie daarover de verantwoordelijkheid had.

3.3.6.1. Kopiëren voor de eigen bibliotheek of de buitenwereld?

Een belangrijke vraag die gesteld moet worden is de vraag of de Windesheimers vooral voor hun eigen bibliotheek of voor de buitenwereld kopieerden? Van alle werken die Karl Stoker en Theo Verbeij in hun werk *Collecties op orde* bespreken, werden er zo'n 79,13% van de handschriften gekopieerd voor de eigen bibliotheek. Omdat er maar liefst 40% van alle handschriften uit het bronnencorpus van bovengenoemde auteurs afkomstig waren uit een bibliotheek van de reguliere kanunniken of kanonikessen, kunnen we hieruit min of meer afleiden dat de Windesheimers in de meeste gevallen boeken voor hun eigen bibliotheek kopieerden.

De boekproductie uit de vrouwenkloosters kwam bijna altijd in de eigen bibliotheek terecht maar sommige mannelijke kanunniken kopieerden soms voor anderen. Deze boeken kwamen dan vooral terecht in andere mannenkloosters van dezelfde orde of vrouwenkloosters in de naaste omgeving. Zeker is dat de gewone handschriften (zoals bijvoorbeeld psalmen) geen grote afstanden aflegden. Er waren zeker handschriften die wel ver verspreid werden maar deze waren vaak bestemd voor familieleden of vrienden van de kloosterlingen. De kanunniken kopieerden af en toe ook voor de buitenwereld, maar net als bij hun vrouwelijke tegenhangers was dit nooit hun belangrijkste doel.²⁹⁰

3.3.6.1.1. De groei van de bibliotheek bij de Windesheimers

Marc Haverals onderzocht in zijn artikel *De scriptoria en de bibliotheken van de Windesheimers in Zuidelijke Nederlanden* de opbouw van een typische kloosterbibliotheek. Zijn vaststellingen zijn gebaseerd op kloosters uit het kapittel van Windesheim.

De allerbelangrijkste toevoer van handschriften naar de bibliotheek kwam er door geschenken en erfenissen. Deze geschenken kwamen niet alleen van intredende leden, maar ook van weldoeners buiten de muren die hun manuscripten als het ware inruilden voor zielenmissen en gebeden. Deze manuscripten konden geschonken worden bij leven of testamentair in de vorm van geld waarmee boeken aangekocht konden worden. De weldoeners waren vaak andere kloosters of familie van de inwoners van het klooster. In het klooster van Sint-Maarten, een klooster in de buurt van de universiteit van Leuven, werden daarbovenop nog eens werken geschonken door intellectuelen uit de universiteit.²⁹¹

Maar niet alleen door deze schenkingen werd de kloosterbibliotheek gevuld. Ook schenkingen van de eigen leden droegen bij tot de groei van het kloosterbezit. Vaak

²⁹⁰ Stoker K. en Verbeij T. *Collecties op orde*. pp. 165-169.

²⁹¹ Haverals M. *De scriptoria en de bibliotheken van de Windesheimers in de Zuidelijke Nederlanden*. pp. 260-262.

kwamen de persoonlijke geschriften van kloosterlingen na hun overlijden ook in de huisbibliotheek terecht waardoor die soms snel kon groeien.²⁹² Samen met de aankoop van boeken en het kopiëren in het klooster zijn hiermee alle belangrijke manieren waarop de bibliotheek gevuld werd besproken.²⁹³

Men kopieerde dus vooral handschriften voor de eigen kloosterbibliotheek en andere kloosters. Ook werden leggers²⁹⁴ uitgeleend aan andere gemeenschappen zodat deze op hun beurt een afschrift van een bepaalde tekst konden maken. Men had er geen problemen mee om handschriften uit te lenen, maar maakte er toch nota van op een speciale lijst in de bibliotheek. In bepaalde manuscripten staan terugbrengformules, die de leners aansporen het werk naar zijn rechtmatige eigenaars terug te brengen.²⁹⁵

Al deze uitwisselingen waren erg regiogevoelig, men leende leggers bij de dichtst bijzijnde kloosters. Enkel voor erg belangrijke werken werd de moeite gedaan om langere afstanden af te leggen.²⁹⁶

Het is niet altijd duidelijk uit te maken op welke manier een bepaald werk in de bibliotheek terecht kwam, maar bovenstaande manieren zijn zeker de belangrijkste.²⁹⁷

3.3.6.2. Onderhoud en uitbreiding van de kloosterbibliotheek

Hieronder wordt, aan de hand van statuten van de kloosters van de kanunniken en kanonikessen van de Moderne Devotie, besproken hoe alles in zijn werk ging bij het kopiëren, bewaren en verspreiden van handschriften. Wie kon beslissen welke boeken werden gekopieerd en welke niet? Hoeveel leden van de gemeenschap werken werkzaam in de bibliotheek? Omdat de nadruk van dit onderzoek op de Windesheimers ligt, worden de andere twee takken van de Moderne Devotie hier buiten beschouwing gelaten.

De bibliotheek onderhouden was bij de reguliere kanunniken en kanonikessen traditioneel de taak van de librarius. Johan Vos was, net voor de *Consuetudines* van Windesheim opgesteld werden, naar Parijs gereisd om daar de regels van de orde van Augustinus te bestuderen in het klooster van Sint-Victor en Sint-Genoveva.

In deze Parijse kloosters had de *armarius*²⁹⁸ erg veel werk in vergelijking met de *librarius* van de klooster van Windesheim. In de kloosters van het kapittel van Windesheim werden de taken van de *armarius* verdeeld over twee verschillende kloosterambtenaren om zo de werklast te verlichten. In de *Consuetudines* van Windesheim wordt gesproken

²⁹² Hofman R. *De functionaliteit van handschriften uit de Moderne Devotie*. p. 169.

²⁹³ Haverals M. *De scriptoria en de bibliotheken van de Windesheimers in de Zuidelijke Nederlanden*. p. 262.

²⁹⁴ Een handschrift met een bepaalde tekst waar men zich op kon baseren bij het kopiëren.

²⁹⁵ Stoker K. en Verbeij T. *Collecties op orde*. pp. 180-183.

²⁹⁶ *Ibidem*, p. 71.

²⁹⁷ Haverals M. *De scriptoria en de bibliotheken van de Windesheimers in de Zuidelijke Nederlanden*. p. 262.

²⁹⁸ Zijn naam is afgeleid van de armarii, de kasten waar de boeken in werden bewaard.

van een *librarius* en een *cantor* maar wanneer er in het klooster te weinig mensen aanwezig waren, konden beide taken toch door dezelfde persoon vervuld worden.²⁹⁹

Uit de *Consuetudines* van het kapittel van Windesheim, die deels afgeleid zijn van de *Consuetudines* van de reguliere kanunniken in Parijs, die dan zelf gebaseerd waren op de *Consuetudines* van Guigo de kartuizer en de Victorijnen,³⁰⁰ valt af te leiden dat de *armarius* of *armaria* verantwoordelijk was voor het beheer van de niet-liturgische boeken. De boeken die wel met de eredienst te maken hadden, vielen onder de verantwoordelijkheid van de koster(es). Dit wordt bijvoorbeeld bewezen in de volgende citaten uit de *Consuetudines* van de vrouwelijke kanonikessen. In de statuten van het vrouwenklooster van Bethlehem bij Hoorn, uitgeschreven door Meinsma in zijn boek *Middeleeuwsche bibliotheken*, staan de volgende bepalingen te lezen.

*“Die bewaerster der boeken behoert toe, dat sie bewaeren sal alle die boeken des cloesters, die niet en hoeren totten dienste God.”*³⁰¹

*“Ende die sal sie gheteykent hebben elck by namen. Ende sy sal sie elcs jaers twewerf of driewerf uutleggen ende verluchten sie, ende sie sal vlitlike besien, datter niet verdorven en worde... Ende die boekbewaerster sal daer tsien, dat sy alle die boeken teykene, die men buten leent, ende den name des menschen, die sie dat gheleent heft, ende woe lange.”*³⁰²

De belangrijkste taak van deze bibliothecaris was dus het bijhouden van een register waarop duidelijk alle boeken van het klooster werden opgeschreven. Ook moest hij (of zij) elk jaar een paar keer controleren dat alle boeken nog steeds in goede staat waren en bijhouden wie de boeken uitleende.

*“Nyemant en sal die boeken uutleenen sonder orlof der mater, Noch men sal oec van buten gheen boeken lenen sonder orlof des rectoris noch ongewoentliken boeken ter tafelen lesen, die rector en hebben die ierst besien.”*³⁰³

Maar over de belangrijker zaken werd door hogergeplaatsten beslist. Hier wordt de invloed van de rector zichtbaar. De *mater* mocht beslissen of boeken al dan niet uitgeleend werden, maar de *rectoir* besliste wat de vrouwen wel en niet konden lezen. De zusters mochten geen boeken lenen van buiten de muren zonder dat de *rectoir* daar toestemming voor gegeven hadden. Ook uit het volgende citaat wordt duidelijk dat de *rectoir* een grote rol speelde in het bepalen van de leescultuur van de zusters.

²⁹⁹ Meinsma K. *Middeleeuwsche bibliotheken*. pp. 112-113.

³⁰⁰ Diemel B. *Daer es leven sonder sterven*. p. 254.

³⁰¹ S.N. *Statuten van het vrouwenklooster Bethlehem bij Hoorn*. Geciteerd in: Meisma K. *Middeleeuwsche bibliotheken*. p. 113.

³⁰² *Ibidem*, pp. 113- 115.

³⁰³ *Ibidem*, p. 115.

“Item, is yn enighen boeken yet onrechtes of dat schynt loghenachtich sal men ierst brengen totten rector, dat hij oversie, eer ment onder die susteren yt meer coemen laet”³⁰⁴

Wanneer iemand een leugenachtig feit in een boek had ontdekt, moest men dit meteen melden aan de *rector*. Hij moest het boek dan eerst van naderbij bestuderen alvorens het terug onder de zusters mocht komen.

Er blijven veel vragen over de bevoegdheden omtrent de verzorging en uitbreiding van de kloosterbibliotheek van de Windesheimers onbeantwoord. Wie besliste bijvoorbeeld welke boeken afgeschreven moesten worden en wie beheerde het perkament en papier? Koenraad Meinsma merkt op dat bij de Parijse regulieren deze taken allemaal aan de *armarius* werden toevertrouwd en Bas Diemel stelt dat de prior voor dergelijke zaken verantwoordelijk was.^{305 306} In de Windesheimse *Consuetudines* staat hierover nergens iets vermeld. Was het de prior of de *librarius* zelf? Verder onderzoek hieromtrent zou dit moeten uitwijzen.³⁰⁷

Het is opvallend dat de kloosters een aparte functie ontwikkeld hadden voor het bewaren en verzorgen van hun boeken. Dit toont nog maar eens het belang van de lees- en schrijfcultuur in de kloosters van de Moderne Devotie aan.

De bibliotheekverantwoordelijken mochten volgens de statuten wel kleine beslissingen nemen, maar wanneer er belangrijke zaken beslist moesten worden, moest steeds de rector geraadpleegd worden. Dit toont het belang van de prior in de mannenkloosters en de rector in de vrouwenkloosters aan.

3.3.6.3. Kopiëren voor de buitenwereld: een winstgevende zaak?

Hierboven werd al vermeld dat de (vooral de mannelijke) kloosterlingen af en toe teksten kopieerden voor de buitenwereld. Vaak waren het werken voor vrienden of familie van de kloosterlingen, maar ook rijke stedelingen (vooral vrouwen) kwamen in aanmerking.

De grote vraag die hier vaak bij gesteld wordt, is de vraag of de kloosters geld vroegen voor deze kopieën. Er zijn in elk geval nergens gegevens te vinden waaruit afgeleid kan worden dat kloosters op regelmatige basis werken voor geld kopieerden, maar voor bepaalde werken werden er wel vergoedingen gevraagd. Wanneer de kloosters zelf werken aankochten bij beroepskopiisten moesten ze daar immers ook geld voor betalen.

³⁰⁴ *Ibidem*, p. 119.

³⁰⁵ Meisma K. *Middeleeuwsche bibliotheken*. p. 126.

³⁰⁶ Diemel B. *Daer es leven sonder sterven*. p. 254.

³⁰⁷ Meisma K. *Middeleeuwsche bibliotheken*. p. 126.

Een opmerkelijke bepaling die in veel bronnen afkomstig uit kloosters van het kapittel van Windesheim voorkomt, is de bepaling dat handschriften, geschreven op een zondag of een feestdag, niet verkocht mochten worden.³⁰⁸

Kunnen we hier uit dan afleiden dat handschriften, die op een normale weekdag geschreven waren, wel verkocht mochten worden? Het is nodig hiervoor andere bronnen te raadplegen.

Uit de kloosterrekeningen kan afgeleid bijvoorbeeld worden dat vlak na de oprichting van een klooster er veel werken voor geld aan de buitenwereld verkocht werden. Werd het verkopen van handschriften dan enkel toegelaten wanneer het noodzakelijk was voor het overleven van een klooster?³⁰⁹

Niet elke gemeenschap, lid van de Moderne Devotie, dacht hetzelfde over het hierboven geschetste probleem. De kloosters, lid van het kapittel van Windesheim, vroegen minder vaak geld voor hun werken dan de broeders en zusters van het gemene leven. Voor deze laatsten was het voor geld kopiëren van boeken een belangrijke bron van inkomsten. Zo konden ze niet alleen in hun levensonderhoud voorzien zonder te bedelen, ze zagen hierin ook de ideale vorm van meditatie.³¹⁰

3.3.7. De genres

Het is jammer genoeg niet mogelijk om een lijst op te stellen met zogenaamde kartuizergenres. (In paragraaf 2.3.9. werd dit probleem besproken.) Maar het is gelukkig wel een optie om de typische genres waarin de moderne devoten schreven op te sporen. In de literatuur is er aan dit fenomeen al herhaaldelijk aandacht besteed, waardoor een representatief beeld van de gebruikte genres bij de gemeenschappen en kloosters van de Moderne Devotie weergegeven kan worden.

3.3.7.1. De Collatie

De broeders van het gemene leven ontwikkelden een eigen invulling van de collatie. Een collatie werd in de regel van Benedictus omschreven als een bijeenkomst na de avondmaaltijd waarbij een tekst werd gelezen. De *Collationes* van Cassianus speelde bijvoorbeeld een grote rol in het leven van de benedictijnen.

Maar in de versie van de moderne devoten was een collatie een bijeenkomst op zon- en feestdagen om naar een geestelijke lezing te luisteren. Hierna was er tijd om elkaar te wijzen op eventuele gebreken in de tekst. Dit alles gebeurde geheel naar het voorbeeld van de woestijnmonniken.³¹¹ Men zette zich dus eigenlijk samen aan een Bijbeltekst en

³⁰⁸ Stoker K. en Verbeij T. *Collecties op orde*. pp. 165-170.

³⁰⁹ *Ibidem*, p. 171.

³¹⁰ *Ibidem*, pp. 171-172.

³¹¹ Diemel B. *Geestelijke toespraken als model voor het monastieke vrouwenleven. Een analyse van de receptie van de collaties van Johannes Brinckerinck in verzamelhandschrift Nijmegen UB 188'*. p. 81.

probeerde dan om deze uit te leggen en te verdiepen.³¹²

In de vrouwenkloosters werden er preken gehouden door de biechtvaders. Deze hadden immers de taak gekregen de zusters aan te sporen tot deugdzaamheid.³¹³

Het belang van deze gesprekken, preken en de collatieboeken die er uit voortkwamen mag men niet onderschatten. De broeders worden wel eens collatiebroeders genoemd.³¹⁴ (Hier gaat het dus voor alle duidelijkheid vooral om de broeders van het gemene leven. De Windesheimers maakten meer gebruik van andere tekstgenres.)

Belangrijk in het kader van dit onderzoek zijn de neerslagen van dergelijke collaties: de collatietraktaten of collatieboeken. De afzonderlijke collaties werden dus vaak samengebundeld in een collatieboek. Uit deze boeken moest dan voorgelezen worden zodat de leken en niet geleerde clerici ook iets konden leren uit de collaties. Deze collatieboeken werden vaak in de volkstaal opgesteld om de simpele reden dat de leken het Latijn niet machtig waren.³¹⁵

De sermoenen (of collaties) waren sterk moralistisch en didactisch van aard, wat hen een representatieve rol toebedeelde voor de geloofsovertuiging in een gemeenschap. De rector of biechtvader bediende zich immers van concepten en begrippen die bekend waren in de gemeenschap.³¹⁶ Hieruit kan dus een relatief betrouwbaar beeld van de gemeenschap worden afgeleid.

3.3.7.2. Rapiaria

Ook de rapiaria zijn kenmerkend voor de Moderne Devotie. De religieuzen verzamelden de door hen persoonlijk uitverkoren teksten en geestelijke gedachten. Door deze intensief te herkauwen, kon men immers tot een diepe meditatie komen.³¹⁷ De uitgeschreven rapiaria bevatten geen volzinnen maar waren puntsgewijs opgesteld voor persoonlijk gebruik. Ze zijn te herkennen aan de brokkelige teksten, vaak ingedeeld in korte hoofdstukjes die vaak gebaseerd waren op een associatieve i.p.v. een redenerende gedachtegang. De term rapiaria komt van het Latijnse *rapere*, wat snel grijpen, snel opnemen wil zeggen. De meeste rapiaria, bestaande uit een wastafeltje, aparte stukjes papier of een schriftje werden na de dood van de eigenaar vernield, maar de rapiaria van bepaalde personen werden bijgehouden. (Zo werkte Thomas van Kempen in de 15de eeuw zijn eigen rapiaria uit tot de bekende *Imitatio Christi*.)³¹⁸

³¹² Bange P. *So is echtscap goet mer sy is niet te raden aen te gaen*. p. 37.

³¹³ Diemel B. *Geestelijke toespraken als model voor het monastieke vrouwenleven. Een analyse van de receptie van de collaties van Johannes Brinckerinck in verzamelhandschrift Nijmegen UB 188'*. p. 81.

³¹⁴ S.N. *Moderne Devotie, figuren en facetten. Catalogus van tentoonstelling ter herdenking van het sterfjaar van Geert Grote. 1384-1984*. p. 22.

³¹⁵ Bange P. *So is echtscap goet mer sy is niet te raden aen te gaen*. p. 38.

³¹⁶ Diemel B. *Geestelijke toespraken als model voor het monastieke vrouwenleven. Een analyse van de receptie van de collaties van Johannes Brinckerinck in verzamelhandschrift Nijmegen UB 188'*. p. 80.

³¹⁷ S.N. *Moderne Devotie, figuren en facetten. Catalogus van tentoonstelling ter herdenking van het sterfjaar van Geert Grote. 1384-1984*. p. 22.

³¹⁸ *Ibidem*, pp. 153-157.

Dat de rapiaria een belangrijke genre waren voor de moderne devoten wordt geïllustreerd door volgend voorbeeld. Johannes Busch vermeldt immers in zijn *Chronicon Windeshemense* het volgende over de rapiaria:

“Anselmus van Breda heeft zich een scedula en een boekje over het leven van Jezus en de passie uit de Bijbel samengesteld naar het voorbeeld van Florens Radewijns. En met de hulp van dit rapiarium heeft hij zijn oefeningen voltooid.”³¹⁹

3.3.7.3. De Geschiedenissen

Een derde populair genre bij de moderne devoten waren de geschiedenissen. Diemel stelt dat Jan Romein, een belangrijk Nederlands historicus in 1932 de geschiedenissen die geschreven werden in de gemeenschappen van de Moderne Devotie enkel als een bizar bijproduct zag.³²⁰ Romein stelde dat de broeders van de Moderne Devotie in hun eigen kleine wereldje leefden waar er geen plaats was voor de buitenwereld. Daarom werden alle kleine gebeurtenissen volgens hem opgeklopt tot erg belangrijke zaken.

Deze houding toont mooi aan hoe ambivalent de meeste onderzoekers staan tegenover de geschiedenissen van de Moderne Devotie. Vaak worden niet alleen de kronieken maar ook de levensbeschrijvingen tot deze categorie gerekend, al zijn deze niet altijd erg historisch correct. (Hier wordt geen waardeoordeel uitgesproken over de cultuurhistorische waarde, maar enkel over de historische accuraatheid.) De frustratie van Romein is volgens Ludo Jongen en Wybren Scheepsma te begrijpen: Romein had een ander beeld van geschiedenissen dan de middeleeuwse moderne devoten. Zij wilden immers wel de geschiedenis van hun beweging in beeld brengen maar deden dit nooit zonder de nodige aandacht voor morele zaken.³²¹

De laatste tijd wijzen steeds meer onderzoekers op het belang van deze geschiedenissen. Bunna Ebels-Hoving stelde vast dat de geschiedenissen van de moderne devoten een geheel eigen karakter hadden. Ze besluit dat er nood is aan een nieuwe genrenaam voor deze levensbeschrijvingen. Het zijn geen biografieën³²² noch hagiografieën in de strikte zin van het woord.³²³ Diemel maakt toch een onderscheid tussen de viten (De levensbeschrijvingen van de broeder en zusters die in broeder- en zusterboeken werden samengebundeld. Zie hiervoor paragraaf 3.3.7.4.) en de eigenlijke geschiedenissen. In deze paragraaf worden eerst de ‘echte’ geschiedenissen behandeld.

Hier moet wel de kanttekening gemaakt worden dat het schrijven van geschiedenissen niet exclusief voorbehouden was aan de moderne devoten. Het waren vooral de

³¹⁹ Johannes Busch. *Chronicon Windeshemense*. Geciteerd in: Kock T. *Die buchkultur der Devotio moderna*. p.19.

³²⁰ Diemel B. *Daer es leven sonder sterven*. p. 55.

³²¹ Jongen L. en Scheepsma W. *Wachten op de de hemelse bruidegom*. pp. 299-300.

³²² Een levensbeschrijving van één persoon, vaak in chronologische zin opgesteld.

³²³ Jongen L. en Scheepsma W. *Wachten op de de hemelse bruidegom*. p. 300.

benedictijnen, de cisterciënzers en de norbertijnen die de noodzaak inzagen van het op schrift stellen van het verleden. Een totaalbeeld van de historiografische teksten in de Zuidelijke Nederlanden ontbreekt voorlopig nog, maar in elk geval waren er verschillende kloosters uit het kapittel van Windesheim die hun geschiedenis op schrift stelden. Deze geschiedenissen werden vooral geschreven tussen de 2de helft van de 15de eeuw en het begin van de 16de eeuw.³²⁴

Dit gebeurde vooral wanneer de eerste charismatische figuren van een gemeenschap overleden waren. Na de dood van deze leiders, waren de religieuzen immers erg kwetsbaar voor aanvallen van buitenaf en voor interne kritiek. Een bijkomend gevaar was dat zonder het charisma van de leiders, het oorspronkelijke enthousiasme verdween.³²⁵

Geschiedenissen werden geschreven uit angst om te vergeten of vergeten te worden. Deze angst was een centraal thema in het Christendom. Men vreesde immers dat God hen of hun voorgangers zou vergeten tijdens het Laatste Oordeel.³²⁶

3.3.7.3.1. Eenduidigheid?

Bas Diemel onderzocht in zijn doctoraat *Daer es leven sonder sterven: memoria en gemeenschapsvorming in Windesheimer kringen uit de laatmiddeleeuwse Zuidelijke Nederlanden, 1350-1550*, verschillende kloostergeschiedenissen uit de kring van de Moderne Devotie en hun rol bij de gemeenschapsvorming.

Hij besprak onder andere de geschiedenis van het reguliere klooster Bethanië bij Mechelen. Daar voelde men in 1486, zo'n 60 jaar na het ontstaan van het klooster, een nood om het verleden neer te schrijven. Deze kroniek wilde niet alleen de herinnering aan het verleden levend houden maar door de vele verwijzingen naar de goede daden van de priorinnen, werd de nadruk op het belang van de gemeenschap gelegd.³²⁷ In dit opzicht besprak Diemel ook uitgebreid de kloosterkronieken van Groenendaal, Bois-Seigneur-Isaac, Rooklooster, Sint-Trudo bij Odegem, Bethlehem, Bethanië bij Mechelen, Sint-Maartendal, Sion bij Kortrijk, Zevenborren en Sint-Agnes in Maaseik.³²⁸

Na het bestuderen van alle kronieken besluit Diemel dat er geen eenduidige manier bestond om de geschiedenis op schrift te stellen binnen het kapittel van Windesheim. Toch is het volgens hem mogelijk om de kronieken in het patroon van Staubach *Chronologisch geordnete Amtsträger-Viten* in te passen. Staubach stelt immers dat de geschiedenissen van kloosters aan de hand van de levens van de overledenen verteld werden, vaak doorspekt met administratieve en economische mededelingen. Hierbinnen vallen dan twee groepen geschiedenissen te onderscheiden. Aan de ene kant staan de historiografische teksten met een administratief karakter die lange tijd werden

³²⁴ Diemel B. *Daer es leven sonder sterven*. p. 56.

³²⁵ Diemel B. en Deploige J. *United or bound by death?* p. 346.

³²⁶ Diemel B. *Daer es leven sonder sterven*. p. 60.

³²⁷ Diemel B. *Want bij der scrifture soe bliven die dode. De rol en de vorm van de collectieve herinnering bij de Moderne Devotie in de zuidelijke Nederlanden*. p. 160.

³²⁸ Voor meer informatie: Diemel B. *Daer es leven sonder sterven : memoria en gemeenschapsvorming in Windesheimer kringen uit de laatmiddeleeuwse Zuidelijke Nederlanden, 1350-1550*, Gent, 2011, pp. 393.

aangevuld (bijvoorbeeld in Zevenborren), en aan de andere kant staan de geschiedenissen die op één moment zijn neergeschreven (zoals de kroniek van Sion). Beide groepen hadden hetzelfde doel: het op papier vastleggen van het collectieve geheugen om zo de identiteit en legitimatie van de gemeenschap te versterken.³²⁹

Een opvallend voorbeeld, eveneens aangebracht door Diemel, is de 15de-eeuwse kroniek van het klooster van Sint-Agnes in Gent. Deze kroniek werd geschreven door de rector Jan Bellens en bestaat uit twee delen. In het eerste deel beschrijft Bellens het ontstaan en het leven in het klooster. Dit deel lijkt een traditionele kloosterkroniek te zijn. Bellens legt de nadruk op de rol van het schrift want...

*“Want bij der scripturen soe bliven die doode, dat wonderlic ludet altoes levende ende die voerledene dinghen bliven altoes als teghenwoerdich.”*³³⁰

Na dit eerste deel, volgen korte genummerde levensbeschrijvingen van de zusters. Dit is iets waarmee Wouburch van Thorout, de tweede mater van het klooster, op het einde van de 15de eeuw mee begonnen was. Het is niet helemaal duidelijk waarom de mater het werk van Bellens op dergelijke manier wilde verder zetten. Mogelijk wilde de vroegere rector zelf een lijst van de zusters opstellen, maar hij is er nooit in geslaagd. Een andere verklaring kan de dodelijke epidemie zijn die in 1483 vele doden eiste in het klooster. Ook in het zusterhuis van Deventer en het regularissenklooster in Diepenveen begonnen de zusters met het opstellen van de zusterboeken nadat een epidemie vele zusters het leven kostte.³³¹

De kloosterkroniek van Sint-Agnes bevat dus twee totaal verschillende delen. Het eerste deel is duidelijk een traditionele kloosterkroniek maar Diemel vraagt zich af of we het tweede deel van de kroniek als een zusterboek moeten beschouwen. Hij besluit dat, ondanks de vele gelijkenissen met de zusterboeken, we het tweede deel van de kroniek als een op zichzelf staand fenomeen moeten beschouwen. De levensbeschrijvingen van de zusters in Sint-Agnes zijn veel korter dan de uitvoerige beschrijvingen in bijvoorbeeld het zusterboek van Diepenveen. Wouburch van Thorout had zich waarschijnlijk laten inspireren door oude literaire tradities zoals die van de woestijnvaders (die sterke navolging kenden bij de cisterciënzers, dominicanen en kartuizers). Ze haalde dus waarschijnlijk de mosterd niet bij net noordelijke ordegenoten, maar simpelweg bij de andere religieuze instellingen die in het middeleeuwse Gent aanwezig waren.³³²

³²⁹ Diemel B. *Daer es leven sonder sterven*. p. 100.

³³⁰ S.N. *Kroniek Sint-Agnesklooster*, fol. 2r. Geciteerd in: Diemel B. *Daer es leven sonder sterven*. p. 62.

³³¹ Diemel B. *Daer es leven sonder sterven*. pp. 77-78.

³³² *Ibidem*, p. 79.

De geschiedenissen kenden slechts een beperkte verspreiding. De geschiedenis van het kapittel van Windesheim van Johannes Busch handelde over alle gemeenschappen van het kapittel van Windesheim en was dus een belangrijk werk voor vele kloosters. Toch is het werk maar drie keer terug gevonden: in Rooklooster, Bethlehem en Sint-Maartensdal.³³³

Toch zijn er uitzonderingen: de *Origine Monasterii Viridisvallis*, een geschiedenis van het klooster Groenendaal, geschreven door Pomerius, kende een bredere verspreiding. In de kringen van het kapittel van Windesheim was het een gekend werk en onderzoek heeft uitgewezen dat Rooklooster in de verspreiding hiervan een belangrijke rol speelde. Maar het werk werd niet alleen gelezen binnen de Moderne Devotie: ook de cisterciënzers uit Ter Duinen bezaten een kopie die op haar beurt afgeschreven werd door de willhelmieten in Parijs. Interessant is dat de *Origine Monasterii Viridisvallis* in bovenstaande gevallen in verzamelhandschriften voorkomt die ook andere teksten bevatten. Dergelijke verzamelhandschriften bevatten ook andere geschiedenissen, traktaten van Ruusbroec en van Dionysus de kartuizer.³³⁴ De populairiteit van van Ruusbroec en de belangrijke rol die hij speelde in het leven van Geert Grote, de stichter van de Moderne Devotie, zullen een rol gespeeld hebben in de brede verspreiding van het werk van Pomerius, maar dit neemt niet weg dat de verspreiding van de geschiedenis van Groenendaal een interessante casus is. Aan de hand van de verspreiding van het werk kan immers een netwerk van kloosters met een gemeenschappelijk verleden onderscheiden worden.³³⁵ Maar hierover later meer.

3.3.7.4. De broeder- en zusterboeken

Het voorbeeld van de kroniek van het Sint-Agnesklooster brengt ons bij een volgend belangrijk genre binnen de Moderne Devotie: de broeder- en zusterboeken. Deze biografische teksten speelden volgens Diemel een belangrijke rol in de overdracht van een geestelijk ideaalbeeld en stuurden zo het gedrag van de groep.³³⁶ Broeder- en zusterboeken bestonden uit een combinatie van levensbeschrijvingen (of viten) en werden in het Latijn en in de volkstaal opgesteld. De naam broeder- en zusterboeken is niet toevallig gekozen: deze duidt immers op het feit dat er maar zelden viten op zichzelf bestonden maar steeds in boekvorm.³³⁷ Ludo Jongen en Wybren Scheepsma bespreken in hun artikel *Wachten op de hemelse bruidegom* enkele zusterboeken. Deze viten in deze boeken hadden vaak een typische structuur. Eerst was er ruimte voor de levensbeschrijving van de zuster voor ze in het klooster trad, daarna een beschrijving van het kloosterleven en tenslotte een onderdeel over het overlijden. Ook was er in de

³³³ *Ibidem*, p. 56.

³³⁴ *Ibidem*, p. 66.

³³⁵ *Ibidem*, p. 67.

³³⁶ *Ibidem*, p. 55.

³³⁷ Jongen L. en Scheepsma W. *Wachten op de hemelse bruidegom*. pp. 295-296.

viten plaats voor anekdotes uit het leven van moeder, vader, broer, zus, tante, oom, neef of nicht.³³⁸

De viten hebben veel belangrijke kenmerken met de hagiografische teksten gemeen maar daarom zijn ze nog geen vitae. In een vitae (een heiligenleven) wordt er immers steeds benadrukt dat alles wat de heilige doet of zegt er maar komt door middel van Gods tussenkomst. In de nonnenviten die door Jongen en Scheepsma besproken werden, is een dergelijk bovennatuurlijk aspect duidelijk afwezig.

Als gevolg hiervan vragen beide auteurs zich af of deze broeder- en zusterboeken dan misschien in een andere genre ingepast kunnen worden. Ze moeten in elk geval geplaatst worden in een traditie die begint met de levensbeschrijvingen van Geert Grote. Deze viten over de stichter van de Moderne Devotie bestaan even op zichzelf maar worden daarna snel ingekaderd in geschiedenissen over de Moderne Devotie. Johannes Busch beschrijft bijvoorbeeld de geschiedenis van de Moderne Devotie aan de hand van levensbeschrijvingen van de belangrijkste leden. In de 15de eeuw verschenen er erg veel Latijnse broederboeken. Er kan dus volgens Jongen en Scheepsma gesteld worden dat de zusters hun inspiratie rechtstreeks bij hun mannelijke ordegenoten en geestelijke leiders haalden. Het eerste overgeleverde zusterboek werd rond 1470 geschreven, dus later dan de midden 15de-eeuwse Latijnse exemplaren.³³⁹

Het mag dan niet helemaal duidelijk zijn in welke traditie men de broeder- en zusterboeken moet plaatsen, het lijkt opvallend dat ze erg vaak voorkwamen in de milieus van de Moderne Devotie. De laatste jaren hebben Wybren Scheepsma en Anne Bollmann gewezen op het belang van deze boeken voor de overdracht van een bepaald ideaalbeeld. De teksten moesten dus in de eerste plaats duidelijk maken hoe men zich binnen een gemeenschap moest gedragen. Ze hadden dus vooral didactische doelen. Maar dit wil niet zeggen dat de teksten enkel handelden over mystieke gebeurtenissen. Integendeel: de teksten hadden vaak erg dagdagelijkse onderwerpen. De levensbeschrijvingen van de moderne devoten waren dan ook gekend voor hun nuchtere karakter, in tegenstelling tot bijvoorbeeld de biografieën van de dominicanessen die vaak enkel op de mystieke zaken focusten.³⁴⁰

De broeder- en zusterboeken kenden een lage verspreidingsgraad. Dit wijdt Diemel aan het karakter van deze boeken. Hun doel was immers om aan te duiden hoe men zich binnen een gemeenschap moest gedragen. Kopieën verspreiden naar andere kloosters zou in dit opzicht weinig zin gehad hebben.³⁴¹

³³⁸ *Ibidem*, pp. 301-310.

³³⁹ *Ibidem*, pp. 310-312.

³⁴⁰ Diemel B. *Daer es leven sonder sterven*. pp. 55-56.

³⁴¹ *Ibidem*, p. 56.

3.3.7.5. De memorieboeken

Volgens Bas Diemel speelden de memorieboeken een belangrijke rol bij de memoriacultuur van de moderne devoten. Hij bespreekt in zijn doctoraatsverhandeling *Daer es leven sonder sterven: memoria en gemeenschapsvorming in Windesheimer kringen uit de laatmiddeleeuwse Zuidelijke Nederlanden, 1350-1550* de volledige memoriacultuur bij de moderne devoten maar heeft opvallend veel aandacht voor de memorieboeken. Een memorieboek is een verzamelnaam voor necrologische lijsten (die een belangrijke rol speelden bij de dodenherdenking) en narratieve onderdelen. In paragraaf 8.4.5. worden de memorieboeken uitgebreid besproken.

Hoofdstuk 4: Reconstructie van het boekenbezit

4.1. Het probleem van de overlevering

Wie de middeleeuwse leescultuur en het boekenbezit van de religieuze gemeenschappen wil reconstrueren kan dit op twee manieren doen. De eerste manier is gebaseerd op de overgeleverde handschriften. Werkinstrumenten als de BNM en *Narrative Sources*, die beide hieronder nog uitgebreid besproken worden, kunnen in dit opzicht erg nuttig zijn. Maar de gebrekkige overlevering van het middeleeuws boekenbezit zorgt voor grote problemen bij het onderzoek via deze eerste manier.

Een tweede mogelijkheid is om zich te baseren op middeleeuwse bibliotheekcatalogi en andere middeleeuwse bronnen. Het probleem hierbij is dat deze bronnen erg schaars bewaard zijn en dat we bijna nooit de context van de bron kennen. Maar voor iemand die weet hoe hij deze bronnen moet lezen, kan er een schat van informatie verborgen liggen achter deze droge lijsten.³⁴² Pieter Obbema besprak in zijn boek *De middeleeuwen in handen* bijvoorbeeld een wandcatalogus uit Leiden.³⁴³ Een wandcatalogus was een groot vel perkament met daarop alle titels van de handschriften, dat aan de muur van de kloosterbibliotheek bevestigd was. Hierdoor was het voor de bewoners van het klooster mogelijk een bepaald manuscript op te sporen zonder de hulp van de bibliothecaris. De wandcatalogus in zijn eenvoudigste vorm was een plattegrond van de bibliotheek, niet meer dan een opsomming en plaatsaanduiding. Jammer genoeg werd de naam van het klooster op dergelijke lijsten vaak achterwege gelaten. (Wie zich in een kloosterbibliotheek bevond wist meestal ook wel in welk klooster hij was.) Obbema slaagde erin om een wandcatalogus die hij besprak te lokaliseren en besloot dat die afkomstig was uit het klooster van Lopsen, in de buurt van Leiden. Dit klooster was eerst lid van het kapittel van Utrecht maar onder invloed van de algemene tendens van verkloosterlijking werd het klooster in 1461 opgenomen in het kapittel van Windesheim.³⁴⁴

De kennis die men uit dergelijke catalogi kan halen kan erg leerrijk zijn, maar brengt zeker ook ongemakken met zich mee al was het maar door de moeilijke lokalisatie of datering.³⁴⁵

³⁴² Obbema P. *De middeleeuwen in handen*. p. 103.

³⁴³ Voor meer info: *Ibidem*, p. 121-134.

³⁴⁴ *Ibidem*, p. 126.

³⁴⁵ *Ibidem*, pp. 121-122.

Dit onderzoek baseert zich voornamelijk op de eerste manier omdat er jammer genoeg geen betrouwbare middeleeuwse catalogi bestaan uit de kartuizerskloosters. In paragraaf 4.1.1. wordt allereerste het Rooklooster-register besproken. Een thesis die over de reconstructie van het middeleeuwse boekenbezit handelt, kan hier immers niet omheen. Maar verder in dit onderzoek wordt dit register niet gebruikt omwille van de gebrekkige betrouwbaarheid.

Om een kwantitatieve analyse van de bewaarde boeken te kunnen kaderen is het nodig om eerst de problemen die hierbij komen kijken te bespreken. Hieronder wordt er dus besproken wat men indachtig moet houden bij het gebruik van de eerste methode. Het gaat hier om alle duidelijkheid over alle handschriften uit de middeleeuwse bibliotheken van kloosters en religieuze gemeenschappen. (En dus niet specifiek over de Moderne Devotie of de kartuizers.) Een algemeen schets over de bewaringsomstandigheden is noodzakelijk om dit onderzoek te kaderen.

4.1.1. Het Rooklooster-register

4.1.1.1. Het register

Een belangrijke middeleeuws document is het register van Rooklooster waaraan rond 1540 (volgens anderen rond 1532) door broeder Nicolaus Winge de laatste hand werd gelegd.³⁴⁶ Dit document werd door vele onderzoekers zoals Theodor Gottlieb, Cornelis De Vooy, Willem De Vreese en recent ook door Pieter Obbema veelvuldig bestudeerd.³⁴⁷ Er zijn reeds vele pogingen ondernomen om het belangrijke register van Rooklooster uit te geven maar tot op de dag van vandaag hebben deze allemaal om verschillende redenen gefaald. De eerste onderzoeker die het belang van de publicatie inzag, Theodor Gottlieb, stierf voor hij de publicatie kon waarmaken en na zijn dood gooide de Tweede Wereldoorlog roet in het eten. De onderzoekers die na de Tweede Wereldoorlog het register wilden uitgeven vonden geen uitgever die een dergelijk ambitieus project wilde financieren. De lengte en het gebrek aan onderzoek omtrent het register speelde hierin een grote rol.³⁴⁸ Omdat het register van onmisbaar belang is bij de studie van kloosterbibliotheken in het algemeen en kartuizerbibliotheken in het bijzonder, heeft Cartusiana besloten om het middeleeuwse manuscript elektronisch toegankelijk te maken.³⁴⁹

Het register is een verzameling van alle titels die van belang waren in een studiebibliotheek, gebaseerd op *De Viris Illustribus* van Hieronymus en *De Scriptoribus Ecclesiasticis* van Johannes Trithemius. Zowel het register van Rooklooster als deze twee

³⁴⁶ De Vreese W. 1869-1938: *Een catalogus der handschriften in Nederlandsche kloosters uit het jaar 1487*. p. 347.

³⁴⁷ Hendrickx F. *The Rooklooster register unveiled*. S.P.

³⁴⁸ Obbema P. *The Rooklooster register evaluated*. p. 326.

³⁴⁹ Zie hiervoor: < <http://rrkl.cartusiana.org/?q=node/7> >

werken bestonden uit een lijst van belangrijke auteurs en hun werken. Soms werd hieraan nog extra informatie over de structuur van de tekst toegevoegd. Speciaal aan het Rooklooster-register is dat het niet alleen de belangrijkste auteurs maar ook de heiligen en anonieme auteurs vermeldt en dat er bij vele titels aangeduid staat waar er een kopie van het werk te vinden was.³⁵⁰ Wanneer deze werken aanwezig waren in de eigen bibliotheek (van Rooklooster) werd hiervan een aanduiding gemaakt zodat men snel het gezochte werk kon lokaliseren en wanneer men een verblijfplaats van een manuscript in een ander klooster wist, werd dit ook duidelijk vermeld. Het is nodig hier te vermelden dat er door Nicolaus Winge, de opsteller van het register, nooit naar volledigheid op het vlak van de bewaarplaatsen is gestreefd. Hij deed daarentegen wel pogingen om een zo volledig mogelijke lijst van werken aan te leggen. Pieter Obbema stelt, op basis van zijn grote vertrouwdheid met de bron dat er minder dan 10 % van de manuscripten die in de kloosters aanwezig waren in het Rooklooster-register vermeld staan.³⁵¹

Dit register was niet uniek in zijn tijd. Er zijn gelijkaardige manuscripten bekend van onbekende monniken uit Groenendaal en kloosters uit Keulen, maar enkel het Rooklooster-register is in zijn geheel overgeleverd.³⁵² De samensteller van het register claimt in zijn proloog dat het register universeel te noemen is.

*“I have compiled this universal register. I may call it universal chiefly because it is collected from many books by famous men, namely by Hieronymus, by Isidore, by Gennadius, by John Trithemius and by others, and above all from the Register of the monastery of St. Martin at Louvain. Secondly it may be called universal because it is compiled from and according to various different libraries, as is clear from the letters and syllables in the broad margin.”*³⁵³

De kennis in het register over de manuscripten in andere bibliotheken werd vergaard door de studie van catalogi en door waarnemingen ter plaatse. Het register kent vele gebreken. De schrijver van het register had zich bijvoorbeeld gebaseerd op een oud register van Sint-Maartensdal in Leuven, dat net voor 1490 voltooid werd en ook dat register was al een kopie van een ouder exemplaar. Ondanks zijn pogingen om deze catalogus aan te vullen, slopen er vele fouten in het register omwille van een slechte lectuur van de afkortingen. De opsteller van het register waarschuwt de lezers ook voor het feit dat de verblijfplaats van boeken mogelijks veranderd is sinds de opstelling van het register van Sint-Maartensdal.³⁵⁴

³⁵⁰ Obbema P. *The Rooklooster register evaluated*. p. 327.

³⁵¹ Obbema P. *Naar een corpus van middeleeuwse bibliotheekcatalogi uit de Noordelijke Nederlanden*. pp. 333-336.

³⁵² Obbema P. *The Rooklooster register evaluated*. p. 338.

³⁵³ *Proloog Rooklooster-register*. Geciteerd in: Obbema P. *The Rooklooster register evaluated*. p. 332.

³⁵⁴ Obbema P. *The Rooklooster register evaluated*. pp. 334-335.

Maar ondanks alles is het register van Rooklooster een erg belangrijke bron om de leescultuur in de middeleeuwse kloosters en gemeenschappen te bestuderen.³⁵⁵

4.1.1.2. kartuizerkloosters

In het register dat in Rooklooster tussen 1335-1540 opgesteld werd, wordt er melding gemaakt van verschillende kartuizerkloosters. Het gaat om de kloosters van Antwerpen ('t Kiel), Arnhem (Monnikhuizen), Brugge, Gent, Herne, Luik, Roermond, Sint-Martens-Lierde, Wesel en Zelem. Maar ook vele andere kloosters van verschillende orden zoals de benedictijnen, dominicanen, broeders van het gemene leven, karmelieten, minderbroeders, cisterciënzers en natuurlijk de Windesheimers komen aan bod in dit register.³⁵⁶ In het totaal worden er 89 kloosters uit het huidige België, Nederland en Rijnland vermeld.³⁵⁷

In het kader van dit onderzoek is het nuttig te bekijken in welke mate er werken van de belangrijkste Moderne Devotieauteurs in de kartuizerkloosters te vinden waren. Maar hier moet rekening houden met enkele problemen. Ten eerste werden er in het Rooklooster register bijna uitsluitend kartuizerkloosters uit de Zuidelijke Nederlanden opgenomen. Het enige klooster uit de Noordelijke Nederlanden, de geboortestreek van de Moderne devotie, was Monnikhuizen bij Arnhem. De andere kartuizerkloosters uit de Noordelijke Nederlanden zijn mogelijks niet in het register opgenomen omdat ze te ver buiten het geografische gebied lagen, maar het is toch opvallend dat er wel boeken uit de Windesheimse klooster uit hetzelfde gebied opgenomen zijn. Maar ook de kartuizerkloosters uit de Zuidelijke Nederlanden zijn niet allemaal in de lijst opgenomen. Nergens wordt er bijvoorbeeld melding gemaakt van het kartuizerklooster in Leuven of van het kartuizerinnenklooster in Brugge. Het is mogelijk dat de bibliotheken van vrouwenkloosters (onterecht) als minderwaardig gezien werden en daarom dus niet in het register opgenomen werden.³⁵⁸ Uit andere bronnen blijkt immers dat bijvoorbeeld de Brugse kartuizerinnen werken van Thomas van Aquino in hun bezit hadden.³⁵⁹

Wanneer we ons enkel door het register zouden laten leiden om vast te stellen hoeveel boeken er in een bepaalde kloosterbibliotheek te vinden waren, komt men tot de vreemde conclusie dat er in bepaalde bibliotheken erg veel en in andere bibliotheken erg weinig manuscripten aanwezig waren. Het lijkt onlogisch dat er in het kartuizerklooster van Antwerpen 422 werken in de bibliotheek te vinden waren en

³⁵⁵ Obbema P. *Naar een corpus van middeleeuwse bibliotheekcatalogi uit de Noordelijke Nederlanden*. pp. 333-334.

³⁵⁶ Hendrickx F. *The Rooklooster register unveiled*. S.P.

³⁵⁷ Obbema P. *The Rooklooster register evaluated*. p. 330.

³⁵⁸ Het vrouwenklooster van Gelre is hierop een uitzondering. Waarschijnlijk omwille van de bibliotheek van hun biechtvader.

³⁵⁹ Hendrickx F. *The Rooklooster register unveiled*. S.P.

bijvoorbeeld in het klooster van Brugge slechts drie. Dit is dan ook een verkeerd beeld! Bij gebruik van het register moet men steeds indachtig houden dat het om de eerste plaats om een gids en pas daarna om een catalogus gaat. Uit andere bronnen is geweten dat de kloosters veel meer werken bezaten dan het register doet vermoeden.³⁶⁰ Is het Rooklooster-register dan wel betrouwbaar? Dit is een vraag die vele onderzoekers zich al gesteld hebben. De samensteller van het register waarschuwde de lezers al voor dit probleem in de proloog en nodigde de lezers uit eventuele fouten te verbeteren. Het ontbreken van een kritische editie hindert het onderzoek naar de betrouwbaarheid van het register.

4.1.1.3. De werken van de Moderne Devotieauteurs

Het aantal werken van Moderne Devotieauteurs die volgens het register in de genoemde kartuizerbibliotheken te vinden zijn, is bedroevend weinig. Maar waarschijnlijk gaat het hier om een totaal vertekend beeld. Dit heeft alles te maken met het feit dat het register is opgesteld in Rooklooster, aangesloten bij het kapittel van Windesheim. Het lijkt niet onwaarschijnlijk dat de belangrijkste werken van de Moderne Devotieauteurs dus al veelvuldig in de bibliotheek te vinden waren. Naast Rooklooster zijn er maar liefst 28 andere kloosters van het kapittel van Windesheim in het register opgenomen en ook daar zal de aanwezigheid van werken van de Moderne Devotieauteurs groot geweest zijn. Misschien vonden de opstellers van het register het overbodig om telkens opnieuw aan te duiden waar de werken die ze veelvuldig in hun eigen bibliotheek hadden staan te vinden waren.³⁶¹

Wanneer we bij wijze van steekproef aan de hand van de BNM opzoeken welke werken er vandaag nog bewaard zijn uit bijvoorbeeld het klooster van Sint-Martens-Lierde, een klooster waarvan er in het register slechts vijf handschriften (een van Cyprianus of Carthago, drie van Augustinus en één anoniem werk) vermeld worden, is het resultaat helemaal anders. De kartuizers van dit klooster bezaten bijvoorbeeld een werk dat rond 1450 gekopieerd werd en teksten van Thomas van Kempen en Florens Radewijns bevat en een 15de-eeuws handschrift met teksten van Jan van Schoonhoven.

Deze hypothese valt niet te bewijzen en wordt tegengesproken door het feit dat er toch sprake is in het register van acht werken van de Moderne Devotieauteurs in de genoemde kartuizerkloosters. Het gaat om vier werken van Geert Grote in het klooster van Antwerpen en twee werken van diezelfde auteur in Gent. Ook werden er volgens het register twee werken van Gerardus van Zutphen in Roermond bewaard.

³⁶⁰ *Ibidem.*

³⁶¹ Hendrickx F. *The Rooklooster register unveiled*. S.P.

Opvallend is de (relatief) kleine hoeveelheid werken van kartuizerauteurs die volgens het register in de meeste kartuizerkloosters te vinden waren. In het kartuizerklooster van Antwerpen waren er bijvoorbeeld slechts twaalf van de 422 werken van een auteur van de eigen orde. Een belangrijke uitzondering hierop waren de werken van Dionysus de Kartuizer en Bartholomeus van Maastricht in het klooster van Roermond. Dionysus de Kartuizer bracht een deel van zijn leven in Roermond door, dus het feit dat er zoveel van zijn werken in dit klooster bewaard zijn is niet verbazingwekkend.

Naast de weinige werken van de Moderne Devotieauteurs en de kartuizerauteurs zijn er veel werken van de kerkvaders, de klassieke auteurs en auteurs van andere orden te vinden in de kartuizerkloosters. Hier komt dan nog eens bij dat er zeker ook sprake is van werken van kartuizerauteurs die in kloosters van andere orden te vinden zijn.³⁶²

4.1.1.4. Besluit Rooklooster-register

Wanneer we ons de vraag stellen wat er nu eigenlijk te besluiten valt over beïnvloeding van de kartuizers door de moderne devoten aan de hand van het Rooklooster-register, moet het antwoord daarop ‘bitter weinig’ zijn. Het register is van onschatbare waarde voor het onderzoek naar de kloosterbibliotheken van de kloosters van de Moderne Devotie in het algemeen en vooral van de kloosters van het kapittel van Windesheim. Omdat het document nergens volledigheid claimt en dus met andere woorden een werkinstrument voor de monniken was, kunnen we hieruit niets met zekerheid afleiden met betrekking tot de aanwezigheid van Moderne Devotieauteurs in de kartuizerbibliotheken. Uit de kloosters van Herne, Brugge, Brussel, Wezel en Sint-Martens-Lierde werden er slechts vijf boeken of minder in het Rooklooster-register vermeld, wat veel te weinig is om te kunnen spreken van een representatief beeld. Wanneer we de gegevens van het Rooklooster-register (in dit geval bij wijze van steekproef aan de hand van het klooster van Sint-Martens-Lierde) toetsen aan de resultaten van de BNM blijkt het dat deze niet overeenkomen. Een mogelijke verklaring voor het feit dat de werken die in het register staan niet voorkomen in de BNM, is omdat zoals in paragraaf 6.1. geschetst wordt, deze databank enkel de Nederlandstalige werken die tot op de dag van vandaag bewaard zijn weergeeft. Maar dit is nog geen verklaring waarom de auteur(s) van het register van Rooklooster de werken die zich met zekerheid in bepaalde klooster bevonden niet weergaven. Gaat het om onnauwkeurigheden, een gebrek aan interesse of om foute informatie? Een andere verklaring hiervoor is het feit dat er tot op heden nog geen kritische editie van het manuscript bestaat. Een kritische editie zou vele vragen die tot nu toe onopgelost blijven kunnen beantwoorden.

Verder onderzoek omtrent het gebruik van het Rooklooster-register is zeker nodig.

³⁶² Hendrickx F. *The Rooklooster register unveiled*. S.P.

Omwille van de vele problemen die zich voordoen, werd er in deze thesis voor gekozen de resultaten van het register niet als representatief te zien.

4.1.2. De overgebleven bronnen: een representatieve selectie?

De bewaarde manuscripten uit een middeleeuws klooster zijn in het grootste deel van de gevallen op één hand te tellen. Toch kan er vanuit gegaan worden dat de kloosters veel meer manuscripten bezaten dan deze beperkte selectie die de uitdunning weerstond. Kunnen we dan wel iets besluiten uit het onderzoek dat enkel gebaseerd is op die enkele bewaarde handschriften, waarvan de herkomst dan nog eens vaak twijfelachtig is? Zijn de bewaarde handschriften wel representatief genoeg?³⁶³

Deze vragen stelt Pieter Obbema zich in zijn artikel *De overlevering van de middeleeuwse geestelijke literatuur in de Nederlanden*. Hij wijst hierin op het principiële verschil tussen handschriften en gedrukte werken. Zelf al is er maar één enkel exemplaar van een druk bewaard, er kan toch van uit gegaan worden dat er een editie bestaan heeft. (Drukken kwamen nu eenmaal in verschillende exemplaren uit.) Door middel van schattingen kan men zich zo een beeld vormen van de verspreiding van bepaalde werken. Maar een handschrift bevat geen indicaties waaruit iets dergelijks afgeleid kan worden.³⁶⁴

In het onderzoek wordt dit feit vaak genegeerd of men neemt gewoon aan dat de overlevering van de werken representatief is. Men gaat er immers van uit dat de vermindering van het boekenbezit in de kloosters op een bijna statistische wijze overal gelijk gebeurde.

Hier gaat Obbema tegen in. Hij toont aan dat er verschillende trends aanwezig waren in de verschillende regio's in de Nederlanden waardoor er zeker niet gesproken kan worden van zo'n gelijklopende vernieling van manuscripten. Voor alle duidelijkheid: het gaat hier niet specifiek over de moderne devoten of de kartuizers, maar er wordt een algemeen beeld geschetst van de gebrekkige overlevering van manuscripten.

4.1.2.1. De vernieling van de manuscripten

Er zijn verschillende redenen waarom handschriften niet langer bewaard werden. Soms werden ze door de kloosterlingen zelf vervangen door gedrukte versies, die vanaf 1500 steeds meer beschikbaar werden. Het is onduidelijk of de handschriften op zo'n moment effectief vervangen werden door plaatsgebrek, of men ze beide een plaats in de kloosterbibliotheek gaf. Verder onderzoek hieromtrent is nodig.

De grootste oorzaak van de vernietiging van handschriften is voor de hand liggend: wanneer een klooster (al dan niet gedwongen) de deuren moest sluiten, werden vaak

³⁶³ Obbema P. *De overlevering van de middeleeuwse geestelijke literatuur in de Nederlanden*. p. 238.

³⁶⁴ *Ibidem*.

alleen de opvallendste werken van vernietiging gered. De manuscripten die niet geselecteerd werden vanwege hun hoge ouderdom, opvallende versieringen of uitermate boeiende inhoud, werden vernield of verkocht om het materiaal. Omdat perkament duurder was dan papier, werden zo nog minder oudere perkamenten handschriften bewaard. De grote vraag naar perkament zorgde ervoor dat er amper handschriften in dit materiaal bewaard bleven.³⁶⁵

Gerda Huisman pleit in haar artikel *Going, going, gone! Medieval manuscripts in book-sales catalogues of the Dutch Republic, 1599-1800* voor grondig onderzoek naar de verkoopsgeschiedenis van manuscripten. Ze stelt dat onderzoek naar de boekenverkoop waardevolle antwoorden kan overleveren op belangrijke onderzoeksvragen. Zoals bijvoorbeeld: welke boeken vonden de verzamelaars interessant en hoe werd de tweedehandsmarkt georganiseerd?³⁶⁶

Er zijn omwille van verschillende politieke en religieuze omstandigheden duidelijke verschillen tussen de twee Nederlanden op te merken. Hieronder worden de Noordelijke en de Zuidelijke Nederlanden kort apart besproken.

4.1.2.1.1. De Noordelijke Nederlanden

Op het einde van de 16de eeuw moesten vele kloosters uit de Noordelijke Nederlanden de deuren sluiten omwille van de reformatie. De meeste handschriften werden op de markt aan particulieren verkocht en zo raakte de inhoud van de bibliotheken erg verspreid.³⁶⁷

Obbema bespreekt het voorbeeld van de kloosters Monnikhuizen en Mariënborn, beide in Arnhem gelegen. Toen de kloosters gesloten werden waren er enkele katholieke burgers die er in slaagden enkele boeken te redden maar de meeste boeken werden door de Arnhemse magistraten meteen verkocht. De exemplaren die toch bewaard gebleven zijn in de stadbibliotheken, staken allemaal met kop en schouders boven de anderen uit op vlak van de vormgeving.³⁶⁸

Volgens Obbema bepaalde de smaak van verzamelaars wat behouden bleef en wat vernield werd. En wanneer er geen verzamelaars aanwezig waren bij de opheffing van een klooster (zoals op het platteland of in een kleine stad), overleefden er amper een handvol manuscripten. Als er al geïnteresseerde kopers waren, kochten deze enkel de Latijnse theologische werken. Daarbij werd gelet op de inhoud, ouderdom en kwaliteit.³⁶⁹

De handschriften van de lokale auteurs in het Noorden zoals bijvoorbeeld Geert Grote en Johannes Tauler overleefden maar amper het selectieproces. Ook de werken van de

³⁶⁵ Obbema P. *De middeleeuwen in handen*. p. 94.

³⁶⁶ Huisman G. *Going, going, gone! Medieval manuscripts in book-sales catalogues of the Dutch Republic, 1599-1800*. p. 229.

³⁶⁷ Obbema P. *De middeleeuwen in handen*. p. 92.

³⁶⁸ *Ibidem*, p. 94.

³⁶⁹ *Ibidem*.

laat middeleeuwse theologen en scholastici kenden een lage bewaringsgraad. Hun werken waren vormelijk eenvoudig uitgevoerd en trokken daarom de aandacht van de kopers niet. Daar kwam dan nog eens bij dat alles dat te maken had met de ‘afgezworen’ oude godsdienst (de kloosters werden gesloten in volle reformatie) bijna automatisch werd vernield.³⁷⁰

Catastrofaal bleek ook de uitvinding van de drukpers. Als men van een bepaald werk twee exemplaren bezat, een handgeschreven en een gedrukt, was de keuze voor de druk snel gemaakt. Er zijn gelukkig ook uitzonderingen. Zo werden bijvoorbeeld door toeval alle Latijnse handschriften en drukken van de regulieren en de kartuizers in 1584 te Utrecht bewaard.³⁷¹

Twee Utrechtse kloosters vormen de uitzondering op dit alles en kenden erg gunstige bewaringsomstandigheden. De boeken van het regulierenklooster en het kartuizerklooster van Utrecht, twee kloosters met een goede reputatie, vormden in 1584 de basis van de stadbibliotheek van Utrecht en werden daarom bijna allemaal bewaard. De boeken van andere kloosters in Utrecht met een minder goede reputatie op het vlak van geleerdheid kenden niet zo’n goede overlevingsgeschiedenis. Het feit dat Utrecht uitgroeide tot een universiteitsstad speelde zeker ook een rol bij de bewaring van de boeken van beide kloosters.³⁷² De bibliotheek van Nieuwlicht, het kartuizerklooster van Utrecht komt in dit onderzoek zeker nog aan bod. Omwille van de goede bewaaromstandigheden is het mogelijk om uit deze casus af te leiden welke werken de kartuizers in hun bezit hadden. Obbema vat de bewaring van middeleeuwse manuscripten in de Noordelijke Nederlanden als volgt samen:

*“Alleen de Utrechtse buit toont nog iets van de rijkdom aan laat-middeleeuwse auteurs. Maar zelfs daar bleef maar een deel bewaard en is in tijden van slecht beheer nogal wat verdwenen.”*³⁷³

In de Noordelijke Nederlanden ontstond er al in de 18de eeuw een hernieuwde interesse in oude manuscripten. Dit paste in het kader van een nostalgische terugkijk naar het ‘oude geloof’ en de interesse in het plaatselijk verleden. Omdat mensen graag boeken kochten die ze konden lezen werden er vooral volkstalige werken gekocht. Omdat er in bepaalde veilinglijsten duidelijke beschrijvingen van de handschriften staan kunnen we ons toch een beeld vormen van de weinige bewaarde manuscripten uit de Noordelijke Nederlanden.³⁷⁴

³⁷⁰ *Ibidem.*

³⁷¹ Stoocker K. en Verbeij T. *Collecties op orde*. pp. 33-34.

³⁷² Obbema P. *De middeleeuwen in handen*. p. 96.

³⁷³ *Ibidem.*

³⁷⁴ *Ibidem*, p. 99.

4.1.2.1.2. De Zuidelijke Nederlanden

In het Zuiden vond de liquidatie later plaats dan in het Noorden. Dit verschil had alles te maken met de verschillende politieke omstandigheden. Wanneer er in het Noorden rond 1600 al veel kloosters moesten sluiten, kwam de opheffing door Jozef II er in het Zuiden pas in de 18de eeuw. In het Zuiden vond deze plaats onder het oog van deskundigen: het comité van de religiekast.³⁷⁵ Zij hadden, in tegenstelling tot de ‘gewone’ verzamelaars, wel oog voor de waarde van de oude handschriften. De oude Latijnse handschriften werden door hen, in zoverre dat ze in goede staat verkeerden, in bibliotheken ondergebracht. Maar dat wil daarom nog niet zeggen dat alle manuscripten bewaard gebleven zijn. Ook de deskundigen zagen dingen over het hoofd. Ze konden vaak niet rekenen op de medewerking van de ex-kloosterlingen die bepaalde werken achterhielden en andere manuscripten vielen letterlijk van de kar bij het transport.³⁷⁶

Wanneer men zich dus een beeld wil vormen van het Latijnse boekenbezit van een bepaald klooster in de Nederlanden, is het volgens Obbema een beter plan om naar het Zuiden te kijken dan zich toe te leggen op een studie van de Noordelijke kloosters waar de meeste handschriften vernietigd of verdwenen zijn.³⁷⁷

4.1.2.2. De selectie: taal

Zoals hieroven al duidelijk werd, was de taal van een werk vaak een belangrijk criterium voor de bewaring. Hier zijn er verschillen op te merken tussen de mannen- en de vrouwenkloosters.

4.1.2.2.1. De mannenkloosters

Middel nederlandse handschriften werden vaak als minderwaardig beschouwd in de mannenkloosters. De handschriften in de volkstaal waren er immers voor de lekenbroeders die geen Latijn kenden en waren vaak al in de 16de eeuw door de kloosterlingen zelf afgedankt omdat er toen een overdaad aan gedrukte devote literatuur in de volkstaal verkrijgbaar was. Door deze opvatting werden weinig volkstalige werken bewaard. Maar er zijn natuurlijk ook uitzonderingen. De volkstalige handschriften kenden betere overleveringskansen als ze iets te maken hadden met het klooster zelf. Uit Rooklooster zijn er bijvoorbeeld veel volkstalige teksten bewaard omdat de regulieren in dit klooster zich bezig hielden met de vertaling en verspreiding van dergelijke werken. Een goed ontwikkeld besef voor hun eigen verleden zorgde ervoor dat de kanunniken in het klooster deze werken altijd met veel zorg bewaard hebben. Ze zagen deze werken als een soort relikwieën van hun eigen verleden.³⁷⁸

³⁷⁵ Stoocker K. en Verbeij T. *Collecties op orde*. p. 36.

³⁷⁶ Obbema P. *De middeleeuwen in handen*. p. 98.

³⁷⁷ Obbema P. *De overlevering van de middeleeuwse geestelijke literatuur in de Nederlanden*. pp. 242-244.

³⁷⁸ Obbema P. *De middeleeuwen in handen*. p. 98.

4.1.2.2.3. De vrouwenkloosters

De vrouwenkloosters in de Zuidelijke Nederlanden hadden vaak niet zo'n besef van hun eigen verleden. Ze vonden vaak de nieuwe literatuur interessanter en verwaarloosden zo hun oude handschriften. Samen met een verfransing en een onstabiele omgeving, zorgde dit voor een uitermate slechte bewaring van volkstalige geschriften in dergelijke kloosters.³⁷⁹

In de Noordelijke Nederlanden moesten de zusters na opheffing van hun klooster naar een kleinere woning verhuizen. Als de overheid hun manuscripten niet in beslag genomen had, waren ze zelf verplicht om een keuze te maken tussen hun boeken omwille van plaatsgebrek. De zusters kozen vaak voor gebeden- en getijdenboeken en boeken die relatief jong waren. De handschriften met een erg moeilijke theologische inhoud werden vaak niet meegenomen omdat de zusters daar het nut niet van in zagen. Door allerlei omstandigheden (bijvoorbeeld de dood van de laatste zuster) raakten de meeste boeken vroeg of laat toch aan het zwerven waardoor de bewaringskansen nog maar eens daalden.³⁸⁰

De deskundigen die na de liquidatie in de Zuidelijke Nederlanden de Latijnse werken veilig stelden, hadden ook wel aandacht voor kostbare Nederlandse exemplaren, maar deze was duidelijk minder groot. Er werden meer volkstalige dan Latijnse werken doorgeschoven naar de lokale markt waardoor er veel werken verloren gingen. Naar schatting is er maar een 20 % bewaard gebleven.³⁸¹

4.1.2.3. De Noordelijke en de Zuidelijke Nederlanden: tweemaal een misvormd perspectief

Handschriften die zich eeuwenlang in de kloosterbibliotheken bevonden, overleefden dus maar zelden de kloostersluitingen. De handschriften die wel overleefden, deden dit vaak toevallig (soms werd een kist met boeken gewoon enkele eeuwen vergeten)³⁸² of omwille van hun uitzonderlijke inhoud of prachtige versieringen.

Cru gezegd werd dus het grootste deel van handschriften in de Noordelijke Nederlanden in de 16de eeuw, onder invloed van de reformatie, en in de Zuidelijke Nederlanden op het einde van de 18de eeuw in opdracht van de politieke autoriteiten vernield. Een trieste vaststelling is dat er maar 22 collecties handschriften die groter zijn dan tien werken tot vandaag bewaard gebleven zijn.³⁸³

Zowel in de Zuidelijke als in de Noordelijke Nederlanden is er sprake van een vertekend

³⁷⁹ *Ibidem*, pp. 98-99.

³⁸⁰ Obbema P. *De middeleeuwen in handen*. p. 101.

³⁸¹ Obbema P. *De overlevering van de middeleeuwse geestelijke literatuur in de Nederlanden*. pp. 242-244.

³⁸² *Ibidem*, p. 247.

³⁸³ Stoocker K. en Verbeij T. *Collecties op orde*. pp. 30-32.

beeld. Obbema stelt dat wie de Latijnse monastieke werken wil bestuderen zich beter op de overgebleven manuscripten uit de Zuidelijke Nederlanden richt. In het Noorden zijn immers weinig dergelijke handschriften bewaard gebleven. (Al mag de uitzonderlijke positie van Utrecht hier niet uit het oog verloren worden.)

Wie daarentegen het volkstalig boekenbezit wil onderzoeken, heeft er alle baat bij zich te focussen op de Noordelijke Nederlanden. In het Zuiden zijn af en toe resten van de bibliotheek van lekenbroeders bewaard maar er zijn erg weinig handschriften uit de vrouwenkloosters overgeleverd.³⁸⁴

4.1.2.4. De uitzonderlijk slechte omstandigheden bij de kartuizers

Johan Peter Gumbert wijst in zijn artikel *Over kartuizerbibliotheken in de Nederlanden* op het probleem van de hoeveelheid overgeleverde handschriften uit de Nederlandse kartuizen. Er zijn enkele manuscripten uit Herne, Roermond, Arnhem en Brugge gekend en van het klooster Nieuwlicht te Utrecht zijn er zoals gezegd uitzonderlijk veel werken bewaard gebleven. Maar daar houdt het volgens hem dan ook bij op.

De situatie is niet zo dramatisch als Gumbert laat uitschijnen. Er zijn zeker nog handschriften uit andere klooster bewaard gebleven, maar dan gaat het vaak om één of twee exemplaren en nooit om grote collecties. Dit neemt niet weg dat het erg delicaat is om op basis van de fractie bewaarde handschriften, die vaak dan nog eens onvoldoende bestudeerd zijn, conclusies te trekken over het boekenbezit van de kloosters.³⁸⁵

Gumbert stelt dat enkel de casus van Utrecht een representatief beeld van het boekenbezit kan opleveren. Hij gaat er natuurlijk van uit dat de andere kloosterbibliotheken er niet identiek hetzelfde uitzagen, maar stelt dat er sprake moet zijn van een zekere gelijkenis. Maar zelfs bij de studie van het boekenbezit in Utrecht moet rekening gehouden worden met een onvolledig beeld. Er zijn ongeveer 150 handschriften terug gevonden, maar wat met de handschriften die door de monniken zelf vroeger al vernield/vervangen waren? Gumbert besluit hier omtrent dat een studie van het klooster Nieuwlicht, ondanks de gebreken, het beste beeld van het boekbezit bij de Nederlandse kartuizerkloosters kan weergeven.³⁸⁶

4.1.3. Besluit

De twee manieren om het de bibliotheekbezit van de middeleeuwse kloosters te reconstrueren hebben beide voordelen en nadelen. Aan de hand van de casus van het Rooklooster-register is aangetoond hoe moeilijk het is om reconstructies te maken aan de hand van middeleeuwse registers/catalogi. Maar ook de tweede manier kent zijn

³⁸⁴ Obbema P. *De middeleeuwen in handen*. p. 102.

³⁸⁵ Gumbert J.P. *Over kartuizerbibliotheken*. p. 165.

³⁸⁶ *Ibidem*, pp. 165-166.

problemen. De handschriften uit de mannen- en vrouwenkloosters en gemeenschappen in de Noordelijke en Zuidelijke Nederlanden hadden allemaal te kampen met bijzonder slechte overleveringskansen. Door de plotse opheffing van de kloosters door allerlei politieke en godsdienstige redenen kwamen veel manuscripten op de lokale boekenmarkt terecht. Handschriften die niet opvielen omwille van hun grote ouderdom, spectaculaire versieringen of bijzonder boeiende inhoud werden vaak vernield of raakten verloren.

De grootste uitzondering op dit alles zijn twee Utrechtse kloosters. De aandacht in dit onderzoek gaat vooral naar het kartuizerklooster Nieuwlicht maar ook de bibliotheek van het regulierenklooster het Huis van St. Maria en de Twaalf Apostelen kende uitzonderlijke goede bewaaromstandigheden. Meer info over de bibliotheek van de Utrechtse reguliere kanunniken is te vinden in het werk *Handschriften en oude drukken van de Utrechtse universiteitsbibliotheek*.³⁸⁷

³⁸⁷ Van der Horst K., Kuiper-Brussen L. en Pesch P. *Handschriften en oude drukken van de Utrechtse universiteitsbibliotheek*, Utrecht, 1984, 392 p.

Hoofdstuk 5: De circulatie van teksten

Circuleerden teksten enkel in hun eigen orde of was er sprake van een brede verspreiding? Het zou erg nuttig zijn om een eenduidig antwoord te formuleren op deze vraag, maar dat lijkt jammer genoeg onmogelijk. Was er sowieso wel sprake van tekstuele uitwisselingen tussen de kartuizers en de moderne devoten of circuleerden de werken enkel in de eigen orde? Hieronder wordt een poging ondernomen de circulatie van teksten in de Nederlanden te reconstrueren.

5.1. *Tekstuele gemeenschap*

Teksten werden binnen een orde vaak gebruikt om het groepsgevoel te benadrukken. Dit was zeker ook het geval bij de gemeenschappen van de Moderne Devotie. Het gaat zelf zo ver dat er, volgens Nikolaus Staubach, gesproken kan worden van een grote tekstuele gemeenschap.

Dit is een term die Brian Stock ontwikkelde na zijn onderzoek naar microsamenlevingen in de middeleeuwen. Hij stelde dat teksten niet alleen in hun fysieke papieren versie belangrijk zijn. Ze bestonden ook mentaal als iets dat gelezen of gehoord kon worden. Niet elk lid van de gemeenschap moest daarom toegang hebben tot de tekst, maar er moest een individu zijn die de tekst begreep en beheerste en zo de inhoud kon overbrengen aan de groep. Geletterdheid en mondelinge overlevering gingen hand in hand in een tekstuele gemeenschap.³⁸⁸ Ook Diemel accepteert de term tekstuele gemeenschap. Hij omschrijft deze als:

*“Een gemeenschap die op vrijwillige basis samenleeft rond een gedeelde interpretatie van een specifiek corpus teksten, dat het denken en handelen van de leden beïnvloedt.”*³⁸⁹

Diemel gaat nog verder dan Staubach en stelt dat er binnen de Moderne Devotie ook kleine tekstuele gemeenschappen aanwezig waren. Afhankelijk van gender en de religieuze organisatie van een gemeenschap, werden teksten met andere gemeenschappen uitgewisseld. Een mooi voorbeeld hiervoor zijn de collatiën van Brinckerinck die bijna uitsluitend in de vrouwelijke kloosters circuleerden.³⁹⁰ Teksten konden op andere momenten in de tijd ook een andere betekenis krijgen, of konden

³⁸⁸ Meijer W. *Tradition and future of Islamic education*. pp. 97-98.

³⁸⁹ Diemel B. *Daer es leven sonder sterven*. p. 17.

³⁹⁰ Diemel B. en Deploige J. *United or bound by death?* p. 347 + 374-375.

door andere personen op een verschillende manier geïnterpreteerd worden, waardoor een nieuwe tekstuele gemeenschap kon ontstaan.³⁹¹ Deze gemeenschappen stonden met andere woorden niet in steen geschreven.

5.1.1. De verspreiding van de *Spiritualibus Ascensionibus*: binnen en buiten de Moderne Devotie

De teksten die door de leden van Moderne Devotie zelf geproduceerd werden, creëerden dus een soort van (grote of kleinere) tekstuele gemeenschap. Een van de belangrijkste teksten in dit opzicht is volgens Bas Diemel en Jeroen Deploige de *Spiritualibus Ascensionibus*, geschreven op het einde van de 14de eeuw door Gerard Zerbolt von Zutpen. In dit werk beschrijft Gerald Zerbolt von Zutpen de spirituele idealen van de beweging. Hij slaagde erin om het charisma van de eerste moderne devoten om te zetten in een gids voor de (toekomstige) volgelingen.³⁹²

Er zijn maar liefst 125 Latijnse en 34 vertaalde kopieën van het werk verspreid. Diemel en Deploige stellen dus dat de tekstuele gemeenschap van de Moderne Devotie op gang kwam met deze *Spiritualibus Ascensionibus* als leidende tekst. Beginnend bij de eerste gemeenschappen van de broeders en zusters van het gemene leven, verspreidde deze tekstuele gemeenschap zich over de hele beweging van de Moderne Devotie.

Maar daar bleef het niet bij. De *Spiritualibus Ascensionibus* werd ook teruggevonden in de bibliotheken van andere ordes zoals bijvoorbeeld de kartuizers. Het waren de kartuizers van Keulen en Utrecht die al in de 15de eeuw in het bezit waren van een volledige versie van de *Spiritualibus Ascensionibus*.³⁹³ Dat het werk populair was bij andere ordes, had volgens Diemel en Deploige alles te maken met het feit dat Zerbolt von Zutpen de ideeën van Grote en de Moderne Devotie integreerde in een groter geheel.³⁹⁴

5.1.1.1. Latijnse, Middelnederlandse en meertalige handschriften

De plaats waar de 125 Latijnse kopieën en 34 vertalingen in de volkstaal van de *Spiritualibus Ascensionibus* terug gevonden zijn, toont aan dat er een receptieverschil was tussen de mannen- en vrouwengemeenschappen. De Latijnse teksten behoorden allemaal toe aan mannelijke gemeenschappen en 29 van de 34 volkstalige edities waren eigendom van vrouwenkloosters. (Vooral van de vrouwelijke tertiaren en de Augustijnse kanunnikessen.) Deze vertalingen zorgden ervoor dat de tekst van Gerard Zerbolt von Zutpen toegankelijker werd voor een breder publiek, iets waar dus blijkbaar vraag naar was.³⁹⁵

Een noemenswaardige tussenvorm waren de meertalige handschriften. De meertalige

³⁹¹ Diemel B. *Daer es leven sonder sterven*. p. 17.

³⁹² Diemel B. en Deploige J. *United or bound by death?* p. 363.

³⁹³ *Ibidem*, p. 360.

³⁹⁴ *Ibidem*, p. 363.

³⁹⁵ *Ibidem*, pp. 360-363.

exemplaren uit mannenkloosters waren vaak Latijnse codices met een verdwaalde volkstalige tekst. Maar in de vrouwenkloosters werden de hoofdzakelijk Middelnederlandstalige handschriften soms aangevuld met een paar Latijnse teksten. Ook hier moeten we oppassen voor veralgemeningen. Het omgekeerde scenario kwam zeker ook af en toe voor.³⁹⁶

Vanaf het midden van de 15de eeuw waren het vooral deeltjes van de vertaling van de *Spiritualibus Ascensionibus* die circuleerden tussen de kloosters. Deze stukjes tekst handelden over het leven en lijden van Jezus, een onderwerp van groot belang voor de spiritualiteit in de vrouwenkloosters.³⁹⁷

Dit is een eerste voorbeeld van een scenario dat niet past in het verhaal van het eenrichtingsverkeer dat in vele onderzoeken over de kartuizers en de gemeenschappen van de Moderne Devotie aan bod komt. Hier zien we immers een voorbeeld van een belangrijk werk, de *Spiritualibus Ascensionibus*, geschreven door een auteur die onlosmakelijk verbonden is met de Moderne Devotie, terugkomen in de kartuizerbibliotheken.

Gaat het hier om toeval en was enkel dit werk belangrijk? Of zijn er meer voorbeelden voor de theorie dat de beïnvloeding tussen kartuizers en de moderne devoten van twee kanten kwam?

5.2. Verspreiding van de teksten

Het is bijzonder interessant om te reconstrueren hoe teksten in de middeleeuwen circuleerden. Hieronder worden zowel de regionale verspreiding als de verspreiding binnen een orde onderzocht.

5.2.1. Regionale verspreiding?

Op grond van tekstuele gelijkenissen in de handschriften tonen Stooker en Verbeij aan dat de verspreiding van bepaalde middelnederlandstalige teksten gestuurd werd door de regionale relaties tussen kloosters en gemeenschappen.

Uit kleine aanduidingen in originele teksten uit de kloosterbibliotheek van bijvoorbeeld Rooklooster en Groenendaal (de enige mannenkloosters uit de Zuidelijke Nederlanden waarvan er handschriften in de volktaal bewaard zijn), blijkt dat deze kloosters hun werken uitleenden aan andere kloosters. Maar waarschijnlijk reikte hun regionale netwerk rond 1400 niet verder dan de reguliere kloosters in de streek rond Brussel.³⁹⁸

Het blootleggen van zulke regionale relaties is een enorm moeilijke en delicate zaak.

³⁹⁶ Stooker K. en Verbeij T. *Collecties op orde*. p. 271.

³⁹⁷ Diemel B. en Deploige J. *United or bound by death?* pp. 361-362.

³⁹⁸ Stooker K. en Verbeij T. *Collecties op orde*. pp. 93-99.

Stooker en Verbeij lanceren in hun boek dan ook een oproep om hier meer onderzoek naar te verrichten. Toch maken ze al een voorlopige balans op. We kunnen relatief zeker zijn van het feit dat de uitlening van volkstalige literatuur inderdaad regionaal gekleurd werd. In deze uitwisselingen speelden de mannelijke kloosterlingen een hoofdrol, maar ook de vrouwen wisselden teksten uit. Waarschijnlijk speelden de biechtvaders van de vrouwenkloosters, die vaak van verschillende kloosters onder hun hoede hadden, hierin een grote rol.³⁹⁹

5.2.1.1. De kanonikessen van Maaseik en de tertiariissen van Delft

Wanneer Stooker en Verbeij twee kloosterbibliotheken met elkaar gaan vergelijken, beseffen ze hoe moeilijk het is om iets te zeggen over de circulatie van teksten. Ze vergeleken de bibliotheken van een klooster uit Delft en een klooster uit Maaseik. Deze kloosters lagen zo'n kleine 200 kilometer van elkaar verwijderd.

De kloosterbibliotheek van de tertiariissen in Delft en die van de regularissen in Maaseik, beide onderdeel van de Moderne Devotie, vertonen grote gelijkenissen. Jan van Ruusbroec is bijvoorbeeld in beide bibliotheken opvallend veel aanwezig, al gaat het om andere werken. De tertiariissen van Delft hadden *Die cierheit der gheestelijker bruloch* en *Het tabernakel* in hun bezit, terwijl de regularissen *Vanden seven sloten*, *Dat rijcke der ghelieven*, *Van seven trappen* en *Die spiegel* in hun bezit hadden.⁴⁰⁰

Van 109 werken, aanwezig in de bibliotheek van Delft, is er een equivalent te vinden in Maaseik. Er moet dus een grote overeenkomst geweest zijn in interesse en aanschafbeleid. (Al was er natuurlijk ook een deeltje puur toeval. Sommige werken werden vaak door weldoeners aan kloosters of gemeenschappen geschonken, een factor waar de inwoners zelf geen inspraak in hadden.)

Maar omdat het om dezelfde werken gaat, gaat het nog niet per definitie om dezelfde vertalingen. Net dat feit, dat er op hetzelfde moment en in dezelfde regio verschillende versies van een werk aanwezig waren, doet volgens Stooker en Verbeij vermoeden dat er niet altijd een even intensieve samenwerking en uitlening bestond. Aan de andere kant zijn er soms toch verschillende exemplaren van dezelfde vertaling terug te vinden.

We hebben niet genoeg info om met zekerheid vaststellingen te kunnen doen. De rol van de biechtvaders, de identiteit van de vertalers en vele andere bijkomende factoren zouden moeten bestudeerd worden om een volledig beeld te krijgen van de verspreiding van werken. Stooker en Verbeij geven een mooie aanzet tot een mogelijke studie.

³⁹⁹ Stooker K. en Verbeij T. *Collecties op orde*. p. 106.

⁴⁰⁰ *Ibidem*, pp. 296-297.

Waarom was het werk van de bijbelvertaler van 1360 zo waanzinnig populair en werden andere vertalingen met moeite twee keer gekopieerd?⁴⁰¹

De verspreiding van volkstalige handschriften kan het beste worden samengevat zoals Stooker en Verbeij hun omvangrijke werk *collecties op orde* besluiten.

“Er waren geen netwerken maar de teksten verspreidden zich eerst op een eiland, om daarna van eiland tot eiland over te gaan.”⁴⁰²

5.2.2. Ordegebonden?

De meeste bewaarde Middelnederlandse teksten werden dus regionaal verspreid en waren niet ordegebonden. De meeste bewaarde werken waren een getijdenboek in de vertaling van Geert Grote, stukken Bijbelse teksten (een volledige volkstalige vertaling was pas in de 16de eeuw beschikbaar), passieliteratuur (zoals de *Imitatio Christi*), legenden en *Vitae*.⁴⁰³

Maar er zijn toch een aantal voorbeelden van teksten die wel ordegebonden waren, aan te halen. Dit zijn meestal teksten waarvan minder exemplaren overgeleverd zijn, maar ze speelden vaak een belangrijke rol in een kloostergemeenschap.⁴⁰⁴ Het ging dan vooral om kloosterregels, statuten en orde-typische teksten zoals de *Legenda Maior* van Bonaventura. Dit stond de verspreiding van deze specifieke teksten op grote schaal in de weg.

5.2.3. Andere criteria?

Stooker en Verbeij stellen dat het geslacht van de kloosterlingen vaak een belemmering vormde voor de verspreiding van bepaalde teksten. De mannelijke biechtvaders vonden sommige teksten niet geschikt voor een vrouwelijk publiek en omgekeerd waren er ook teksten die enkel in de vrouwenkloosters circuleerden.

Andere barrières voor de verspreiding waren: het intellectuele niveau van een klooster (wanneer men de inwoners niet slim genoeg achtte, werden teksten niet doorgegeven) en de lokalisatie (sommige teksten waren te regionaal gekleurd om op grote schaal te functioneren).⁴⁰⁵

Er is dus geen eenduidig patroon te trekken tussen de religieuze orde en de verspreide teksten. Het is mogelijk dat er een belangrijke relatie bestond, zoals bijvoorbeeld de grote aandacht van de regulieren voor de teksten van Jan van Ruusbroec, maar over het algemeen was de inhoud van de tekst belangrijker dan de vorm of schrijver.⁴⁰⁶

⁴⁰¹ *Ibidem*, pp. 297-305.

⁴⁰² *Ibidem*, p. 324.

⁴⁰³ *Ibidem*, pp. 192-208.

⁴⁰⁴ *Ibidem*, p. 231.

⁴⁰⁵ *Ibidem*, pp. 108-111 + 119-121.

⁴⁰⁶ *Ibidem*, p. 277.

Men kan dus concluderen dat de verspreiding van Middelnederlandse teksten soms ordegebonden en soms regiogebonden verliep, maar ook verschillende andere criteria zoals het geslacht van de kloosterlingen en het intellectueel niveau van de religieuzen speelden allemaal een rol bij de verspreiding. Een dergelijke studie naar Latijnse manuscripten zou nuttige antwoorden over de verspreiding van teksten kunnen opleveren. (Waarom Stooker en Verbeij enkel de Middelnederlandse handschriften in hun onderzoek betrokken, wordt in paragraaf 6.2. besproken.)

5.3. Casestudy Herne en Rooklooster

Een interessant casestudie in de context van dit onderzoek is het boekenbezit van het kartuizerklooster van Herne. In 1997 vroegen Stooker en Verbeij zich nog af waarom er zoveel werken uit Herne in het reguliere Rooklooster te vinden waren. Ze vroegen zich af welke connecties de reguliere kanunniken van Rooklooster met de kartuizers van Herne gehad zouden hebben.⁴⁰⁷ Kan uit dit voorbeeld afgeleid worden dat de rol van de orde minimaal was en dat de regionale connecties een belangrijke factor waren of was er meer aan de hand?

Het was Erik Kwakkel die in 2003 onderzocht waar de boeken van de rijk gevulde kloosterbibliotheek van Herne terecht gekomen waren. Kwakkel wilde te weten komen waar precies de volkstalige werken die ooit aanwezig waren in deze kloosterbibliotheek waren. Dat Herne zulke werken bezat, bewijst de proloog van broeder Geraerd. Deze getuigt van een brede interesse in de Middelnederlandse literatuur. Het is daarom erg vreemd dat er geen enkel volkstalig werk uit het klooster teruggevonden is. Het blijkt dat deze nooit vernield geweest zijn, maar terecht gekomen zijn bij de reguliere kanunniken van Rooklooster, zo'n 30 kilometer van Herne verwijderd.⁴⁰⁸

5.3.1. Het kartuizerklooste van Herne

Het kartuizerklooster van Herne, speelde een belangrijke rol in de oprichting van verschillende kartuizerklooster in de Nederlanden. Geert Claassens, een professor van de universiteit van Leuven die gespecialiseerd is in Middelnederlandse letterkunde is het daarbovenop eens met Mikel Kors die stelt dat de wieg van de vertaaltraditie bij de kartuizers in Herne stond.⁴⁰⁹ De aandacht die Herne tot nu toe kreeg van literaire historici, was er enkel omwille van die belangrijkste bewoners van het klooster. De vertalingen van de bijbelvertaler van 1360 (die vertaalwerk van onschatbare waarde leverde) en het werk van Broeder Geraerd (de schrijver van de hierboven besproken proloog bij het werk van Jan van Ruusbroec) zijn al meerder malen grondig bestudeerd.

⁴⁰⁷ *Ibidem*, p. 254.

⁴⁰⁸ Kwakkel E. *A meadow without flowers*. pp. 191-193.

⁴⁰⁹ Claassens G. *De kartuizers van Herne en hun vertaalactiviteiten*. p. 110.

5.3.2. Het reguleren klooster van Rooklooster

De inwoners van Rooklooster vervulden tussen de 15de en de 18de eeuw in zeventien andere kloosters een belangrijk ambt. Het klooster leverde vooral rectoren aan de vrouwenkloosters.⁴¹⁰ Het belang van dit klooster, aangesloten bij het kapittel van Windesheim, mag dus zeker niet onderschat worden. Rooklooster speelde een grote rol in de verspreiding van ideeën tussen de verschillende klooster aangesloten bij het kapittel van Windesheim. De centrale ligging van het klooster zorgde ervoor dat Rooklooster een centrum werd van waaruit geestelijke teksten over de hele Nederlanden verspreid werden.⁴¹¹

Door de grote aanwezigheid van volkstalige werken in de kloosterbibliotheek is het in 1368 gestichte Rooklooster al meerdere malen het onderwerp geweest van onderzoek. Kwakkel noemt hier de namen van Jan Deschamps en Robrecht Lievens. Zij wezen immers op het belang van Rooklooster als een actief productiecentrum van Middelnederlandse literatuur.⁴¹²

Men ging er van uit dat er in Rooklooster een scriptorium aanwezig was waar er boeken voor binnen en buiten de muren geproduceerd werden. Dit alles stond onder het toezicht van de librarius van Rooklooster. Deze librarius maakte de beroemde lijst '*Dit sijn die dietsche Boeke die ons toebehoeren*', waar hij de volkstalige werken van het klooster oplijstte.⁴¹³ De titels op deze lijst zijn vaak cryptisch omschreven en het is de onderzoekers voorlopig nog niet gelukt alle boeken te identificeren, maar volgens deze lijst bezat het klooster bijvoorbeeld maar liefst negen werken van van Ruusbroec. Deze opvallend hoge graad kan verklaard worden door een grote voorkeur voor werken uit de naburige kloosters.⁴¹⁴ (Rooklooster en Groenendaal lagen beiden in de buurt van Brussel.) Naast de werken van van Ruusbroec stonden er ook werken van Hadewijch, diverse psalmvertalingen en een vertaling van de regel van Augustinus op de lijst.

In het onderzoek naar dit klooster, dat rond 1900 door De Vreese opgestart werd, ging men dus jarenlang uit van een gemeenschap waar er onder leiding van de beroemde librarius op grote schaal handschriften gekopieerd werden.⁴¹⁵ Ook Stoker en Verbeij gaan in 1997 nog uit van het belang van deze figuur.⁴¹⁶ Volgens De Vreese zou de librarius zelf verantwoordelijk zijn voor het schrijven/kopiëren van vijf handschriften die op de lijst vermeld staan.⁴¹⁷

⁴¹⁰ Diemel B. *Daer es leven sonder sterven*. p. 42.

⁴¹¹ *Ibidem*, p. 42.

⁴¹² Kwakkel E. *Die Dietsche boeke die ons toehoren*. pp. 13-14.

⁴¹³ Kwakkel E. *A meadow without flowers*. pp. 193-195.

⁴¹⁴ Stoker K. en Verbeij T. *Collecties op orde*. p. 284.

⁴¹⁵ Kwakkel E. *Die Dietsche boeke die ons toehoren*. pp. 14-19.

⁴¹⁶ Stoker K. en Verbeij T. *Collecties op orde*. p. 285.

⁴¹⁷ Kwakkel E. *Die Dietsche boeke die ons toehoren*. p. 15.

5.3.3. Van Herne naar Rooklooster

Kwakkel verlaat het algemeen aanvaarde beeld dat hierboven besproken werd. Volgens hem werd er immers geen enkel boek geproduceerd in het klooster zelf. Hij stelt dat dit onmogelijk is omdat 90% van de werken voor 1368, de stichtingsdatum van Rooklooster, gekopieerd werden. Van de 1561 bewaarde pagina's uit het klooster, zijn er slechts 33 pagina's zeker en 126 pagina's misschien in het klooster zelf geschreven. Dit brengt het totale aantal pagina's op maximum tien procent. Rooklooster bezat dus zeker geen actief scriptorium in de 14de en 15de eeuw en was dus, althans voor de vulling van kloosterbibliotheek, erg afhankelijk van de buitenwereld.⁴¹⁸

Kwakkel voegt hier zelf aan toe dat de librarius de beroemde lijst niet zelf opgesteld heeft. Sterker nog: de librarius was volgens hem zelf geen inwoner van Rooklooster.⁴¹⁹ Het beste bewijs hiervoor is het feit dat ook de meeste werken, gekopieerd door deze figuur, ouder zijn dan 1368. De persoon die tot nu toe als de librarius werd gezien, was misschien wel een actieve kopiist, maar zeker geen bibliothecaris. De lijst was hoogstwaarschijnlijk niets meer van een tussenrapport van een groep lekenbroeders als wapen in hun strijd om de volkstalige boeken te verspreiden.⁴²⁰

Als de boeken niet in Rooklooster geproduceerd waren, waar kwamen ze dan wel vandaan? Kwakkel onderzocht de boekencollectie apart en in hun geheel met veel aandacht voor de paleografie en besloot daarna dat de meeste boeken geschreven waren in het kartuizerklooster van Herne.

Na onderzoek blijkt dat Herne niet zomaar een doorsnee kartuizerklooster was. Niet alleen werden in Herne veel meer volkstalige manuscripten geproduceerd dan in andere kloosters, ook zagen de kartuizers van Herne er in de tweede helft van de 14de eeuw geen problemen in om tegen betaling voor de buitenwereld te kopiëren. Toen de vraag naar volkstalige spirituele literatuur steeg in de jaren 1350-1400, wendden velen uit de regio zich naar Herne om in deze noden te voorzien. Verschillende manuscripten werden op bestelling geproduceerd. In Herne werd geen onderscheid gemaakt tussen Latijnse en volkstalige literatuur. Beide werden met veel zorg gekopieerd.⁴²¹

Er waren veel monniken van Herne betrokken in het kopieerproces. Kwakkel slaagt er in om maar liefst zeven kopiïsten te identificeren. Samen met de zes anonieme handen kan gesteld worden dat er tussen 1350 en 1400 zo'n dertien kopiïsten actief waren in Herne. De monniken waren er zelf in geslaagd een tekensysteem uit te denken waardoor zwijgende correcties in elkaars werk mogelijk werden.⁴²²

⁴¹⁸ *Ibidem*, pp. 44 + 52.

⁴¹⁹ Kwakkel E. *A meadow without flowers*. pp. 193-195.

⁴²⁰ Kwakkel E. *Die Dietsche boeke die ons toehoren*. p. 53.

⁴²¹ *Ibidem*, p. 119.

⁴²² *Ibidem*, p. 113-119.

Maar al kopieerden de monniken voor de buitenwereld, het hoofddoel van de boekproductie in Herne bleef, net zoals in alle kartuizerklooster, het vullen van de eigen kloosterbibliotheek. Dit was noodzakelijk omdat alle monniken de teksten moesten kunnen raadplegen. Het kopiëren voor bevriende kloosters en voor geld stond maar op de tweede plaats.⁴²³

5.3.4. Commerciële tussenpersonen?

Het staat vast dat de boeken, gemaakt in Herne, nooit bedoeld waren om in de bibliotheek van Rooklooster terecht te komen.⁴²⁴ De verklaring van deze overdracht van handschriften kan ons misschien inzicht geven in de manier waarop manuscripten zich konden verplaatsen in de late middeleeuwen.

Kwakkel stelt dat het mogelijk is te reconstrueren hoe de manuscripten uit Herne Rooklooster bereikt hebben. Een eerste en tweede handschrift werden als een geschenk door burgers aan Rooklooster gegeven. Omdat de kartuizers niet afkerig stonden van het verkopen van boeken aan de burgerij, lijkt dit inderdaad een mogelijk scenario. De burger had het boek bij de kartuizers gekocht en op een later tijdstip aan de reguliere kanunniken geschonken.

Hier komt dan nog bij dat de kartuizers misschien niet alleen hun eigen ‘nieuwe’ werken verkochten, maar ook ‘oudere’ tweedehands boeken. (De werken waar het hier om gaat,⁴²⁵ werden niet in het kartuizerklooster zelf geproduceerd, maar er waarschijnlijk wel verkocht.)

Het lijkt echter onwaarschijnlijk dat alle boeken van Herne door schenkingen terecht kwamen in Rooklooster. Er moet dus iets meer aan de hand geweest zijn. Hier komt de Brusselse boekhandelaar Godevaert de Bloc in het verhaal. Godevaert was een tussenpersoon tussen de kartuizers en de kopers van de boeken die in Herne geproduceerd waren. De monniken wilden het contact met de buitenwereld, naar kartuizergewoontes, beperkt houden en hadden daarom de hulp van Godevaert de Bloc ingeroepen.

Hiermee is nog steeds niet verklaard hoe het komt dat al deze boeken dan in Rooklooster terecht kwamen.

Doordat de bewaaromstandigheden in Rooklooster gunstig waren, werd een archiefstuk dat stelde dat Godevaert de Bloc in 1383 failliet ging teruggevonden. Zijn huis,

⁴²³ Kwakkel E. *A meadow without flowers*. pp. 199-204.

⁴²⁴ *Ibidem*, p. 204.

⁴²⁵ MSS 2979 en MSS 8224.

werktuigen en boeken werden te koop aangeboden. Hier zagen de kanunniken van Rooklooster hun kans. Samen met de werktuigen om boeken te binden, werden zo de boeken uit Herne opgekocht door de kanunniken van Rooklooster.⁴²⁶

De kartuizers van Herne waren niet de enigen die hun toevlucht zochten tot een commerciële tussenpersoon om hun manuscripten ook buiten de kloostermuren te verspreiden. Ook de monniken in Keulen en Vught hadden contacten met lokale boekwinkels.⁴²⁷

5.3.5. Besluit

Deze casus toont mooi aan hoe snel werken in de late middeleeuwen van eigenaar konden veranderen. De kloosterbibliotheken werden dus niet alleen gevuld door de werken die de monniken zelf kopieerden (als ze dat al deden) en de werken die ze kregen of kochten van andere kloosters. Ook giften van stedelingen en uitzonderlijke omstandigheden (zoals het faillissement van de boekhandelaars in het geval van Herne) speelden zeker een rol in de circulatie van manuscripten.

Een tweede belangrijk aspect van het onderzoek van Kwakkel, is dat de kartuizers contacten hadden met lokale boekhandelaars. De kloosters waren in de late middeleeuwen niet meer zo afgelegen als in de beginjaren van de orde. Kloosters bevonden zich vaak in de steden en moesten hun levenswijze daaraan aanpassen.⁴²⁸ Deze boekhandelaars kunnen als een soort tussenoplossing gezien worden. De monniken wensten hun manuscripten te verkopen aan de stedelingen maar effectief contact onderhouden met deze stedelingen, dat was een brug te ver.

Wat zegt deze casus nu over de inhoud van een kloosterbibliotheek van een middeleeuws klooster? Rooklooster mag dan wel een relatief belangrijk klooster geweest zijn, het was zeker niet zo belangrijk als Windesheim of Groenendaal binnen de Moderne Devotie. Rooklooster heeft ook geen (geïdentificeerde) auteurs of vertalers voortgebracht.⁴²⁹ Nu ook nog eens de rol van de librarius volgens Kwakkel tot nul te herleiden valt, rijst de vraag of de lijst *Dit sijn die dietsche Boeke die ons toebehoeren* ons iets kan zeggen over het kloosterbezit van een Moderne Devotie gemeenschap. De boeken kwamen in het klooster terecht op twee manieren. Aan de ene kant door schenkingen en aan de andere kant door een toevallig faillissement van een boekhandelaar. De kloosterlingen hadden dus niet veel vat op de titels die in hun bibliotheek terecht kwamen.

⁴²⁶ Kwakkel E. *A meadow without flowers*. pp. 205-208.

⁴²⁷ *Ibidem*, p. 209.

⁴²⁸ Brantley J. *The pilgrim in the cell*. p. 43.

⁴²⁹ Stooker K. en Verbeij T. *Collecties op orde*. p. 289.

Waren het dan de kartuizers die de inhoud van de kloosterbibliotheek van Rooklooster bepaald hebben? Het waren volgens Kwakkel grotendeels hun manuscripten die de rekken van de kloosterbibliotheek van Rooklooster vulden.

Uit deze casestudy valt jammer genoeg ook weinig af te leiden over de rol van de orde bij de verspreiding van bepaalde werken. De manuscripten kwamen per toeval terecht in de bibliotheek van Rooklooster. Er was zelf nooit sprake van contact tussen Rooklooster en Herne.

Met dit alles is nog maar eens aangetoond hoe belangrijk het is aandacht te hebben voor de verspreiding en circulatie van teksten, maar ook voor de manier waarop. Teksten werden in de middeleeuwen meestal regionaal uitgewisseld maar een uitwisseling op een grotere afstand wilde nog niet automatisch zeggen dat het om een heel belangrijk werk ging. Dit kon het geval zijn, maar evengoed werd er een handschrift opgestuurd naar familie of vrienden in verafgelegen kloosters. De casus toont aan dat men steeds moet oppassen voor uitzonderlijke omstandigheden! Vaak werd de (kartuizer)bibliotheek van het klooster immers gevuld met werken waarover de monniken geen beslissingsmacht hadden. Het is dus nodig om bij de casestudy over de bibliotheek van Nieuwlicht op te letten wie de boeken van de Moderne Devotieauteurs die in het kartuizerklooster te vinden waren, gekopieerd had.

Hoofdstuk 6: Leescultuur in de religieuze milieus: Wat lazen de kartuizers en de moderne devoten? Een kwantitatieve analyse.

Boeken speelden, zoals hierboven aangehaald, een grote rol in het leven van de kartuizers en de moderne devoten. Dit wil daarom niet automatisch zeggen dat ze ook de grootste kloosterbibliotheken bezaten. Koenraad Meinsma stelt bijvoorbeeld dat het klooster van Clairvaux in 1472 meer dan 1700 boeken in haar bezit had. Dergelijke aantallen zijn moeilijk te bepalen maar het lijkt twijfelachtig dat de kartuizers of moderne devoten ooit zo'n groot aantal boeken in hun bezit hadden.⁴³⁰ Ligt hun belang dan eerder op kwalitatief dan op kwantitatief vlak?

In hoofdstuk vier werden er twee verschillende manieren om de leescultuur in de kloosters in kaart te brengen weergegeven. Een eerste manier was het onderzoek naar de overgeleverde bronnen en de tweede manier was gebaseerd op middeleeuwse bibliotheekcatalogi. De problemen met de tweede manier (oa. het Rooklooster-register) werden hierboven al aangegeven. Hier wordt de eerste methode toegepast.

Een eerste vraag die we ons moeten stellen is de vraag welke teksten de kartuizers en de religieuzen die zich tot de Moderne Devotie rekenden lazen. De gekende handschriften die aanwezig waren in de bibliotheken van de kartuizers of in de kringen van de Moderne Devotie kunnen ons daar meer over leren. Maar hier moet de belangrijke opmerking gemaakt worden dat de boekenlijsten nog niets met zekerheid zeggen over de omgang met de werken binnen de kloosters en gemeenschappen. Alle boeken werden met veel zorg behandeld maar niet alle boeken werden even veel gelezen.⁴³¹ Het is bijvoorbeeld mogelijk dat een manuscript dat door schenking of erfenis in de bibliotheek terecht gekomen was, zelden tot nooit gelezen werd.

Pieter Obbema bespreekt in zijn werk *De middeleeuwen in handen* het manuscript NIKK 113, een handschrift uit het *Heer-Florenshuis* in Deventer. Dit manuscript is van onschatbare waarde omdat het niet alleen de handschriften uit het huis opsomt maar ook weergeeft waar de boeken voor dienden.⁴³² Dit onderzoek levert nuttige informatie

⁴³⁰ Meinsma K. *Middeleeuwse bibliotheken*. p. 13.

⁴³¹ Obbema P. *De middeleeuwen in handen*. p. 135.

⁴³² Voor meer info: Obbema P. *De middeleeuwen in handen*. pp. 135-142.

op over het gebruik van handschriften in de Moderne Devotie maar is in het kader van dit onderzoek minder belangrijk. In de probleemstelling werd immers al gesteld dat de nadruk van het hier gevoerde onderzoek op de beïnvloeding van de moderne devoten op de kartuizers ligt. Een dergelijk manuscript uit een kartuizerklooster is jammer genoeg niet gekend, maar zou in elk geval bijzonder nuttig zijn om af te leiden in welke mate de kartuizers de werken van de Moderne Devotieauteurs lazen.

Dit indachtig houdend is het toch nuttig de inhoud van de kloosterbibliotheek te bestuderen omdat dit jammer genoeg een van de weinige beschikbare bronnen is. De leescultuur zou ook in beperkte mate uit vitae, kronieken en administratieve documenten (bijvoorbeeld over de aankoop van handschriften) afgeleid kunnen worden, maar hier wordt toch de nadruk gelegd op de inhoud van de kloosterbibliotheken. Aanvullend onderzoek naar de deze bronnen kan eventueel een mooie aanvulling voor dit onderzoek opleveren.

Het is mogelijk om de werken aan de hand van hun auteur in twee simpele categorieën in te delen: aan de ene kant de schrijvers die niets met de Moderne Devotie te maken hadden en aan de andere kant de schrijvers uit de kloosters en gemeenschappen van de Moderne Devotie zelf. In paragraaf 6.3. wordt er van beide categorieën besproken in welke mate ze in de kartuizerbibliotheken te vinden waren. (Ter vergelijking wordt er ook weergegeven hoeveel exemplaren er uit de bibliotheken van de Windesheimers overgeleverd zijn.) Er wordt ook speciale aandacht besteed aan de taal van de handschriften. Dit is geheel in lijn met het onderzoek van Karl Stoker en Theo Verbeij dat hieronder in paragraaf 6.2. besproken wordt. In paragraaf 6.1. wordt eerst en vooral de *Bibliotheca Neerlandica Manuscripta* besproken omdat dit werkinstrument onmisbaar is voor het onderzoek.

6.1. De BNM: een werkinstrument

6.1.1. Het opzet

De *Bibliotheca Neerlandica Manuscripta* (vanaf nu BNM genoemd) is een erg handig werkinstrument dat in de late 19de eeuw door de Vlaamse codicoloog en filoloog Willem De Vreese werd opgericht.⁴³³ De Vreese leefde zelf in een Franstalige omgeving, maar hij was gefascineerd door de Nederlandse taal. Hij gebruikte zijn BNM als een persoonlijk instrument bij zijn onderzoeken want De Vreese beseftte dat het bestuderen van volkstalige literatuur in de middeleeuwen ingebed moest zijn in een onderzoek naar de

⁴³³ Bouwman A. *De Bibliotheca Neerlandica Manuscripta: van kaartenbak tot database*. p. 301.

dragers van deze teksten. Maar het werd al snel duidelijk dat De Vreese begonnen was aan een opgave die hij zelf nooit ten einde zou kunnen brengen. Hij wilde zich immers niet alleen baseren op secundaire literatuur om de handschriften te beschrijven. Daarom reisde hij persoonlijk langs veel verschillende bibliotheken in Europa.⁴³⁴

Na het overlijden van De Vreese werd het instrument ondergebracht in de universiteit van Leiden in Nederland.⁴³⁵ Nu bevat de databank al 11000 handschriften.⁴³⁶ De kaartenbakken van de BNM werden in de jaren '90 gedigitaliseerd om de informatie voor een breder publiek beschikbaar te maken.⁴³⁷

6.1.2. De problemen

Het nut van deze databank voor het onderzoek valt niet te ontkennen maar ze bevat ook vele gebreken. Daarom is het nodig onderstaande resultaten met een grote korrel zout te nemen. Het waren Stoocker en Verbeij die in hun werk *Collecties op orde* voor het eerst op deze gebreken wezen. De BNM omvat enkel de overgeleverde handschriften, wat een compleet betrouwbaar beeld sowieso al uitsluit. Volgens de BNM is er bijvoorbeeld geen enkel werk van Jan Busch, de beroemde geschiedschrijver van Windesheim, overgeleverd. (Terwijl er zeker verschillende exemplaren bestonden in de middeleeuwen.)⁴³⁸

Wanneer we dan toch uitgaan van een zekere representativiteit duiken er andere moeilijkheden op. Een van de belangrijkste gebreken heeft te maken met de bezitters/gebruikers en de datering van de manuscripten. Vaak staat er immers bij de zoekresultaten niet vermeld wie het werk in welke periode in bezit had.⁴³⁹ Het gaat dus om een dubbel probleem: ten eerste zijn bepaalde handschriften gewoon niet gelokaliseerd waardoor er dus rekening gehouden moet worden met verkeerde resultaten. (Er zijn bijvoorbeeld maar liefst acht manuscripten met het werk van Jan Mombaer overgeleverd maar van geen enkel exemplaar is de bezitter gekend. Misschien waren alle handschriften zonder bezitterkenmerken wel eigendom van de kartuizers, wat de resultaten van het onderzoek sterk zou veranderen.)

Indien er wel een plaatsbepaling vermeld is, komt vaak een tweede probleem naar boven. Noch de bewaarplaats van handschriften, noch de kloosters en gemeenschappen waren statische gegevens. Handschriften kenden in de middeleeuwen een grote circulatie en kloosters en gemeenschappen veranderen af en toe van orde of kapittel. (Zie hiervoor voor de Moderne Devotie paragraaf 3.2.3.4. over de verkloosterlijking.) Dat er uit de zoekresultaten van de BNM niet altijd af te leiden valt wie een bepaald

⁴³⁴ Stoocker K. en Verbeij T. *Collecties op orde*. pp. 16-17.

⁴³⁵ < <http://www.bibliotheek.leidenuniv.nl/bijzondere-collecties/handschriftenarchievenbrieven/bnm.html> >
Geraadpleegd op 24/02/2012.

⁴³⁶ Stoocker K. en Verbeij T. *Collecties op orde*. p. 17.

⁴³⁷ Bouwman A. *De Bibliotheca Neerlandica Manuscripta: van kaartenbak tot database*. p. 302.

⁴³⁸ Diemel B. *Daer es leven sonder sterven*. p. 56.

⁴³⁹ Stoocker K. en Verbeij T. *Collecties op orde*. p. 17.

manuscript in een bepaalde periode in zijn bezit had, maakt het onderzoek moeilijker. Er dient hiermee dus zeker rekening gehouden te worden voor het onderzoek naar de Moderne Devotie omdat de gemeenschappen en kloosters daar, zoals besproken in de vraagstelling, een complexe geschiedenis kenden.

Het is dus onmogelijk af te leiden wie de middeleeuwse en wie de hedendaagse bezitters waren/zijn. Samen met het probleem van de vele doublures⁴⁴⁰ is het dus nodig voorzichtig te zijn bij het gebruik van dit instrument.⁴⁴¹

Dit klinkt allemaal erg abstract. Het is nuttig het bovengeschetste probleem met een voorbeeld te illustreren. Peter Thissen vermeldt in zijn artikel *Boek, cel en wereld. Het universum van de Roermondse kartuizerbibliotheek* dat de kartuizers in Roermond drie verzamelhandschriften bezaten met titels als *De viciis et virtutibus* en *Collectarium super psalmos*. Deze handschriften bezaten belangrijke spirituele werken zoals bijvoorbeeld het *Tractatus De spiritualibus ascensionibus* van Gerard Zerbolt van Zutphen.⁴⁴² Uit onderstaand onderzoek zal blijken dat er volgens de BNM zeven werken van Gerardus Zerbolt van Zutphen aanwezig waren in de verschillende kartuizerkloosters. Maar bij nauwkeurig onderzoek wordt duidelijk dat van die zeven werken er twee in het bezit waren van de kartuizers van Nieuwlicht, vier eigendom waren van de monniken uit het Keulse Sint-Barbara en het laatste exemplaar zich in Buxheim bevond. De BNM vermeldt dus het Roermondse exemplaar niet omdat de BNM de handschriften beschrijft die nu nog bestaan, en het Roermondse exemplaar dus hoogstwaarschijnlijk in de loop van de tijd vernield werd.

De BNM is een werkinstrument dat voortdurend aan verandering onderhevig is. De onderzoekers van de universiteit van Leiden doen hun best de BNM zo goed mogelijk te vervolledigen en aan te vullen maar men moet dus voorzichtig omgaan met de resultaten. Toch is het nuttig te kijken wat men kan afleiden uit onderstaande tabellen.

6.2. Algemene bevindingen omtrent Middelnederlandse literatuur

Karl Stoker en Theo Verbeij die in hoofdstuk vijf al besproken werden, komen ook hier aan bod. Ze hebben immers een interessant onderzoek gevoerd in hun werk *Collecties op orde*. Naast de informatie te vinden in de BNM, hebben Stoker en Verbeij aanvullende beschrijvingen gevonden in verschillende soorten literatuur. Ze maakten onder andere gebruik van bibliotheek- en tentoonstellingscatalogi, studies rond bepaalde auteurs of teksten en van *Ons geestelijk erf*, een onmisbaar tijdschrift voor wie de geestelijke

⁴⁴⁰ Het twee maal behandelen van bepaalde gegevens.

⁴⁴¹ Stoker K. en Verbeij T. *Collecties op orde*. pp. 17-18.

⁴⁴² Thissen P. *Boek, cel en wereld. Het universum van de Roermondse kartuizerbibliotheek*. p. 129.

literatuur in de Nederlanden wil bestuderen.⁴⁴³ Het is jammer dat het werk van Stooker en Verbeij zich enkel op de Middelnederlandstalige manuscripten toelegt, maar dit was uit pure noodzaak. (Zie hieronder) Een dergelijk onderzoek naar de Latijnse manuscripten zou hoogstwaarschijnlijk een rijkdom aan informatie opleveren.

Omdat we nu eenmaal moeten roeien met de riemen die we hebben is het nuttig eerst de algemene bevindingen van Stooker en Verbeij samen te vatten en daarna de mogelijkheden van de BNM voor het onderzoek naar het boekenbezit van de kartuizers en de moderne devoten te bespreken. Daarna volgt een korte toetsing van de resultaten van het werk van Stooker en Verbeij aan de resultaten van dit kwantitatieve onderzoek.

6.2.1. Collecties op orde

Het werk *Collecties op orde. Middelnederlandse handschriften uit klooster en semireligieuze gemeenschappen in de Nederlanden*, geschreven door Karl Stooker en Theo Verbeij is een belangrijke leidraad voor dit onderzoek. In dit werk willen de auteurs onderzoeken of er bij bepaalde groepen belangstelling bestond voor Middelnederlandse literatuur. Ze beseffen dat het onmogelijk is om kloosterbibliotheken te reconstrueren, maar proberen grote lijnen te onderzoeken. Stooker en Verbeij willen met andere woorden een totaaloverzicht bieden van de verspreiding, receptie en productie van Middelnederlandse literatuur.^{444 445}

Ze beseffen hoe belangrijk de kleinere groep volkstalige manuscripten was voor bepaalde groepen kloosterlingen en gaan zo in tegen de *mainstream*-onderzoeken die enkel de Latijnse teksten behandelen.⁴⁴⁶

Het was nodig om bij het voeren van dit onderzoek enkele duidelijke grenzen te trekken. Zo worden enkel manuscripten van voor 1600, afkomstig uit kloosters of semireligieuze huizen in het onderzoek opgenomen. Er moet ook goed indachtig gehouden worden dat het hier om volkstalige werken gaat en dat de Latijnse manuscripten buiten beschouwing gelaten worden. Dit om de simpele reden dat er voor de beter bewaarde Latijnse manuscripten niet zo'n goed ontwikkeld instrument bestaat als de BNM. Het is dus tot nu toe niet mogelijk om een goed uitgebouwd onderzoek te voeren naar het Latijnse boekenbezit bij de middeleeuwse kloosters. Uit dezelfde praktische overwegingen worden hier ook de gedrukte werken achterwege gelaten en focussen de auteurs zich op manuscripten. De BNM bevat immers alleen handschriften.⁴⁴⁷

⁴⁴³ Stooker K. en Verbeij T. *Collecties op orde*. pp. 19-22.

⁴⁴⁴ De verzameling van dialecten gesproken en geschreven van de 12de tot de 16de eeuw in het gebied waar nu algemeen Nederlands gesproken wordt. Dit gaat dus om het grondgebied van het huidige België en Nederland.

⁴⁴⁵ Stooker K. en Verbeij T. *Collecties op orde*. p. 1.

⁴⁴⁶ *Ibidem*, p. 321.

⁴⁴⁷ *Ibidem*, pp. 2-11.

Stoeker en Verbeij werken met een bronnencorpus van 1242 bronnen. Van 1171 van deze werken, is de herkomst bekend.⁴⁴⁸ Het gaat niet alleen om manuscripten uit de kloosterbibliotheken maar ook de persoonlijke bezittingen van kloosterlingen werden in het corpus opgenomen. 902 handschriften (77,02%) zijn afkomstig uit vrouwenkloosters en slechts 269 (22,97%) uit mannenkloosters. De reden hiervoor lijkt simpel: er waren in de middeleeuwen veel meer volkstalige werken aanwezig in vrouwenkloosters omdat de zusters het Latijn niet machtig waren.⁴⁴⁹ Maar natuurlijk moet hier zoals steeds de kanttekening gemaakt worden dat het hier misschien niet om een representatief beeld gaat. We moeten altijd rekening houden met een vertekend beeld door asymmetrische bewaring.

Van deze 1171 handschriften zijn er drie handschriften meer afkomstig uit de Zuidelijke Nederlanden dan uit de Noordelijke Nederlanden. Hier kunnen we dus niet van een opvallend groot verschil spreken. Wat wel opvalt is dat de handschriften uit het Noorden vaak afkomstig zijn van vrouwenkloosters terwijl de overgeleverde handschriften uit mannenkloosters vooral uit het Zuiden komen.⁴⁵⁰

6.2.1.1. De vrouwenkloosters: de regularissen en tertiarissen.

Een erg grote groep volkstalige handschriften uit het bronnencorpus is afkomstig uit kloosters van de regularissen en tertiarissen.⁴⁵¹ Dit zijn twee groepen die onlosmakelijk met de Moderne Devotie verbonden zijn. Dit gegeven onderstreept nog maar eens hun boekenliefde en kopieerijver.

Het totale aandeel bewaarde handschriften afkomstig uit kloosters van de regularissen bedraagt maar liefst 28%. Er zijn handschriften bewaard uit zo'n 21 regularissenkloosters. Negen van deze kloosters waren aangesloten bij het kapittel van Windesheim, zeven bij het kapittel van Sion en de laatste vijf behoorden tot het kapittel van Venlo. Omdat er geweten is hoeveel gemeenschappen er respectievelijk bij deze kapittels aangesloten waren⁴⁵² blijkt na een korte berekening dat er van zo'n 70% van de 30 bij een kapittel aangesloten regularissenkloosters handschriften bewaard gebleven zijn. De handschriften uit de regularissenkloosters die niet bij een kapittel aangesloten waren, kenden lagere bewaringskansen (36,93%).⁴⁵³

Een iets kleiner, maar nog steeds een belangrijk aandeel van de overgeleverde Middelnederlandse handschriften, zo'n 21,43%, is afkomstig uit tertiarissenkloosters. Er zijn handschriften bewaard uit ongeveer 32% van de kloosters. Dit procent ligt opvallend lager als men het vergelijkt met bovenstaande gegevens, maar er dient

⁴⁴⁸ Het gaat op de eigendom. Dit wil niet zeggen dat de werken ook ter plaatse gekopieerd zijn.

⁴⁴⁹ Stoeker K. en Verbeij T. *Collecties op orde*. p. 44.

⁴⁵⁰ *Ibidem.*

⁴⁵¹ *Ibidem*, p. 47.

⁴⁵² Twaalf bij het kapittel van Windesheim, zeven bij het kapittel van Sion en elf bij Venlo.

⁴⁵³ Stoeker K. en Verbeij T. *Collecties op orde*. pp. 48-52.

rekening gehouden te worden met het feit dat vele tertiariissenkloosters in de 15de eeuw een andere regel aannamen.⁴⁵⁴ Net als bij de regularissen kenden ook hier de werken van de kloosters die aangesloten waren bij een kapittel beter bewaringskansen.⁴⁵⁵

6.2.1.2. De mannenkloosters: de regulieren

Zoals hierboven aangehaald, komen de meeste volkstalige werken die afkomstig zijn uit mannenkloosters uit de Zuidelijke Nederlanden.

De reguliere kanunniken zijn verantwoordelijk voor 12 % van de bewaarde handschriften uit het corpus van Stoker en Verbeij. Opvallend hier is dat 89 van de 140 manuscripten uit slechts drie kloosters afkomstig zijn, namelijk uit Rooklooster, Groenendaal en Bethlehem. Deze kloosters kenden al vanaf hun ontstaan een belangrijke volkstalige traditie. Zo was Groenendaal bijvoorbeeld het klooster van Jan van Ruusbroec, de hierboven besproken belangrijke mystieke auteur die zijn werken in de volkstaal schreef.⁴⁵⁶ Maar wanneer Stoker en Verbeij in 1997 nog het belang van enkele productieve kopiïsten voor deze grote verzamelingen volkstalige werken benadrukten, weerlegde Kwakkel in 2003 dit gegeven voor Rooklooster. (Zie hoofdstuk vijf.)

Een belangrijke voorwaarde voor een aanzienlijke collectie volkstalige teksten in de mannenkloosters, was de aanwezigheid van lekenbroeders. Deze waren, net als de zusters, het Latijn vaak niet machtig en moesten dus hun toevlucht zoeken tot Middelnederlandse manuscripten.⁴⁵⁷ Hiermee wordt niet gesteld dat de lekenbroeders de enige mannelijke lezers van de Middelnederlandse teksten waren, maar ze waren zeker een belangrijk doelpubliek.

Een treffend voorbeeld dat door Stoker en Verbeij aangehaald wordt om te bewijzen dat mannenkloosters vaak geen interesse hadden in Middelnederlandse manuscripten is het volgende: De monniken van Sint-Maartensdal in Leuven hadden als geschenk een waardevolle Middelnederlandse versie van het Oude Testament gekregen. Omdat ze hier geen waarde in zagen, hebben ze dit werk verkocht en met het geld een Latijnse kopie van een werk van Augustinus aangekocht.⁴⁵⁸

6.2.1.3. De rol van het kapittel

De handschriften afkomstig uit de vrouwelijke en de mannelijke reguliere kloosters die aangesloten waren bij een kapittel kennen een hogere bewaringskans dan de handschriften uit de kloosters die dit niet waren. Van de 24 kloosters mannelijke

⁴⁵⁴ *Ibidem*, pp. 53-55.

⁴⁵⁵ *Ibidem*, p. 58.

⁴⁵⁶ *Ibidem*, p. 67.

⁴⁵⁷ *Ibidem*, p. 68.

⁴⁵⁸ *Ibidem*, p. 69.

regulierenkloosters waarvan er handschriften bewaard gebleven zijn, waren er 23 aangesloten bij de kapittels van Windesheim en Sion. Bij de vrouwelijke regularissen en tertiariissen werd een dergelijk fenomeen hierboven besproken.

Deze tendens zien we overal terugkomen. Ook bij mannelijke tertiaren valt bijvoorbeeld op dat er uit 68% van de kloosters die bij een kapittel aangesloten kloosters manuscripten bewaard gebleven zijn. Dit staat tegenover het feit dat er slechts uit 4,54% uit de kloosters die niet aangesloten waren bij een kapittel handschriften zijn overgeleverd.⁴⁵⁹

Het is dus veilig te besluiten dat de kapittels een erg belangrijke rol speelden bij het bewaren van handschriften. Dan is de vraag natuurlijk of de bij hen aangesloten kloosters gewoon meer werken bezaten (want hoe meer bezittingen, hoe meer kans dat er werken overleven) of er effectief maatregelen getroffen werden naar de bewaring toe.

6.2.1.4. Andere ordes?

Tot hier toe hebben Stoker en Verbeij het enkel gehad over de reguliere gemeenschappen en de gemeenschappen van de derde orde. (Twee takken van de Moderne Devotie.) De mannen- en vrouwenkloosters van deze ordes maken zijn samen immers verantwoordelijk voor 64,81% van alle bewaarde handschriften.⁴⁶⁰ Hoe zit het met de andere kloosterordes en specifiek met de kartuizerorde?

Er zijn verschillende werken overgeleverd uit de collecties van de broeders en zusters van het gemene leven. Dit is niet zo vreemd want deze behoren niet alleen ook tot de Moderne Devotie, ze hadden ook vaak contacten met de reguliere kloosters waardoor ze literair geïnspireerd raakten.⁴⁶¹

De kartuizers hebben altijd al een belangrijke rol gespeeld bij de verspreiding en bewaring van handschriften. Het was ook hun boekenijver die Geert Grote, de vader van de Moderne Devotie, inspireerde. Van de 1171 bronnen uit het corpus, waarvan de herkomst gekend is, zijn er twaalf manuscripten afkomstig uit negen verschillende mannelijke kartuizerkloosters (= 1,33% van het totaal) en vijf handschriften uit een kartuizerinnenklooster (= 0,5%).⁴⁶² Dit lijkt niet veel, maar men moet rekening houden met het feit dat 64,81% van alle overgeleverde werken uit de kloosters van de regulieren en de derde orde kwamen. Bij de resterende 35,19%, domineren de mannelijke kartuizers met hun 1,33%. Bij de vrouwen zien we geen dominantie van de

⁴⁵⁹ *Ibidem*, pp. 58-60.

⁴⁶⁰ *Ibidem*, p. 113.

⁴⁶¹ *Ibidem*, pp. 81-82.

⁴⁶² *Ibidem*, p. 80.

kartuizerinnen.

Het aandeel van de kartuizers bij het tot stand komen van de Middelnederlandse literatuur mag volgens Stooker en Verbeij niet onderschat worden. Het voor de hand liggende voorbeeld hier is de bijbelvertaler van 1360 uit Herne, maar ook bijvoorbeeld Jan van Brederode was een actieve vertaler. Er zijn diverse aanwijzingen dat er nog andere kartuizers erg betrokken waren bij het kopiëren en vertalen van teksten.⁴⁶³

6.2.2. De overlevering

Kan de populariteit van bepaalde teksten afgelezen worden aan het aantal exemplaren die de tand des tijds doorstaan hebben? Als we uitgaan van een symmetrische vernieling van documenten in alle kloosters, klopt deze stelling. Maar in realiteit werden sommige bibliotheekcollecties vernield terwijl andere toevallig in een kist verborgen werden en pas eeuwen later terug boven water kwamen.

Voor de haalbaarheid van het onderzoek, gaan Stooker en Verbeij uit van het feit dat men de populariteit van teksten kan aflezen aan de overleveringsgeschiedenis, maar ze zijn zich bewust van de gevaren.⁴⁶⁴

De meest bewaarde Middelnederlandse teksten zijn: het getijdenboek in de vertaling van Geert Grote, stukken Bijbelse teksten (een volledige volkstalige vertaling was pas in de 16de eeuw beschikbaar), passieliteratuur (zoals de *Imitatio Christi*), legenden en *Vitae*.⁴⁶⁵ Maar ook teksten die in minder exemplaren overgeleverd zijn, speelden vaak een belangrijke rol. Hier gaat het vooral op kloosterregels en statuten, die in de verschillende kloostergemeenschappen anders waren en binnen de orde of gemeenschap circuleerden (Zie hiervoor paragraaf 5.2.) Zo waren bijvoorbeeld de werken van de kerkvader Augustinus vooral verspreid in de kloosters die de regel van Augustinus volgden.⁴⁶⁶ Voor de leden van de Moderne Devotie waren ook de sermoenen en collatietraktaten erg belangrijk.⁴⁶⁷

6.2.3. Besluit bij Stooker en Verbeij

Het onderzoek van Stooker en Verbeij is bijzonder nuttig om de volkstalige leescultuur in de Nederlandse religieuze gemeenschappen te onderzoeken. Het is jammer dat er door praktische bezwaren die in paragraaf 6.2.1. uitgelegd worden (nog) geen gelijkaardig onderzoek naar de Latijnse bronnen bestaat. De dominantie van de Moderne Devotie (en dan vooral van de Windesheimers) op het vlak van boekenbezit wordt hier nog maar eens duidelijk maar er zijn ook andere belangrijke conclusies te trekken uit het hierboven besproken onderzoek.

⁴⁶³ *Ibidem*, p. 285.

⁴⁶⁴ *Ibidem*, pp. 189-191.

⁴⁶⁵ *Ibidem*, pp. 192-208.

⁴⁶⁶ *Ibidem*, p. 231.

⁴⁶⁷ *Ibidem*, pp. 208-231.

De belangrijke rol van het kapittel bij de bewaring van Middel Nederlandstalige handschriften is een eerste belangrijke conclusie. Stooker en Verbeij tonen aan de hand van hun bronnencorpus aan dat er uit opvallend meer kloosters of gemeenschappen van de Moderne Devotie die aangesloten waren bij een kapittel manuscripten bewaard gebleven zijn dan uit de kloosters of gemeenschappen die dit niet waren. Wat de reden hiervoor is, is niet helemaal duidelijk. Het is wel zo dat er in de statuten van de kapitels steeds aandacht besteed werd aan het onderhoud van de kloosterbibliotheek (zie paragraaf 3.3.6.). Een gelijkaardige zorg voor de manuscripten was dus waarschijnlijk afwezig bij de niet aangesloten gemeenschappen en kloosters.

Een tweede conclusie die hierbij getrokken kan worden is het feit dat er minstens 64,81% van de handschriften uit het bronnencorpus afkomstig waren uit gemeenschappen en kloosters van de Moderne Devotie. Van de overige 35,19% was er 1,83% van de manuscripten afkomstig uit een kartuizer- of kartuizerinnenklooster. Het verschil tussen het aantal handschriften van de moderne devoten en van de kartuizers lijkt immens.

Stooker en Verbeij legden in hun werk vooral de nadruk op het kwantitatieve onderzoek en besteedden weinig aandacht aan de werken die in de religieuze milieus gelezen werden. In het kader van dit onderzoek naar het boekenbezit bij de kartuizers en de Moderne Devotie worden er hieronder twee zaken onderzocht. Ten eerste is het nuttig te bekijken welke werken aanwezig waren in de bibliotheek van de Windesheimers en de kartuizers. (Waarom in het onderzoek een focus gelegd wordt op de Windesheimers in plaats van op de Moderne Devotie in haar geheel wordt besproken in de vraagstelling.) Het tweede en belangrijkste onderdeel is het onderzoek naar de aanwezigheid van Moderne Devotieauteurs in de kartuizerbibliotheken. Door middel van een vergelijking met de aanwezig aantallen in de bibliotheken van de regulieren van Augustinus (De Windesheimers) is het mogelijk enkele voorlopige uitspraken te doen over de beïnvloeding door de ideeën van Geert Grote en zijn volgelingen op de kartuizers. Bij het eerste en tweede luik van het onderzoek wordt, om een parallel te trekken met het hierboven besproken werk, ook aandacht besteed aan de taal van de manuscripten.

6.3. Het kwantitatief onderzoek

Het is duidelijk dat er geen ideale manier bestaat om de leescultuur in de kloosters te bestuderen. Bij het gebruik van alle hedendaagse onderzoeksinstrumenten moet er rekening gehouden worden met het hier al meerdere keren aangehaalde probleem van

de asymmetrische overlevering. Een oplossing voor dit probleem lijkt het gebruik van middeleeuwse catalogi maar jammer genoeg zijn die erg weinig gemaakt/overgeleverd.

6.3.1. Groep 1: de belangrijkste kerkelijke auteurs

Aan de hand van schrijvers uit de eerste groep, kunnen we achterhalen in welke mate de gemeenschappen van de Moderne Devotie de belangrijke christelijke werken bezaten. Het hieronder uitgevoerde onderzoek is gebaseerd op de hierboven besproken BNM en omvat dus enkel de overgeleverde werken. In dit onderzoek worden niet alle gemeenschappen van de Moderne Devotie betrokken maar wordt de focus gelegd op de regulieren en regularissen van het kapittel van Windesheim. Ter vergelijking wordt ook aangegeven hoeveel procent van de overgebleven werken in het bezit waren van de kartuizers.

Deze steekproef heeft tot doel de representativiteit van het tweede (en belangrijkere) deel van het kwantitatieve luik te controleren. (Door middel van een kort onderzoek naar de ‘neutrale’ belangrijke kerkelijke auteurs en hun aanwezigheid in de kartuizerkloosters en in de kloosters van de Moderne Devotie, kan er gecontroleerd worden of de resultaten wel mogelijk zijn.)

In onderstaande tabel werd niet strikt gekeken naar de manuscripten uit kloosters gelegen in de Nederlanden. Alle handschriften die aan bod komen in de BNM werden in dit onderzoek betrokken. De meeste kloosters kunnen in de Nederlanden gesitueerd worden, maar ook kloosters uit de grensregio's komen in de BNM aan bod. Om een algemeen beeld te krijgen van het nut van bovengenoemd werkinstrument werden alle kartuizerkloosters en alle kloosters van de reguliere kanunniken, aangesloten bij het kapittel van Windesheim bij het onderzoek betrokken.

De besproken auteurs zijn de vier belangrijkste kerkvaders: Augustinus van Hippo, Ambrosius van Milaan, Hiëronymus van Stridon en Gregorius de Grote. Ook Bonaventura en Bernardus van Clairvaux worden, omwille van de belangrijkheid van hun geschriften bij het onderzoek betrokken.

Auteur	Aantal		Procentueel		
	Aantal treffers	bij de kartuizers	Aantal bij de Windesheimers	Procentueel bij de Windesheimers	
Augustinus	349	30	93	8,50%	27%
Hieronymus	155	11	27	7,00%	17,40%
Ambrosius	65	9	14	13,80%	21,50%
Gregorius	149	22	17	14,70%	11%
Bonaventura	71	11	17	15,40%	23,90%
Bernardus van Clairvaux	166	22	35	13,20%	21,00%

Tabel 1: De belangrijkste kerkelijke auteurs bij de kartuizers en de Windesheimers.

Dat de regulieren en regularissen procentueel veel meer geschriften van Augustinus in huis hadden, lijkt eenvoudig te verklaren. De kanunniken en kanonikessen volgden de regel van de heilige Augustinus en zullen daarom waarschijnlijk de wens gehad hebben zoveel mogelijk van zijn geschriften in bezit te hebben.

Een andere mogelijke verklaring voor deze vaststelling (en voor alle andere gevallen hier besproken) is het feit dat de reguliere instellingen talrijker waren dan de kartuizerkloosters.

Er waren meer reguliere Moderne Devotie kloosters dan kartuizerkloosters. Waar het voor de kartuizerkloosters niet moeilijk is een lijst op te stellen van alle kloosters, is dit voor de regulierenkloosters niet vanzelfsprekend. De grens tussen de gemeenschappen van het gemene leven en de kloosters van de kanunniken en kanonikessen is soms moeilijk te trekken. Gemeenschappen balanceerden vaak een periode op het randje tussen de twee wanneer ze wensen een kloosterregel aan te nemen. Een gemeenschap van broeders- of zusters van het gemene leven, kon enkele jaren later tot het kapittel van Windesheim behoren. Toch kan een poging gedaan worden het aantal kloosters te vergelijken. Volgens Lawrence waren in 1511 zo'n 84 mannen- en dertien vrouwenkloosters aangesloten bij het kapittel.⁴⁶⁸

En afhankelijk van wat men wel en niet tot de Nederlanden rekent, bevonden zich volgens Nissen op het hoogtepunt van de kartuizerorde in de 14de eeuw slechts 20 mannenkloosters en één enkel vrouwenklooster in de Nederlanden.⁴⁶⁹

De regulieren en regularissen bezaten veel van de overgeleverde handschriften. Procentueel schommelt hun bezit tussen de elf en de 27 procent, wat toch aanzienlijk is. In vergelijking met de kartuizers valt op dat bij vijf van de zes besproken gevallen de regulieren meer geschriften bezaten dan de kartuizers. Hiermee wordt dus duidelijk

⁴⁶⁸ Lawrence C.H. *Kloosterleven in de middeleeuwen*. p. 325.

⁴⁶⁹ Nissen P. *De kartuizerorde: een eeuwenoud getuigenis van stille concentratie*. p. 16.

aangetoond dat de regulieren en regularissen meer boeken van de belangrijkste christelijke auteurs in hun bezit hadden dan de kartuizers.

De vraag waarom van de vier kerkvaders nu net Gregorius de Grote ondervertegenwoordigd is in de bibliotheken van de kanunniken en kanonikessen lijkt een raadsel. Verder onderzoek hieromtrent zou dit moeten aantonen.

In het werk van Stooker en Verbeij wordt aangetoond dat de meeste volkstalige werken in de (vrouwen)kloosters van de Moderne Devotie te vinden waren. En in de literatuur wordt er vaak uitgegaan van het klassieke beeld dat de kartuizers en de mannelijke regulieren enkel Latijnse werken bezaten en de vrouwelijke regulieren diezelfde werken vooral in vertaling in hun bibliotheek hadden staan.

In onderstaande tabel worden dezelfde auteurs besproken. Het aantal bewaarde werken in de kartuizerkloosters en bij de regulieren wordt herhaald en daarnaast worden de werken in de volkstaal weergegeven. De werken die deels in de volkstaal geschreven werden, werden in deze tabel als een volwaardige volkstalige entiteit beschouwd.

Auteur	Aantal bij de kartuizers	Aantal bij de regulieren (m/v)	Aantal in de volkstaal bij de kartuizers	Aantal in de volkstaal bij de regulieren (m/v)
Augustinus	30	93	1	0
Hieronymus	11	27	1	1
Ambrosius	9	14	1	0
Gregorius	22	17	1	0
Bonaventura	11	17	0	2
Bernardus van Clairvaux	22	35	3	5

Tabel 2: De belangrijkste kerkelijke auteurs bij de kartuizers en de Windesheimers. (volkstaal)

Opvallend is dat bijna alle werken in de volkstaal (Duits of Middelnederlands) bij de kartuizers afkomstig zijn uit één klooster: het kartuizerklooster Sint-Barbara uit Keulen. Dit mannenklooster, opgericht in 1334 in de geboortestad van Bruno, stond bekend voor haar omvangrijke bibliotheek.⁴⁷⁰ Van de zeven overgeleverde volkstalige werken bezat Sint-Barbara er zes. Het zevende exemplaar (een Middelnederlandse vertaling van Bernardus van Clairvaux) bevond zich in het klooster Nieuwlicht bij Utrecht. De volkstalige versies in de regulierenkloosters, waren meer verspreid over de verschillende kloosters.

⁴⁷⁰< http://www.kartauserkirche-koeln.de/Geschichte_der_Koelner_Kartause_.aspx> Geraadpleegd op 13/03/2012.

Men kan zich de vraag stellen waarom er van sommige werken (Augustinus, Ambrosius en Gregorius) geen enkel volkstalig exemplaar aanwezig was in de reguliere kloosters. Deze vaststelling past niet in het algemeen geschetste beeld van Stoker en Verbeij waarin de kloosters van de Moderne Devotie meer volkstalige werken in hun bezit hebben. Bij andere auteurs (zoals Bonaventura en Bernardus van Clairvaux) klopt deze vaststelling dan wel weer.

Is verder onderzoek hieromtrent noodzakelijk of moeten we gewoon besluiten dat de data niet representatief genoeg zijn? Het gaat hier immers maar om een kleine steekproef. En zoals hierboven al verschillende keren is aangehaald: misschien geven de overgeleverde handschriften ons een verkeerd beeld over de middeleeuwse werkelijkheid.

Het doel van deze kleine steekproef naar de aanwezigheid van belangrijke kerkelijke auteurs in de bibliotheken van de kartuizers en de Windesheimers was dus om de representativiteit van een dergelijk onderzoek te testen. Al kan er natuurlijk niets meer zekerheid gezegd worden, de resultaten lijken aannemelijk. Wanneer men rekening houdt met het feit dat er nu eenmaal meer klooster aangesloten waren bij het kapittel van Windesheim dan bij de kartuizerorde, lijken dergelijke cijfers acceptabel. Daarom is het nuttig over te gaan naar het tweede en belangrijkste onderdeel.

6.3.2. Groep 2: de aanwezigheid van werken van Moderne Devotieauteurs in de kartuizerkloosters

Dit tweede en belangrijkste onderdeel van het kwantitatieve luik van dit onderzoek omtrent de tekstuele linken en uitwisselingen tussen de moderne devoten en de kartuizers focust op de werken van de grote schrijvers en vertalers die de Moderne Devotie heeft voortgebracht. Het is interessant om te onderzoeken of de handschriften van deze auteurs ook elders terug te vinden zijn. In het kader van dit onderzoek wordt hieronder dus onderzocht in welke mate de werken van de belangrijkste Moderne Devotieauteurs aanwezig waren in de kartuizerbibliotheken. (Maar in een ander onderzoek zou de aanwezigheid van dergelijke werken in de kloosters van een andere orde ook interessante resultaten kunnen opleveren.) De hieronder besproken auteurs speelden allemaal een belangrijke rol in het ontstaan of de bloei van de Moderne Devotie.

6.3.2.1. De auteurs

6.3.2.1.1. Jan van Ruusbroec (1293-1381)

Bij een chronologische opbouw is Jan van Ruusbroec de eerste belangrijke auteur die tot de Moderne Devotie gerekend kan worden. Jan van Ruusbroec werd in de inleiding al uitvoerig besproken, maar het is nuttig nog eens zijn literaire verdiensten te herhalen. Van Ruusbroec schreef vooral mystieke geschriften in de volkstaal, die soms later naar het Latijn werden vertaald. Hij probeerde door middel van zijn teksten anderen te helpen op hun weg naar volmaaktheid.⁴⁷¹ Zijn belangrijkste werk was *Die gheestelike brulocht*, maar hij schreef nog vele andere traktaten zoals onder andere *Vanden seven sloten* (1346), *De Spieghele* (1359), *Dat rike der ghelieven* (14de eeuw), *Vanden gheesteliken tabernakel* (14de eeuw) en *Dat boecsken der verclaringhe* (1360).⁴⁷²

6.3.2.1.2. Geert Grote (1340-1384)

Ook Geert Grote werd hierboven al meermaals besproken. Hij wordt gezien als de oprichter van de Moderne Devotie.

Grote was een theoloog, een hervormer en een belangrijke geestelijke schrijver. Hij kaartte in zijn geschriften niet alleen de negatieve kanten van de maatschappij aan, maar legde ook de nadruk op positieve zaken.⁴⁷³ Grote was daarnaast ook een actieve vertaler (zo vertaalde en verbeterde hij onder andere verschillende traktaten van Jan van Ruusbroec) en schrijver. Waarschijnlijk schreef Grote zo'n 27 werken. Deze handelden over de zielzorg, ontuchtige priesters, simonie en het huwelijk.⁴⁷⁴

De werken die Grote voor zichzelf schreef zoals de voornemenboekjes, de biechtboekjes en de rapiaria zijn jammer genoeg niet bewaard gebleven.⁴⁷⁵

6.3.2.1.3. Florens Radewijns (1350-1384)

Florens Radewijns was een vriend van Geert Grote. Hij richtte in 1387 het mannenklooster Windesheim in Zwolle op en is daarom, net als Grote, van ontzettend belang binnen de Moderne Devotie.⁴⁷⁶ De werken die Radewijns schreef waren vaak geïnspireerd op de kerkvaders en de geschriften van Bonaventura, Bernardus van Clairvaux en anderen.⁴⁷⁷

⁴⁷¹ Stooker K. en Verbeij T. *Collecties op orde*. p. 236.

⁴⁷² <<http://www.dbnl.org/auteurs/auteur.php?id=ruus001>> Geraadpleegd op 06/03/2012.

⁴⁷³ S.N. *Moderne Devotie, figuren en facetten. Catalogus van tentoonstelling ter herdenking van het sterfjaar van Geert Grote. 1384-1984*. p. 17.

⁴⁷⁴ Axters S. *Geschiedenis van de vroomheid in de Nederlanden. Deel III: de Moderne Devotie 1380-1550*. pp.44-49.

⁴⁷⁵ *Ibidem*, p. 50.

⁴⁷⁶ Lawrence C.H. *Kloosterleven in de middeleeuwen*. p. 325.

⁴⁷⁷ Diemel B. en Deploige J. *United or bound by death?* p. 355.

6.3.2.1.4. Gerald Zerbolt van Zupthen (1367-1398)

Net als zijn medebroeder Florens Radewijns inspireerde van Zupthen zich op de klassieke geschriften bij het schrijven van zijn teksten. Zijn werken en de werken van Radewijns vormen dan ook een coherent corpus.⁴⁷⁸ Het was Gerard Zerbolt van Zupthen, een belangrijke ascetische schrijver die stelde dat lezen in de volkstaal voor leken niet verboden, maar zelf aangewezen was. Hij moedigde iedereen aan om het heilige schrift in de volkstaal te lezen en in de volkstaal te bidden.⁴⁷⁹

6.3.2.1.5. Jan van Schoonhoven (1356-1432)

Jan van Schoonhoven was een huisgenoot van Jan van Ruusbroec in Groenendaal. Na de dood van laatstgenoemde, was het onder ander Jan van Schoonhoven die het literair erfgoed van de prior verspreidde.⁴⁸⁰ Zelf schreef hij ook verschillende werken zoals het *Epistola responsalis super epistolam cancellarii* en verschillende preken, geestelijke traktaten en Brieven.⁴⁸¹

6.3.2.1.6. Willem Vronken (1373-1455)

Na een werelds leven, trok Willem Vronken in 1398 naar het klooster van Windesheim. In 1407 werd hij prior in het klooster Engelendaal maar daar bleef hij niet lang. In 1408 werd hij aangesteld tot prior van Sint-Agnietenberg en in 1425 tot prior van het klooster Windesheim. Daarmee was hij ook meteen de prior van het kapittel van Windesheim. Zijn invloed op de kloosters mag dus zeker niet onderschat worden.

Willem Vronken stond bekend als een verwoed preker, een goede boekverluchter, een zanger en een bekwame Bijbelverklaarder. (En dit allemaal ondanks zijn voorliefde voor het simpele.) Zijn belangrijkste werk was de *Epistola de prima institutione monasterii in Windesem*.⁴⁸²

6.3.2.1.7. Thomas a Kempis (1380-1472)

De opvallendste en bekendste kanunnik uit het kapittel van Windesheim is zonder twijfel Thomas a Kempis. Toen hij op dertienjarige leeftijd in het scholierenhuis in Deventer werd opgenomen, stond hij al onder het toezicht van Florens Radewijns. In 1399 trad hij in het klooster Sint-Agnietenberg waar zijn oudere broer prior was. Thomas a Kempis was een onvermoeibare kopiist en schreef zelf verschillende werken waarvan de bekendste ongetwijfeld de *imitatio Christi* was. Het aantal werken van zijn hand varieert tussen de 25 en de 38 maar ze handelen onder andere over de zielzorg in zijn eigen kloosters en het onderricht van novicen. Thomas a Kempis ontleende zaken

⁴⁷⁸ *Ibidem*, p. 355.

⁴⁷⁹ S.N. *Thomas a Kempis en de Moderne Devotie. Tentoonstellingscatalogus*. p. IX.

⁴⁸⁰ Diemel B. *Daer es leven sonder sterven*. p. 26.

⁴⁸¹ < <http://www.dbnl.org/auteurs/auteur.php?id=scho035> > Geraadpleegd op 11/03/2012.

⁴⁸² < http://www.dbnl.org/tekst/molh003nieu05_01/molh003nieu05_01_1322.php > Geraadpleegd op 11/03/2012.

uit de bijbel en inspireerde zich ook op de kerkvaders en op de rapiaria van oudere moderne devoten.⁴⁸³

Sommige werken, zoals de *Imitatio Christi*, werden door Thomas a Kempis voor persoonlijk gebruik geschreven. Het auteurschap van dit laatste werk wordt door velen betwist. Zo stelt Axters bijvoorbeeld dat er vier kandidaten zijn voor het auteurschap.⁴⁸⁴ Belangrijk hierbij is dat de *Imitatio Christi* misschien door een kartuizer geschreven is omdat één handschrift het werk toeschrijft aan een kartuizer in Gelderland en een ander aan een kartuizer aan de Rijn. Het enige kartuizerkloosters in Gelderland aan de Rijn is het klooster van Monnikshuizen bij Arnhem. Omdat het om het klooster van Monnikshuizen gaat, gaan er stemmen om op het werk aan Geert Grote toe te schrijven. Hij verbleef immers een paar jaar in het klooster. Jacobus Van Ginneken stelt bijvoorbeeld dat de *Imitatio Christi* een samenwerkingsverband was tussen Grote en zijn mentor Hendrik Egher van Kalkar, de kartuizer.⁴⁸⁵

In elk geval werd de *Imitatio Christi* erg gunstig onthaald. Er is, naast de bijbel, geen enkel ander werk te vinden dat zo'n brede verspreiding kende in de hele christelijke wereld. Vaak werden uit de *Imitatio Christi* enkele excerpten gehaald voor persoonlijk gebruik. (En deze vonden al snel hun weg naar de persoonlijke rapiaria van de moderne devoten.)⁴⁸⁶

6.3.2.1.8. Henricus Pomerius (1382-1469)

Hendrik Pomerius (of Hendrik Bogaert) stichtte een lagere school voor niet-kloosterlingen. Wanneer hij 30 jaar was, trad hij in in het klooster van Groenendaal en in 1421 of 1422 werd hij prior van het klooster in Zevenborren. Hierna werd hij in 1432 prior in Groenendaal en de biechtvader van verschillende vrouwenkloosters. In 1451 werd hij opnieuw prior van Zevenborren maar na een jaar legde hij dit werk neer.

Hendrik Pomerius was naast een invloedrijke prior ook een belangrijke geschiedschrijver. Hij schreef bijvoorbeeld het *Opusculum de origine monasterii Viridis Vallis et de quibusdam viris illustribus eiusdem*, een werk over de geschiedenis van Groenendaal. (Een eerste deel handelde over de vroegste bewoners, het tweede over Jan van Ruusbroec en het derde over Jan van Leeuwen.) Hij schreef ook nog verschillende andere werken zoals *Scutum veritatis*, *Speculum caritatis*, *Spirituale pomerium* en *Spiritualis donatus super Pater noster*.⁴⁸⁷

6.3.2.1.9. Jan Mombaer (1460-1501)

Jan Mombaer (of Johannes Mauburnus) was een inwoner van het klooster Sint-Agnietenberg. Vroeg in zijn leven was hij al begonnen met het verzamelen van

⁴⁸³ Axters S. *Geschiedenis van de vroomheid in de Nederlanden. Deel III: de Moderne Devotie 1380-1550*. p. 193.

⁴⁸⁴ *Ibidem*, pp. 170-179.

⁴⁸⁵ *Ibidem*, pp. 180-183.

⁴⁸⁶ *Ibidem*, pp. 196-198.

⁴⁸⁷ <http://www.dbnl.org/tekst/molh003nieu09_01/molh003nieu09_01_1425.php> Geraadpleegd op 11/03/1012.

geestelijke teksten voor eigen gebruik. Hij had geen didactische bedoelingen maar wilde gewoon een werkinstrument ontwikkelen om tot een zuivere geest te komen.⁴⁸⁸

6.3.2.1.10. Gerlach Peters (1380-1411)

Jan Busch spreekt van drie bewaarde werken van Gerlach Peters: *het Brevilouquium*, een brief aan zijn zus Lubbe en *het Soliloquium*. Later werden aan zijn oeuvre nog twee werken toegevoegd: een tweede brief aan zijn zus en *de libertate spiritus*. *Het Brevilouquium* beschrijft de houding die een vroom persoon aan moet nemen. Al werd het boekje waarschijnlijk voor eigen gebruik geschreven, het is een praktische leidraad voor een leven in navolging van Christus. *Het Soliloquium* is een mystiek werk: Peters plaatst de vergankelijkheid van het aardse bestaan tegenover het eeuwige van Gods rijk. In dit laatste werk is de invloed van van Ruusbroec duidelijk merkbaar.⁴⁸⁹

6.3.2.1.11. Hendrik Mandé (1360- 1431)

Er zijn meer werken bewaard gebleven van de hand van Hendrik Mandé dan van Gerlach Peters, maar Mandés werken zijn minder origineel. Hij ontleende vaak zaken aan onder andere Jan van Leeuwen en Jan van Ruusbroec. Zijn werk *Een boeckskijn van drien staten eens bekierden mensche, dairin begrepen is een volcomen geestelic leven*, is bijvoorbeeld niets meer dan een handige samenvatting van *de Brulocht* van van Ruusbroec.⁴⁹⁰

6.3.2.1.12. Jan van Meerhout († 1476)

Jan van Meerhout was een koorheer in het klooster Korsendonck bij Turnhout. Hij schreef onder andere *Het boek der passien Ons liefs Heren Jhesu Christi*, waar de heilsgeschiedenis centraal stond. Sommige delen van zijn werk zijn bijna woordelijk aan Hadewijch, Jan van Ruusbroec en Jan van Leeuwen ontleend.⁴⁹¹

6.3.2.1.13. Jan Busch (1399-1479)

De eerste geschiedenis van het kapittel van Windesheim werd geschreven door Jan Busch, enkele jaren na de oprichting ervan.⁴⁹² Hij schreef niet alleen het *Chronicon Windeshemense*, maar ook het *liber de reformatione monasteriorum*. Beide werken verschaffen ons veel informatie over het alledaagse kloosterleven.⁴⁹³

⁴⁸⁸ Axters S. *Geschiedenis van de vroomheid in de Nederlanden. Deel III: de Moderne Devotie 1380-1550*. p. 141.

⁴⁸⁹ *Ibidem*, pp. 144-145.

⁴⁹⁰ *Ibidem*, pp. 145-147.

⁴⁹¹ *Ibidem*, p. 149.

⁴⁹² S.N. *Moderne Devotie, figuren en facetten. Catalogus van tentoonstelling ter herdenking van het sterfjaar van Geert Grote. 1384-1984*. p. 29.

⁴⁹³ Axters S. *Geschiedenis van de vroomheid in de Nederlanden. Deel III: de Moderne Devotie 1380-1550*. p. 150.

6.3.2.1.14. Frederik van Heilo (1400-1455)

Frederik van Heilo was priester in een regulierenconvent bij Haarlem en biechtvader van drie zusterkloosters gelegen in Warmond, Leiden en Beverwijk.⁴⁹⁴ Hij schreef het *liber de fundatione domus regularium prope Haerlem* waarin hij veel informatie over de algemene kerkelijke toestanden en de situatie in het klooster van Haarlem neerschreef.⁴⁹⁵

6.3.2.1.15. Jan van Leeuwen (1295-1378)

Ook Jan van Leeuwen was een huisgenoot van Jan van Ruusbroec in het klooster van Groenendaal. Hij wordt vaak *de goede kok* genoemd. Veel van zijn werken zijn opgesteld in de volkstaal (dit waarschijnlijk onder invloed van Jan van Ruusbroec). Zo schreef hij onder andere *Dboec vanden tien gheboden, een boexken van meester Eckaerts leere daer hi in doelde* en *een ghetughe*.⁴⁹⁶

6.3.2.2. Het onderzoek

In onderstaande tabel worden de hierboven besproken auteurs en de aantal bewaarde handschriften met hun werken vermeld. Daarnaast wordt weergegeven hoeveel (absoluut en procentueel) werken van desbetreffende auteurs in het bezit waren van de regulieren van Windesheim en de kartuizers.

Ook hier moet er zeker rekening gehouden worden met de hierboven aangehaalde problemen met de BNM.

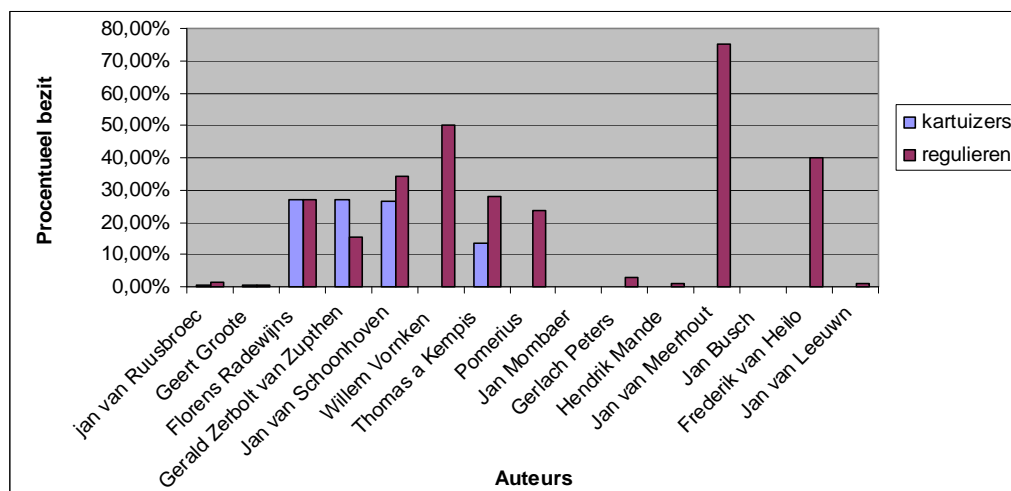
⁴⁹⁴ Carasso-Kok M. *Repertorium van Verhalende Historische Bronnen uit de Middeleeuwen*. p. 263.

⁴⁹⁵ Axters S. *Geschiedenis van de vroomheid in de Nederlanden. Deel III: de Moderne Devotie 1380-1550*. p. 150.

⁴⁹⁶ <<http://www.dbnl.org/auteurs/auteur.php?id=leeu019>> Geraadpleegd op 11/03/2012.

Auteurs	Aantal treffers	Aantal bij de Windesheimers	Aantal bij de kartuizers	Procentueel bij de Windesheimers	Procentueel bij de de kartuizers
Jan van Ruusbroec	392	6	3	1,50%	0,70%
Geert Grote	1476	10	10	0,60%	0,60%
Florens Radewijns	11	3	3	27,20%	27,20%
Gerald Zerbolt van Zupthen	26	4	7	15,30%	26,90%
Jan van Schoonhoven	38	13	10	34,20%	26,30%
Willem Vorinken	2	1	0	50%	/
Thomas a Kempis	97	27	13	27,80%	13,40%
Pomerius	17	4	0	23,50%	/
Jan Mombaer	8	0	0	/	/
Gerlach Peters	35	1	1	2,80%	2,80%
Hendrik Mandé	86	1	0	1,10%	/
Jan van Meerhout	4	3	0	75%	/
Jan Busch	0	0	0	/	/
Frederik van Heilo	5	2	0	40%	/
Jan van Leeuwen	94	1	0	1,06%	/

Tabel 3: Aantal exemplaren van de belangrijkste Moderne Devotieauteurs die aanwezig waren in de kloosters van de regulieren en de kartuizerkloosters.

Grafiek 1: Aantal exemplaren van de belangrijkste Moderne Devotieauteurs die aanwezig waren in de kloosters van de Windesheimers en de kartuizerkloosters. Procentueel in grafiekvorm.

Men zou verwachten dat de regulieren steeds meer werken van de belangrijkste Moderne Devotieauteurs in hun bezit hadden. Maar dit klopt maar voor negen van de vijftien gevallen. In vijf gevallen werden evenveel werken uit de kartuizerbibliotheken als uit de bibliotheken van de regulieren overgeleverd en in één geval (dat van Gerald Zerbolt Van Zupthen) spannen de kartuizers de kroon.

In zeven van de vijftien gevallen werden er werken van typische Moderne Devotieauteurs teruggevonden bij de kartuizers. Dit is dus voor ongeveer de helft van de besproken voorbeelden het geval. Soms gaat het maar om kleine aantallen (drie werken van de 392 is niet spectaculair te noemen), maar soms bezaten de kartuizers een belangrijk deel van het totaal aantal handschriften. Bij Jan van Schoonhoven behoorden bijvoorbeeld tien van de 38 werken toe aan de kartuizers. Bas Diemel bespreekt in zijn doctoraat *Daer es leven sonder sterven : memoria en gemeenschapsvorming in Windesheimer kringen uit de laatmiddeleeuwse Zuidelijke Nederlanden, 1350-1550* de verspreiding van het werk van Jan van Schoonhoven, een leerling van Jan van Ruusbroec. Hij merkt op dat er naast de vele werken die in de kloosters van de Moderne Devotie aanwezig zijn ook teksten in het bezit van de kartuizer waren. De centrale rol van het kartuizerklooster Sint-Barbara uit Keulen kan hier niet onderschat worden. Omdat het klooster Groenendaal deel uitmaakte van de gebedsgemeenschap van Sint-Barbara, fungeerde dit kartuizerklooster als doorgeefluik voor de verspreiding van de werken van van Schoonhoven in de regio rond Keulen. Ook het kartuizerklooster van Herne speelde volgens Diemel een belangrijke rol in de verspreiding van dergelijke teksten.⁴⁹⁷

Stooker en Verbeij stellen dat de BNM, opgericht door Willem de Vreese, enkel de volkstalige manuscripten omvat, maar uit onderzoek blijkt dat niets minder waar is.⁴⁹⁸ De meeste overgeleverde handschriften bij de regulieren en de kartuizers zijn in het Latijn opgesteld. Onderstaande tabel toont aan hoeveel exemplaren van de overgeleverde werken van de bewuste auteurs in de volkstaal (Engels, Middelnederlands of Nederduits) geschreven waren.

⁴⁹⁷ Diemel B. *Daer es leven sonder sterven*. p. 293.

⁴⁹⁸ Stooker K. en Verbeij T. *Collecties op orde*. pp. 16-17.

Auteurs	Aantal bij de regulieren (m/v)	Aantal bij de kartuizers (m/v)	Aantal deels of helemaal in de volkstaal bij de regulieren en het aantal exemplaren uit een vrouwenklooster	Aantal deels of helemaal in de volkstaal bij de kartuizers en het aantal exemplaren uit een vrouwenklooster
Jan van Ruusbroec	6	3	6 (2)	2 (0)
Geert Grote	10	10	5 (1)	0
Florens Radewijns	3	3	2 (1)	0
Gerald Zerbolt van Zutphen	4	7	1 (1)	0
Jan van Schoonhoven	13	10	2 (1)	2 (0)
Willem Vornken	1	0	0	0
Thomas a Kempis	27	13	4 (1)	1 (0)
Pomerius	4	0	0	0
Jan Mombaer	0	0	0	0
Gerlach Peters	1	1	0	0
Hendrik Mandé	1	0	1 (0)	0
Jan van Meerhout	3	0	2 (1)	0
Jan Busch	0	0	0	0
Frederik van Heilo	2	0	0	0
Jan van Leeuwen	1	0	1 (1)	0

Tabel 4: Het aantal manuscripten van Moderne Devotieauteurs in de volkstaal bij de kartuizers en Windesheimers.

Een eerste belangrijke conclusie kan getrokken worden omtrent de werken van Jan van Ruusbroec. Het is opvallend dat van de negen bewaarde werken bij de kartuizers en de regulieren er acht in de volkstaal geschreven zijn. Dit is niet verwonderlijk aangezien Jan van Ruusbroec zelf in het Middelnederlands schreef. De Latijnse vertalingen waren blijkbaar niet zo populair bij deze ordes.

Een tweede vaststelling ligt voor de hand: Er zijn meer volkstalige werken terug te vinden bij de kanunniken en kanonikessen dan bij de kartuizers. Van de 76 werken, afkomstig uit de reguliere kloosters die betrokken zijn bij het onderzoek, zijn er 24 exemplaren helemaal of gedeeltelijk in de volkstaal geschreven. (Wat overeenkomt met

zo'n 31,5% van het totaal.) Maar van de 47 werken uit de kartuizerbibliotheken zijn er slechts vijf niet-Latijnse exemplaren overgeleverd. (Dat is amper 10,6% .) Tussen haakjes staat er telkens aangeduid hoeveel volkstalige werken te vinden waren in de bibliotheek van de vrouwelijke regularissen of kartuizerinnen. Negen van de 24 volkstalige werken bij de Windesheimers waren in het bezit van vrouwen. Dit komt neer op zo'n 37,5%. Daartegenover staat dat er geen enkel volkstalige werk uit een vrouwelijke kartuizerklooster is bewaard. Dit is niet zo verwonderlijk wanneer we indachtig houden dat er slechts één kartuizerinnenklooster in de Nederlanden te vinden was.

Hieruit kunnen we dus afleiden dat de vrouwelijke kanunikessen inderdaad vaak volkstalige werken in hun bezit hadden, iets wat Stoker en Verbeij duidelijk aangetoond hebben. Maar het is opvallend dat er in het hier gevoerde onderzoek slechts om 37,5% van de werken gaat. De cijfers liggen in het onderzoek van Stoker en Verbeij duidelijk hoger: 28% van hun volkstalig bronnencorpus behoorde toe aan de vrouwelijke regularissen en slechts 12% aan de mannelijke tegenhangers. Waar de werken die in het bezit waren van een mannenklooster dus in de minderheid waren bij Stoker en Verbeij, zijn ze in dit onderzoek in de meerderheid. Dit is waarschijnlijk te verklaren door de omvang van het bestudeerde bronnencorpus. Het werk *Collecties op orde* bevat maar liefst 1171 bronnen waarvan de herkomst gekend is. In dit beperkte onderzoek werden slechts 123 aan een bepaald klooster toegewezen. Het toeval en de assymetrische bewaring spelen in dit alles een belangrijke rol.

6.4. Besluit

Het doel van dit hoofdstuk was om op een kwantitatieve manier te onderzoeken in welke mate de kartuizers beïnvloed werden door de moderne devoten. Met de nodige aandacht voor de methodologische hulpmiddelen en de problemen die daarmee komen kijken werd er onderzoek gevoerd naar de werken van belangrijke Moderne Devotieauteurs en hun eventuele aanwezigheid in de kartuizerkloosters. Uit een kleine steekproef aan de hand van de werken van belangrijke kerkelijke auteurs werd duidelijk dat de resultaten mogelijk zijn, maar dat er vooral rekening gehouden moet worden met de gebrekkige overlevering en met het feit dat er nu eenmaal meer kloosters van het kapittel van Windesheim dan kartuizerkloosters in de Nederlanden aanwezig waren. Met deze zaken indachtig was het toch nuttig om het onderzoek naar de Moderne Devotieauteurs te voeren. Hieruit bleek dat de kartuizers in zeven van de vijftien besproken gevallen inderdaad werken van de Moderne Devotieauteurs in hun bibliotheek hadden staan. Er kan dus zeker en vast gesproken worden van een beïnvloeding. De vraag blijft: in welke mate? Een uitgebreider onderzoek naar de

aanwezig werken in de kartuizerbibliotheken en andere bronnen kan hier misschien een antwoord op bieden. In het volgende hoofdstuk wordt er dieper ingegaan op de bibliotheek van één klooster: het klooster Nieuwlicht in Utrecht in de hoop om zo meer te weten te komen over de aanwezigheid van Moderne Devotieauteurs in een kartuizerbibliotheek.

7. Een kwalitatieve analyse: De bibliotheek van Nieuwlicht

7.1. Nieuwlicht in Utrecht

Het werd ondertussen al duidelijk dat de representativiteit van de bewaarde handschriften die in de zoekmachine van de BNM aan bod komen, twijfelachtig is. Het is moeilijk om met zekerheid iets te zeggen over het handschriftenbezit wanneer we weten dat er erg veel handschriften door allerlei omstandigheden verloren gegaan zijn. Een casestudie van het klooster Nieuwlicht in Utrecht kan bepaalde zaken ophelderen. Deze casestudie van het boekenbezit in Nieuwlicht heeft als voordeel dat het een representatief beeld zal vormen over de collecties in Nieuwlicht zelf omwille van de uitzonderlijke goede bewaring van de boeken en archiefstukken. De talrijke overgeleverde archiefstukken zijn nu te vinden in het Utrechts stadsarchief.

Maar wat hier echt van belang is, is de bibliotheek van het klooster. Deze is één van de best bewaarde middeleeuwse kloosterbibliotheken uit de Noordelijke Nederlanden. De monniken hielden in de middeleeuwen zelf van tijd tot tijd eens grote schoonmaak waarbij ze de werken die ze overbodig achtten verkochten en de versleten werken uit de bibliotheek verwijderden waardoor het aantal handschriften en drukken dat zich ooit in de bibliotheek bevonden heeft onmogelijk te achterhalen is. Maar toch zijn er maar liefst 150 handschriften en 68 gedrukte werken uit de kloosterbibliotheek overgeleverd. Met uitzondering van vijf handschriften bevinden deze zich allemaal in de universiteitsbibliotheek van Utrecht.⁴⁹⁹

Maar een casestudie over één bepaald klooster heeft natuurlijk ook haar nadelen. Misschien was het klooster van Nieuwlicht een uitzondering en zagen de bibliotheken van de andere kartuizerkloosters er helemaal anders uit? Hier moet rekening gehouden worden met de banden die de kartuizermonniken van Utrecht hadden met de moderne devoten zoals besproken in hoofdstuk één. Het onderzoek naar deze contacten tussen de moderne devoten en kartuizers staat nog maar in zijn kinderschoenen. Het is dus zeker mogelijk dat er nog andere kartuizerkloosters contact hadden met Windesheimerkloosters, maar dat moet verder onderzoek uitwijzen.

⁴⁹⁹ Van der Horst K. *Handschriften en gedrukte boeken uit kloosters in en rond Utrecht: het kartuizerklooster*. pp. 26-27.

7.2. Het boekenbezit

7.2.1. Een inventaris?

Een poging tot een casestudie over het boekenbezit van het klooster Nieuwlicht is mogelijk door het werk van Johan Peter Gumbert. Hij stelde immers in zijn boek *Die Utrechter Kartäuser und ihre Bücher im frühen fünfzehnten Jahrhundert* een mooie lijst op met een deel van de handschriften. In zijn bronnencorpus zijn ongeveer 52 manuscripten opgenomen. Deze handschriften zijn, zoals de titel van zijn boek al aantoont, geselecteerd op basis van hun ontstaansmoment. Hij nam in zijn corpus alle handschriften op die geschreven waren voor 1430. Deze ongeveer 50 handschriften kunnen dus met enige zekerheid gezien worden als de kern van de oude 15de-eeuwse bibliotheek van het klooster.

Gumbert koos niet toevallig voor het jaar 1430 als tijdsafbakening. De jaren rond 1430 waren gekenmerkt door politieke en religieuze troebelen omwille van het Utrechts schisma. Dit conflict over de bisschopszetel tussen Rudolf van Diepholt, door de kapittels aangesteld, en Zweden van Culemborg die door de paus benoemd was, verlamde het geestelijke leven in de steden van het bisdom (zoals Utrecht) die Rudolf van Diepholt steunden. (Omdat de paus ze als straf een interdict⁵⁰⁰ oplegde.)⁵⁰¹ In het jaar 1427 werden de kartuizers uit Nieuwlicht bijvoorbeeld gedwongen om in ballingschap te gaan en pas in 1432 konden ze terugkeren naar hun klooster.⁵⁰² Gumbert heeft dus voldoende argumenten om in zijn werk enkel de manuscripten uit de vroege 15de eeuw te bespreken. Er wordt geschat dat de monniken voor 1430 zo'n 200 handschriften in hun bezit hadden waarvan er 50 bewaard gebleven zijn. Dit lijkt weinig, maar in vergelijking met de overgeleverde werken uit andere bibliotheken is dit enorm veel. De auteurs van het boek *Handschriften en oude drukken van de Utrechtse universiteitsbibliotheek* gaan er dan ook van uit dat een beeld van de bibliotheek op basis van deze 50 werken als betrouwbaar gezien kan worden.⁵⁰³

Het is jammer genoeg onmogelijk om een inventaris te vinden van alle boeken uit de bibliotheek van Nieuwlicht. Inventarissen betreffende de administratieve documenten zijn daarentegen geen enkel probleem. In het boek van Jan de Hulle en Sijbrand Allard Waller Zeper *Catalogus van de archieven der kleine kapittelen en kloosters* uit 1905 worden bijvoorbeeld alle akten, registers, brieven, pauselijke bullen, eigendomsakten en rekeningen opgelijst.⁵⁰⁴ Jammer genoeg is er in dit boek geen sprake van boeken. Daarom is het nuttig om ons voorlopig te baseren op het werk van Gumbert. (Dit onderzoek kan later eventueel worden aangevuld als er een volledig inventaris van het

⁵⁰⁰ Letterlijk: een verbod. De straf ontnemt een gemeenschap het recht om een kerkgemeenschap te vormen.

⁵⁰¹ Van Engen H. *De derde orde van Sint-Fransiscus in het middeleeuwse bisdom Utrecht*. p. 137.

⁵⁰² Van der Horst K. *Handschriften en gedrukte boeken uit kloosters in en rond Utrecht*. p. 26.

⁵⁰³ *Ibidem*, pp. 27-28.

⁵⁰⁴ De Hulle J. en Waller Zeper S.A. *Catalogus van de archieven der kleine kapittelen en kloosters*. pp. 94-107.

boekenbezit van Nieuwlicht verschijnt.)

7.2.2. De handschriften

Van de ongeveer 50 handschriften die voor 1430 in het klooster aanwezig waren, was ongeveer de helft in het klooster zelf gekopieerd. De belangrijkste kopiist van Nieuwlicht in de vroege 15de eeuw was zonder twijfel Zweder van Boecholt. Hij was niet alleen persoonlijk verantwoordelijk voor 2000 beschreven pagina's maar hij was ook een soort van coördinator van het kopieerproces. Ook Martinus van Schiedam en Henricus Milde de Culemborch moeten vermeld worden als belangrijke kopiisten.⁵⁰⁵

Interessant voor dit onderzoek is de aanwezigheid van werken van Moderne Devotieauteurs in de kloosterbibliotheek van Nieuwlicht. Het gaat bijvoorbeeld om werken van Jan van Ruusbroec (*Ornatus Spiritualis Desponsationis* in de vertaling van Geert Grote), Gerard Zerbolt van Zutphen (*De Spiritualibus Ascensionibus* en *De Reformatione trium virium anime*) en Florens Radewijnsz (*Omnes inquit artes*).⁵⁰⁶

De vertaling van *Die cierheit der gheesteliker brulocht* van van Ruusbroec was gekopieerd door Martinus van Schiedam, een van de belangrijkste auteurs van het klooster in de vroege 15de eeuw. Het werk was dus met andere woorden zeker geen erfenis of schenking maar werd in het klooster zelf vervaardigd. Volgens van der Horst, die enkele handschriften uit de universiteitsbibliotheek van Utrecht grondig bestudeerde, was de vroege bestudering van een werk van van Ruusbroec door de kartuizers niet verwonderlijk. Hij stelt dat de grote verwantschap tussen de geestelijke wereld van de kartuizers en van Ruusbroec erg groot was en dat in 1420 het Generaal Kapittel van de kartuizers de monniken zelf moest waarschuwen voor een te eenzijdige oriëntatie op de ideeën van van Ruusbroec.⁵⁰⁷

Er was ook een verzamelhandschrift in de bibliotheek aanwezig. Dit manuscript bevat allerlei teksten die allemaal verwant zijn met de vroegste geschiedenis van de Moderne Devotie. Het gaat om brieven en teksten van onder andere Geert Grote en Florens Radewijnsz. De aanwezigheid van brieven aan het klooster Eemstein in Dordrecht⁵⁰⁸ en aan het klooster van Windesheim, doen vermoeden dat er toch een zeker interesse moet geweest zijn bij de kartuizers voor de geschiedenis van de Moderne Devotie. Dit handschrift wordt niet in de Universiteitsbibliotheek van Utrecht bewaard, maar in het archief van Wolfenbüttel, een plaats in het Duitse deelstaat Nedersaksen.⁵⁰⁹ Dit

⁵⁰⁵ Van der Horst K. *Handschriften en gedrukte boeken uit kloosters in en rond Utrecht*. p. 27.

⁵⁰⁶ Gumbert J. P. *Die Utrechter Kartäuser und ihre Bücher im frühen fünfzehnten Jahrhundert*. pp. 100-119.

⁵⁰⁷ Van der Horst K. *Handschriften en gedrukte boeken uit kloosters in en rond Utrecht*. pp. 35-36.

⁵⁰⁸ Het klooster dat naar de leefgewoontes van Groenendaal was ingericht en waar zes broeders van het gemene leven verbleven om er inspiratie op te doen voor de leefregels van het kapittel van Windesheim.

⁵⁰⁹ Gumbert J. P. *Die Utrechter Kartäuser und ihre Bücher im frühen fünfzehnten Jahrhundert*. p. 119.

verzamelhandschrift werd door Gumbert, om onbekende redenen, niet in zijn lijst achteraan het boek opgenomen.

Er kan dus gesteld worden dat er in de kloosterbibliotheek van Nieuwlicht enkele belangrijke werken van Moderne Devotieauteurs aanwezig waren. Maar wat gebeurt er als we het onderzoek even omdraaien? Wat als we ons de vraag stellen: welke werken uit de bibliotheek zijn typisch voor de kartuizers?

7.2.3. Typische kartuizerwerken in de bibliotheek van Nieuwlicht

In zijn *Übersicht über die Handschriften* vermeldt Gumbert dus zo'n 52 afzonderlijk identificeerbare handschriften.⁵¹⁰ Opvallend veel handschriften bevatten werken van Gregorius, Hieronymus en Bernardus van Clairvaux, wat niet verwonderlijk is aangezien deze auteurs bijzonder populair waren. De kerkvaders (behalve de hierboven genoemde Gregorius) waren minder rijk vertegenwoordigd in de vroegste bibliotheek maar werden later in de 15de eeuw aangevuld. Omdat er geen enkel werk van Nicolaus van Lyra ontbreekt in de bibliotheek kunnen we stellen dat de kartuizers veel belang gehecht moeten hebben aan de Bijbelcommentaren van deze auteur.⁵¹¹ De juridische werken en de werken van de klassieke Griekse en Latijnse auteurs werden door weldoeners aan het klooster geschonken. Het was, zoals hierboven al besproken, immers erg populair in de middeleeuwen om handschriften te schenken of te legateren aan een klooster in ruil voor gebeden.⁵¹² (De vraag in welke mate deze handschriften representatief zijn voor de boekenkeuze van de kartuizers is natuurlijk belangrijk. Maar omdat het vooral om klassieke en juridische schenkingen gaat, wordt hier geen rekening mee gehouden.)

Wanneer we de 52 handschriften uit de vroege bibliotheek van Nieuwlicht dus eens met andere ogen bekijken en ons afvragen hoeveel manuscripten typische kartuizerteksten bevatten, is het resultaat op zijn minst vreemd te noemen. De kartuizers hebben zichzelf eeuwenlang voorgesteld als *Numquam deformata* (zie paragraaf 2.2.5.) en als onafhankelijk van andere kerkelijke gemeenschappen, kloosters of autoriteiten. De kartuizerorde heeft zelf verschillende grote auteurs voortgebracht (zie paragraaf 2.3.8.) en men zou dus kunnen verwachten dat er in de bibliotheek van Nieuwlicht rond 1430 erg veel werken van auteurs uit de eigen orde aanwezig zouden zijn. Maar niets lijkt minder waar.

De 52 werken uit de lijst achteraan in het boek van Gumbert, *Die Utrechter Kartäuser und ihre Bücher*, worden hieronder in verschillende categorieën onderverdeeld.

⁵¹⁰ *Ibidem*, pp. 364-365.

⁵¹¹ Van der Horst K. *Handschriften en gedrukte boeken uit kloosters in en rond Utrecht*. p. 28.

⁵¹² *Ibidem*.

Werken van...	Aantal exemplaren in de bibliotheek van Nieuwlicht voor 1430:
Kartuizerauteurs	1
Moderne Devotieauteurs	4
Auteurs uit andere orde	12
De kerkvaders	7
Woestijnvaders	1
Griekse patriarchen	2
Andere	
Bijbel(delen)	2
Bijbelcommentaren	5
Juridische werken	3
Documenten over de orde of over het klooster	5
Andere	10

Tabel 3: De inhoud van de kloosterbibliotheek van Nieuwlicht voor 1430.

Uit bovenstaande tabel valt onmiddellijk op dat de kartuizerauteurs ondervertegenwoordigd zijn in de vroege bibliotheek van Nieuwlicht. Men zou verwachten dat de kartuizers, erg trots op hun eenheid en eigen orde, vele werken van beroemde kartuizerauteurs in hun bibliotheek zouden bewaren. Maar dit lijkt dus niet het geval te zijn. Van de 52 werken die Gumbert vermeldt, is er amper één werk (*De triplici via* van Hugo van Balma) door een kartuizerauteur geschreven. Daarnaast zijn er ook vijf handschriften te vinden in de bibliotheek die specifiek iets met de orde of het klooster te maken hebben. Het gaat om twee registers van weldoeners, een cartularium⁵¹³ en twee versies van de statuten van de kartuizerorde.

De kartuizers van Nieuwlicht hadden maar liefst twaalf werken van belangrijke kerkelijke auteurs uit andere monastieke ordes in hun bezit. Het gaat bijvoorbeeld om de *Speculum Monachorum* van de fransiscaanse David van Auburg of om de *Totum Bonum* van de benedictijnse Anselmus. Omdat de werken van de Moderne Devotieauteurs hierboven al werden besproken, wordt hier geen aparte aandacht meer aan besteed. Maar het is opvallend dat er meer werken van Moderne Devotieauteurs dan van kartuizerauteurs in de bibliotheek van Nieuwlicht aanwezig waren voor 1430.

Bovenstaande gegevens kunnen als volgt samengevat worden: de bibliotheek van Nieuwlicht in haar beginperiode bevatte amper kartuizertypische teksten. Wanneer men even de twee versies van de statuten, het cartularium en de twee lijsten met weldoeners van het klooster wegdenkt, kan deze bibliotheek aan om het even welk klooster toebehoord hebben.

⁵¹³ Een verzameling van oorkonden.

7.3. Besluit: Kwantitatief versus kwalitatief

In het kader van onze onderzoeksvraag kan uit dit onderzoek dus besloten worden dat de kartuizers in sommige gevallen ook werken van de moderne devoten in hun bezit hadden. Het kwantitatief vergelijkend onderzoek tussen de kartuizers en de Windesheimers aan de hand van de BNM bewijst dat de kartuizers soms evenveel (of occasioneel meer) werken van een bepaalde Moderne Devotieauteur als de Windesheimers in hun bibliotheken hadden staan.

Uit de casestudie omtrent het kartuizerklooster van Nieuwlicht in Utrecht valt te besluiten dat er, zeker in de vroegste periode van het klooster, enkele werken van Moderne Devotieauteurs in de kartuizerbibliotheek aanwezig waren. Het feit dat de *Ornatus Spiritualis Desponsationis* van van Ruusbroec niet door een schenking of een erfenis in de bibliotheek terecht gekomen was, maar dat het werk door één van de belangrijkste kopiisten uit het klooster gekopieerd was toont aan dat de kartuizers toch enig belang hechtten aan de geschiedenis van Moderne Devotie en haar voorhangers.

De vraag blijft of deze onderzoeken representatief zijn. De vele valkuilen bij de BNM zijn hierboven al meermaals aangehaald maar ze zijn dan ook van enorm belang. Ook de casestudie over Nieuwlicht kan niet als volledig betrouwbaar gezien worden, deels omwille van de gebrekkige inventaris en deels omwille van het feit dat het nog steeds een studie over één bepaald klooster is. Dit klooster had dan nog eens, zoals hierboven gemeld, banden met verschillende Windesheimer kloosters. Kan hetzelfde gezegd worden over de andere Nederlandse Kartuizers of was Nieuwlicht in dit opzicht een uitzondering? Verder onderzoek hieromtrent is zeker nodig.

Over de verhoudingen kunnen we, omwille van het gebrekkige overgeleverde bewijsmateriaal, niets met zekerheid zeggen. Maar de enige vaststelling die hier dus met (relatieve) zekerheid gemaakt kan worden is de volgende: de kartuizerkloosters hadden in elk geval enkele werken van de belangrijkste Moderne Devotieauteurs in hun bezit, wat toch op een zekere interesse wijst.

Hoofdstuk 8: De genres

In paragraaf 3.3.7. werden de verschillende genres die in meer of mindere mate als typisch voor de Moderne Devotie gezien werden besproken. De invloed van de Moderne Devoten op de kartuizers kan onder andere worden afgeleid aan de hand van het gebruik van deze zogenoemde typische Moderne Devotiegenres door de kartuizers. (Of omgekeerd: aan de hand van de overname van genres die de kartuizers gebruikten door de moderne devoten.) Zoals beschreven in paragraaf 3.3.7. waren de collaties, de rapiaria, de memorieboeken, de geschiedenissen en de broeder- en zusterboeken schriftgenres die in de kringen van de Moderne vaak gebruikt werden. Dat wil niet zeggen dat ze het alleenrecht over al deze genres hadden. Erg veel monastieke ordes zagen bijvoorbeeld het nut in van een op schrift gesteld verleden. Geschiedenissen zijn bijvoorbeeld niet typisch voor de Moderne Devotie en die worden hier dan ook buiten beschouwing gelaten. Maar de collaties, rapiaria, memorieboeken en broeder- en zusterboeken kunnen toch op een bepaald niveau als typisch voor de Moderne Devotie gezien worden.

Hieronder wordt, na een korte bespreking van de collatietraktaten, broeder- en zusterboeken en de rapiaria, het meeste aandacht besteed aan het onderzoek naar het gebruik van memorieboeken in de herinneringscultuur van de kartuizerkloosters. Het memorieboek speelde een erg belangrijke rol in de dodencultuur in de middeleeuwen. Maar de vraag of dit fenomeen echt typisch voor de Moderne Devotie was, of dat het eerder een wijd verspreid middeleeuws fenomeen was, is tot op vandaag niet echt opgelost. Door te onderzoeken of de kartuizers ook een dergelijke traditie kenden, kan er een eerste aanzet gegeven worden naar verder onderzoek omtrent dit onderwerp. (In dit onderzoek wordt enkel naar het eventuele gebruik door kartuizermonniken gekeken, maar het kan zeker nuttig zijn om een dergelijke oefening te maken rond andere ordes.)

8.1. De collatietraktaten

De collatietraktaten worden door een gebrek aan bronnen niet uitgebreid behandeld. Er kan wel aangenomen worden dat de collaties van de moderne devoten geen equivalent

kenden bij de kartuizers al zijn er geen bronnen die deze stelling ontkennen of bevestigen. Deze assumptie wordt gebaseerd op een van de belangrijkste kenmerken van de kartuizers: de stiltegelofte. Zoals in paragraaf 3.3.7.1. uitgebreid wordt besproken, waren collaties bijeenkomsten waar er over Bijbelteksten gediscussieerd kon worden. Omdat de kartuizers alleen en in stilte in hun cel verbleven, lijkt het erg onwaarschijnlijk dat er sprake zou zijn van dergelijke bijeenkomsten.

8.2. De broeder- en zusterboeken

De broeder- en zusterboeken werden door Diemel als typisch voor de Moderne Devotie voorgesteld. Ludo Jongen en Wybren Scheepsma stellen dat de volkstalige zusterboeken, die viten van de inwoners van de kloosters bevatten, rechtstreeks geïnspireerd zijn op de Latijnse broederboeken van hun mannelijke tegenhangers. Maar waar haalden deze mannelijke moderne devoten hun inspiratie? Het ontstaan van het vitengenre moet volgens Jongen en Scheepsma in de eerste eeuwen van het christendom gesitueerd worden. Er zijn verschillende andere voorbeelden van dergelijke viten te vinden in andere tijdsperiodes en orden. Er zijn soortgelijke exemplaren te vinden bij de kartuizers, franciscanen, cisterciënzers en dominicanen.⁵¹⁴ Jongen en Scheepsma vatten dit mooi samen in volgend citaat:

*“Blijkbaar is er dus in meer religieuze bewegingen de behoefte ontstaan de herinnering aan inspirerende voorgangers vast te leggen. Zoals in bijna alles sluiten de moderne devoten ook hier bij de traditie aan.”*⁵¹⁵

Hieraan voegt Suzanne Folkerts een belangrijk geografisch aspect toe: de broeder- en zusterboeken uit de kartuizermilieus (en uit de andere hierboven vermelde ordes) waren afkomstig uit een breed geografisch gebied, bijvoorbeeld uit Frankrijk en Duitsland en beeldden vaak hun overleden broeders als heiligen af. Daartegenover staat dat de leden van de Moderne Devotie die deze boeken in de Nederlanden opstelden vaak de gestorven leden van de gemeenschap als een voorbeeld in plaats van een heilige zagen.⁵¹⁶ Diemel heeft dus wel gelijk als hij stelt dat de broeder- en zusterboeken typisch waren voor de moderne devoten, maar hij is niet specifiek genoeg over de geografie. Ook is er dus wel degelijk sprake van een verschillende invulling van het genre. De moderne devoten hadden een eigen invulling van het idee maar daarom kan dit genre nog niet als typisch voor de Moderne Devotie gezien worden. De hieronder geciteerde uitspraak van Bas Diemel moet dus met een korrel zout genomen worden.

⁵¹⁴ Jongen L. en Scheepsma W. *Wachten op de hemelse bruigedom*. p. 312.

⁵¹⁵ *Ibidem*.

⁵¹⁶ Folkerts S. *Voorbeeld op schrift: de overlevering en toe-eigening van de vita van Christina Mirabilis in de late middeleeuwen*. p. 61.

“Deze teksten [de broeder en zusterboeken], die het beste zijn te omschrijven als een bijzondere collectie levensverhalen van zusters uit een specifieke instelling en die vaak karakteristiek worden genoemd voor de vrouwelijke tak van de Moderne Devotie...”⁵¹⁷

8.3. De rapiaria

De rapiaria worden in de literatuur als een typisch genre van de moderne devoten gezien. Het Letterkundig Lexicon voor de Neerlandistiek omschrijft bijvoorbeeld de rapiaria als volgt:

“Verzameling vluchtig en puntsgewijs, door de schrijver voor eigen gebruik op schrift gezette aantekeningen (uit het Latijn ‘rapere’ = snel grijpen, snel opnemen), kenmerkend voor de spiritualiteit van de Moderne Devotie.”⁵¹⁸

De brokkelige tekstjes, vaak op losse snippers maar soms ook in geordende schriftjes, waren opgesteld voor persoonlijk gebruik. Men kon immers door intensief bepaalde teksten te herkauwen tot een diepe persoonlijke meditatie komen.⁵¹⁹

In zijn zoektocht naar het lot van Jan van Brederode, focust Johan Peter Gumbert zich op een bepaald handschrift. Het gaat om een verzamelbundel, hs. *Bazel*, UB A.XI.74. dat verschillende teksten, afkomstig uit een kartuizerklooster bevat. Opvallend is dat op folio 209-228 een persoonlijk rapiarium van een kartuizerprior te vinden is. Het valt jammer genoeg niet te achterhalen wie deze prior was of uit welk klooster hij afkomstig was. Wel staat vast dat het rapiarium omstreeks 1400 opgesteld werd.

De prior schrijft in zijn rapiarium over de meest uiteenlopende zaken. Op f.213v. is er een lovende passage over Hendrik van Calcar te vinden, terwijl op datzelfde blad een passage staat over de slechte fruitoogst en de zorgen die hij heeft omdat het klooster geen goede procurator heeft.⁵²⁰

Dit is natuurlijk maar één voorbeeld van een rapiarium dat door een kartuizermonnik werd opgesteld. De monnik is niet te identificeren maar was zeker prior, wat toch op enige belangrijkheid duidt. Gumbert spreekt in een ander boek van zijn hand ook over deze rapiaria. Deze werden vaak door de monnik zelf opgesteld werden en konden levenslang in bruikleen gegeven worden. (In bruikleen omdat de kartuizers een gelofte van armoede hadden afgelegd.) Wanneer een monnik van klooster veranderde werd zijn rapiarium steeds mee verhuisd.⁵²¹ Kunnen we op basis van dit alles spreken van een

⁵¹⁷ Diemel B. *Daer es leven sonder sterven*. p. 55.

⁵¹⁸ Verkruijsse P., Struik H. en van Bork G. *Letterkundig lexicon voor de neerlandistiek*. s.p.

⁵¹⁹ S.N. *Moderne devotie, figuren en facetten. Catalogus van tentoonstelling ter herdenking van het sterfjaar van Geert Grote. 1384-1984*. p. 22.

⁵²⁰ Gumbert J. *Jan van Brederode: een beetje nieuw licht uit Nieuwlicht*. p. 162.

⁵²¹ Gumbert P. *Over kartuizerbibliotheken*. pp. 176-177.

beïnvloeding van de kartuizers door de moderne devoten of waren rapiaria een wijdverspreid middeleeuws fenomeen?

8.4. Het belang van de herinnering: de memorieboeken

Zoals hierboven gesteld wordt het grootste deel van dit hoofdstuk aan de memorieboeken gewijd. Dit deels omwille van de aanwezigheid van passende bronnen uit de kartuizermilieus en deels omwille van het belangrijke onderzoek dat Bas Diemel in 2011 publiceerde. Zijn doctoraat gaat uit van het feit dat de memorieboeken erg veel door de moderne devoten gebruikt werden, maar claimt hierbij nergens dat ze hierop het alleenrecht hadden. Het kan nodig zijn hier enige nuances aan te brengen.

Om het fenomeen van de memorieboeken te kunnen kaderen is het nodig om de middeleeuwse visie op herinnering eens te bestuderen. (Zie hiervoor paragraaf 8.4.1) Daarnaast is het zeker nuttig voor dit onderzoek om de historiografische traditie omtrent de memorieboeken kort te schetsen. Dit gebeurt in paragraaf 8.4.2.)

8.4.1. Het concept herinnering

Er was binnen het Christendom al vroeg aandacht voor geheugen en herinnering. Plato erkende dit belang al in de Oudheid en hij wordt dus vaak gezien als de eerste denker die nadacht over het concept geheugen. Hij ging ervan uit dat het geheugen werkt als een 'schone lei' die kennis in zich opneemt. Plato maakte een onderscheid tussen het vergaren en opslaan van kennis in het geheugen en de mogelijkheid die de mens heeft om die kennis terug op te roepen.⁵²²

Het was Augustinus die het belang van het geheugen binnen een theologisch kader plaatste. Door middel van Bijbellezingen en gebed kon volgens hem het geheugen worden gestimuleerd waardoor de kennis van God door de eeuwen heen bewaard kon worden.⁵²³ Het belang dat Augustinus aan het geheugen hechtte, wordt bewezen in de *Confessiones*. Het tiende hoofdstuk van dit werk handelt bijna uitsluitend over het geheugen.

*"I may remember that I understand it now. So then I remember also to have remembered: as if hereafter I shall call to remembrance, that I have now been able to remember these things, by the force of memory shall I call it to remembrance."*⁵²⁴

Dit christelijke ideaal van herinnering verspreidde zich snel over de hele middeleeuwse samenleving en overal werd de nood gevoeld om 'te herinneren'. De dodenherdenking werd in de tiende eeuw geïnstitutionaliseerd door het gebruik van het feest Allerzielen

⁵²² Rhees R. en Phillips D. Z. *In dialogue with the Greeks: Plato and dialectic*. p. 210.

⁵²³ Deploige J. en Nip P. *Herinnering in geschrift en praktijk*. p. 9.

⁵²⁴ Augustinus van Hippo. *Confessiones*, 10.13.20. Geciteerd in:

<<http://www9.georgetown.edu/faculty/jod/augustine/Pusey/book10>> Geraadpleegd op 15/02/2012.

(niet toevallig de dag na Allerheiligen).⁵²⁵

Het herinneren en herdenken van individuele personen of groepen mensen was heel vaak de taak van religieuze gemeenschappen die speciaal hiervoor herinneringspraktijken zoals jaarmissen hadden ontwikkeld. Deze praktijken verstevigden de collectieve identiteit van de groep en hielpen individuele leden bij het nastreven van een devoot leven. De traditie van jaarmissen (of jaargetijden) werd in de 15de eeuw erg populair. Men ging er in die tijd van uit dat men door deze jaarmissen de tijd kon inkorten die de overledene in het vagevuur moest doorbrengen. Deze jaargetijden werden niet alleen voor de inwoners van het klooster gehouden maar ook voor hun weldoeners en weldoensters in ruil voor een financiële tegenprestatie.⁵²⁶

8.4.2. Onderzoek

Er is de laatste jaren veel aandacht bij de onderzoekers voor de middeleeuwse dodenherdenking en de memoria. Het onderzoek van Truus van Bueren, Paul Trio, Renée Nip en Bas Diemel dient hier zeker vermeld te worden. Dankzij hen worden steeds meer aspecten van de memoria duidelijk.

Truus van Bueren en Marieke de Winkel omschrijven memoria als volgt:

*“De zorg voor het hier en het hiernamaals binnen de gemeenschap van de levenden en de doden die in gezamenlijke verbondenheid elkaars belangen behartigen.”*⁵²⁷

Van Bueren en De Winkel benadrukken ook het dynamische aspect van de memoriecultuur. Deze bestond immers niet op zichzelf, maar was verbonden met de politieke, religieuze, economische en sociale realiteit. Als deze veranderde kon ook de memoriecultuur veranderen. Memoria mag daarom zeker niet als een vast fenomeen bestudeerd worden.⁵²⁸

Sinds de jaren '80 wordt het concept memoria vaak als een heuristisch instrument gebruikt bij het bronnenonderzoek. Daarom omschrijft Patrick Geary, een belangrijke Amerikaanse mediëvist, memoria als een organisatieprincipe dat vanuit de theologie naar de hele samenleving uitbreidde.

*“A key organizing principle, not only in medieval theology but in every aspect of medieval life.”*⁵²⁹

Jeroen Deploige en Renée Nip spreken van een weerslag van dit alles in verschillende teksttypen zoals gesta, broeder- en zusterboeken, rapiaria en kronieken. Deze genres werden in paragraaf 3.3.7. reeds uitgebreid besproken. Belangrijk hier is het memorieboek.

⁵²⁵ Diemel B. *Daer es leven sonder sterven*. p. 193.

⁵²⁶ *Ibidem*. p. 194.

⁵²⁷ Van Bueren T. en De Winkel M. *Herinnering in de praktijk, de rol van beeld en geschrift*. p. 116.

⁵²⁸ *Ibidem*.

⁵²⁹ Patrick Geary. Geciteerd in Van Bueren T. en De Winkel M. *Herinnering in de praktijk, de rol van beeld en geschrift*. p. 116.

8.4.3. De bronnen

De memoriepraktijken waren niet alleen populair binnen de kloosters. Ook de lekenwereld vroeg om herinnering en ook hier speelden de religieuze gemeenschappen een belangrijke rol. De verplichtingen van religieuze gemeenschappen ten opzichte van leken werden vaak vastgelegd in lijsten. Op deze lijsten, die samen met de narratieve gedeeltes, memorieboeken genoemd worden, stond bijvoorbeeld opgeschreven voor wie welke zielenmis gehouden moest worden of wie waar begraven was.

Deploige en Nip benadrukken het belang van de recente onderzoeken naar deze memorieboeken. Dit onderzoek werd mogelijk door de aanwezigheid van repertoria, monasticonen en andere bronnen. Een erg belangrijk werkinstrument in dit opzicht is de databank van *The Narrative Sources from the Medieval Low Countries*. Dit onderzoeksinstrument werd opgesteld door onderzoekers aan de universiteiten van Gent, Leuven en Groningen en beschrijft middeleeuwse Nederlandstalige bronnen die het verleden verhalend weergegeven. Dit wordt in paragraaf 8.4.5.2.1. nog uitgebreid besproken.

Dat de praktijk van herinneren een belangrijke rol speelde in de middeleeuwen, is algemeen aanvaard. Ook de rol van de religieuze gemeenschappen in het algemeen wordt ondubbelzinnig aangenomen, maar hoe zit het met de kartuizers en de moderne devoten? Kenden de strenge kartuizers ook zoiets als een herinneringscultuur en indien wel: lag de focus op de herinnering van de gemeenschap of werden ook leken binnen de kloostermuren herdacht? En hoe ging deze praktijk in zijn werk bij de gemeenschappen van de Moderne Devotie? Bij de Moderne Devotie moet er in elk geval rekening gehouden worden met het onderscheid tussen de herdenking van de leden van de eigen gemeenschap en de buitenstaanders. Wanneer een lid van de gemeenschap stierf, werd deze met erg veel zorg begraven en herdacht. Na een reeks misvieringen en een dodenofficie (een avond- of nachtwake) werd de gestorvene begraven. Deze begrafenis betekende niet het einde van de herdenking maar er werden op bepaalde tijden herdenkingen gehouden voor de overledenen. Dat er over deze zaken geen bepalingen zijn opgenomen in de *Consuetudines* van de Windesheimers wijst er volgens Diemel op men dergelijke zaken in de 15de eeuw te voor de hand liggend vond om neer te schrijven. Leken konden ook jaargetijden ‘kopen’ bij een klooster. Maar in plaats van herdenkingen op duidelijk afgebakende momenten, konden zij zelf de intensiteit van hun jaargetijden bepalen.⁵³⁰

De situatie bij de kartuizers is onduidelijker. Er is erg weinig onderzoek gebeurd naar de memoriepraktijken in de kartuizerkloosters.

⁵³⁰ Diemel B. *Daer es leven sonder sterven*. pp. 198-199.

De herinneringscultuur kon zich op verschillende manier uiten. Naast de hierboven vernoemde memorieboeken, die in paragraaf 8.4.5. nog uitgebreid besproken worden, was er ook de niet weg te denken rol van kunstwerken. De visuele aanwezigheid van de doden, kon mensen immers aanzetten tot gebeden voor hun zielenheil. Maar ook wetgevende bronnen (zoals de *Consuetudines*) en historiografische teksten (zoals de kloosterkronieken) hebben belangrijke info te bieden over de memoria.⁵³¹

De schriftelijke uiting van de memoriecultuur wordt, zoals gezegd in paragraaf 8.4.5. besproken. Hieronder wordt kort nagegaan in welke mate kunst een rol speelde bij het herinnering in de kartuizerkloosters en in de gemeenschappen en kloosters van de Moderne Devotie.

8.4.4. Kunstwerken: memoriestukken.

In dit onderzoek ligt de focus op de middeleeuwse handschriften. Kunstwerken werden tot nu toe in deze thesis niet besproken. Het is nodig hier even stil te staan bij de rol van kunstwerken om de memoriacultuur in de kartuizerkloosters en de kloosters van de Moderne Devotie te kunnen begrijpen.

De kartuizers en de moderne devoten stonden niet afkerig tegenover kunst in het algemeen, maar voor beiden was het onderwerp van het schilderij erg belangrijk. Meditatie bleek bijvoorbeeld voor de kartuizers en de leden van de Moderne Devotie een goede reden te zijn om een schilderij te bezitten. Devotiebeelden lijken bij beide groepen zonder al te veel problemen aanwezig te zijn. De kartuizers en de moderne devoten zagen het belang van persoonlijke meditatie in en schilderijen en een *Andachtsbild* kon hen daarmee helpen.⁵³²

Maar naast deze devotiestukken waren er ook memoriestukken, die door rijke weldoeners geschonken werden, aanwezig in de kloosters van de kartuizers en de Moderne Devotie. Het belangrijkste doel was natuurlijk de dodenherdenking maar uit de casestudy van Truus van Bueren en Marieke de Winkel over het schilderij *Maria met kind*, een memoriestuk van de familie Van Zwieten komen nog andere functies van dergelijke memoriestukken naar voor.⁵³³ Wat opvalt is de religieuze toon van de schilderijen, wat aantoont dat de opdrachtgevers respect hadden voor de levensopvattingen van de kartuizers en de moderne devoten.

De dodenherdenking maakte een deel uit van het dagelijkse leven in de kloosters. De kanonikessen uit het klooster Mariënpoel (waar het schilderij van de familie van

⁵³¹ *Ibidem*, p. 199.

⁵³² Zuidema L. *De functie van kunst in de Nederlandse kartuizerkloosters*. pp. 52-54.

⁵³³ Religieuze functie, sociale functie, historische functie...

Zwieten hing) moesten elke dag bidden voor het zielenheil van de stichters van het kloosters.⁵³⁴ En in het kartuizerklooster van Nieuwlicht te Utrecht waren er maar liefst 26 memoriestukken aanwezig.

Hieronder worden de memorieboeken besproken en het is opvallend dat het enige volledige bewaarde bekende memorieboek uit een kartuizerklooster nu ook net afkomstig is uit het klooster Nieuwlicht. Kunnen we hieruit afleiden dat het klooster in Utrecht een uitzondering was? (Er wordt immers nergens in de literatuur duidelijk melding gemaakt van een ander memorieboek uit een kartuizerklooster.) Het is daarenboven geweten dat de monniken van Nieuwlicht zeker contacten onderhielden met de Windesheimers. Het allereerste geschenk dat de kartuizers bij oprichting van hun klooster ontvingen, was afkomstig van een reguliere kanunnik van het kapittel van Windesheim.⁵³⁵ Er waren zeker ook persoonlijke contacten tussen de kartuizermonniken en de regulieren, zoals besproken in het artikel van Tom Gaens in hoofdstuk één.⁵³⁶ Of is het geval van Nieuwlicht wel representatief maar hebben de slechte bewaringsomstandigheden de memoriestukken en -boeken in de weg gestaan? Een argument in het voordeel van deze laatste stelling is dat de archieven en bibliotheek van Nieuwlicht bijna intact bewaard gebleven zijn.⁵³⁷ (Wat dus kan wijzen op het feit dat de andere kartuizerkloosters dergelijke zaken in hun bezit hadden maar dat deze nooit overgeleverd zijn.)

8.4.5. Memorieboeken

Suzanne Folkerts beschrijft in haar werk *Voorbeeld op schrift: de overlevering en toe-eigening van de vita van Christina Mirabilis in de late middeleeuwen*⁵³⁸ memorieboeken als een combinatie van verhalende en administratieve teksten. Ze haalt het voorbeeld van het memorieboek van Nieuwlicht aan. Dit memorieboek wordt in paragraaf 8.4.5.2.2. nog uitgebreid besproken. Volgens Folkerts hadden deze teksten samen tot doel de herinnering (of *memoria*) levendig te houden om zo te identiteit van de groep te versterken. Een belangrijke opmerking die door haar gemaakt wordt, is het feit dat bijvoorbeeld administratieve teksten of pauselijke bullen op zich een totaal andere functie uitoefenen dan wanneer ze deel uitmaken van een memorieboek. In de context van het memorieboek bevorderen ze de eenheid van de gemeenschap terwijl ze op zichzelf alleen maar een administratieve of wetgevende functie hebben. De dode en

⁵³⁴ Voor meer informatie over de memoriestukken in de kunst: zie de casestudie van Van Bueren T. en De Winkel M. In: Van Bueren T. en De Winkel M. *Herinnering in de praktijk, de rol van beeld en geschrift*. In: Deploige J., Nip R. en Meijns B. *Herinnering in geschrift en praktijk in religieuze gemeenschappen uit de Lage Landen, 1000-1500*, Brussel: Koninklijke Vlaamse Academie van België voor Wetenschappen en Kunsten, 2008, pp. 115-139.

⁵³⁵ Gumbert J.P. *Die Utrechter Kartäuser und ihre Bücher im frühen fünfzehnten Jahrhundert*. p. 123.

⁵³⁶ Gaens T. *De Utrechtse geestelijkheid en de kartuizers*. In: Van Engen H. en Verhoeven G. *Monastiek observantisme en Moderne Devotie in de Noordelijke Nederlanden*, Hilversum, 2008, pp. 71-106.

⁵³⁷ MMDC.

<http://www.mmdc.nl/static/site/highlights/1191/The_Necrology_of_Monastery_Nieuwlicht_in_Utrecht.html>

Geraadpleegd op 21/03/2012.

⁵³⁸ Folkerts S. *Voorbeeld op schrift: de overlevering en toe-eigening van de vita van Christina Mirabilis in de late middeleeuwen*, Hilversum, 2010, pp. 311.

levende leden van de gemeenschap vormen samen één gemeenschap en door de *memoria* kwamen de doden als het ware weer tot leven.⁵³⁹

8.4.5.1. De Moderne Devotie

In zijn doctoraatsverhandeling *Daer es leven sonder sterven: memoria en gemeenschapsvorming in Windesheimer kringen uit de laatmiddeleeuwse Zuidelijke Nederlanden, 1350-1550* besprak Bas Diemel uitgebreid de memoriacultuur in de Windesheimse kringen. Om praktische redenen die in de vraagstelling opgesomd zijn, wordt ook in deze studie de nadruk gelegd op de kanunniken en kanonikessen van Augustinus.

Voor de kartuizers bestaat er (nog) geen overzichtswerk wat betreft de *memoria*. Daarom is het nuttig de bevindingen van Diemel te toetsen aan de bewaarde bronnen uit de kartuizerkloosters om daar eventueel enkele memorieboeken op te sporen.

8.2.5.1.1. De overlevering van de memorieboeken

In paragraaf 8.4.3. werden de memorieboeken al kort omschreven als een combinatie van lijsten die een rol speelden in de dodenherdenking en narratieve gedeeltes. Een memorieboek is dus met andere woorden een naam voor de verzamelhandschriften die naast verschillende lijsten ook enkele narratieve historiografische stukjes die meer info geven over het klooster en haar bewoners bevat. (Er circuleerden ook lijsten met betrekking tot de dodenherdenking die niet tot een dergelijk memorieboek behoorden, maar deze necrologische documenten worden hier niet apart behandeld.)

Deze memorieboeken waren volgens Diemel eerder regel dan uitzondering in de kloosters van Windesheim. Dit kwam omdat in er in een algemene vergadering van het kapittel van Windesheim in de vroege 15de eeuw besloten werd dat de kloosters de namen van overleden inwoners schriftelijk moesten bijhouden.⁵⁴⁰

Er mag dus, op basis van het verslag van deze vergadering, van uit gegaan worden dat bijna elk klooster van het kapittel van Windesheim een soort memorieboek in haar bezit had. Maar jammer genoeg zijn er erg weinig van deze boeken bewaard gebleven. De situatie in de Noordelijke Nederlanden is op dit vlak erg dramatisch: er zijn slechts enkele memorieboeken bewaard gebleven door de erbarmelijke omstandigheden waarin de kloosters werden gesloten. In de Zuidelijke Nederlanden is er sprake van een gunstiger beeld: uit tien van de zeventien gemeenschappen zijn er een of meerdere memorieboeken bewaard gebleven. (Jammer genoeg gaat het hier enkel om mannenkloosters. De memorieboeken van de Windesheimse kanonikessen zijn verloren gegaan.)⁵⁴¹

De memorieboeken werden vaak begonnen tussen 1350 en 1550 maar konden daarna nog eeuwen aangevuld worden. Sommige exemplaren zijn al veelvuldig bestudeerd

⁵³⁹ *Ibidem*, pp. 197-198.

⁵⁴⁰ Diemel B. *Daer es leven sonder sterven*. p. 207.

⁵⁴¹ *Ibidem*, pp. 207-208.

(Diemel vermeldt hier de memorieboeken van Groendendaal, Elsegem en Korsendonk) terwijl andere door de onderzoekers helemaal of gedeeltelijk genegeerd werden.⁵⁴²

Zie bijlage 1 voor een gedetailleerde weergave van de overgeleverde memorieboeken uit de klooster van de Zuidelijke Nederlanden.

8.4.5.1.2. De samenstelling

De bestudering van teksten op zich kan vele antwoorden opleveren, maar aandacht voor de handschriftelijke context van een tekst zorgt vaak voor belangrijke bijkomende informatie. In een memorieboek was er plaats voor verschillende necrologische lijsten en voor verhalende onderdelen. Een bestudering van deze verschillende onderdelen van een memorieboek kan belangrijke informatie over de dodenherdenking opleveren. De plaats van het eigenlijke necrologium (de lijst met de te herdenken doden) kan veel vertellen over het belang dat hieraan gehecht werd. Dit necrologium kon zich bijvoorbeeld centraal in het memorieboek bevinden maar evengoed helemaal achteraan, wat kon duiden op een latere toevoeging. Ook geven de uiterlijke kenmerken van een tekst, zoals later toegevoegde opmerkingen, vaak meer informatie vrij dan de schrijver ervan bedoeld had.⁵⁴³

Bas Diemel bestudeerde de samenstelling van verschillende memorieboeken uit de Windesheimse kloosters en trok daaruit enkele conclusies. Ten eerste werden in bijna alle besproken kloosters uit de Zuidelijke Nederlanden zo'n 50 jaar na de stichting dodenlijsten opgesteld. Het bleef niet bij een opsomming van namen, maar via de bijhorende teksten werd als het ware de geschiedenis van het klooster verteld.

Diemel spreekt van een duidelijk groepsgevoel omdat niet alleen de kanunniken en kanonikessen in de lijsten waren opgenomen, maar ook de weldoeners van het klooster en leden van andere religieuze gemeenschappen die herdacht dienden te worden.

De handschriftelijke context van dergelijke memorieboeken bleek een erg belangrijke rol te spelen in het proces van de identiteitsvorming omdat er een duidelijke link was tussen de herinnering aan het collectieve verleden, de dodenherdenking van individuele personen en de economische kant van het verhaal. (Leken kregen nooit voor niets jaargetijden aangeboden. Er was altijd sprake van een financiële tegenprestatie.) Een enkelvoudige necrologische tekst kon een andere functie toebedeeld krijgen wanneer deze in een andere context terecht kwam.⁵⁴⁴

8.4.5.2. De kartaizers

8.4.5.2.1. Narrative sources

The Narrative Sources from the Medieval Low Countries is een onderzoeksinstrument onder

⁵⁴² *Ibidem*, p. 208.

⁵⁴³ *Ibidem*, pp. 234-235.

⁵⁴⁴ *Ibidem*, pp. 234-235.

leiding van de Koninklijke Commissie voor Geschiedenis dat streeft naar een kritisch overzicht van alle middeleeuwse verhalende bronnen uit de Nederlanden. De teksten die opgenomen zijn in de databank zijn annalen, brieven, kronieken, dagboeken, gedichten, genealogieën, heiligenlevens,... kortom: alle teksten waarvan de auteur de intentie had het verleden vast te leggen in een verhaal. De databank werd opgericht in 1980 door onder andere Raoul van Caenegem en Erik van Mingroot, die toen het voordeel van een overzicht van alle verhalende bronnen begonnen te promoten. Het project werd verder gezet door onderzoekers aan de universiteiten van Gent en Leuven. Narrative Sources telt nu zo'n 2200 bronnen maar is een *work in progress* en wordt nog steeds aangevuld.⁵⁴⁵

Een opmerking die hier gemaakt kan worden is dat de databank van *Narrative Sources* geen duidelijk beeld schetst van de samenstelling van de verzamelhandschriften. Jeroen Deploige en Renée Nip wijzen in hun bijdrage aan het boek *Herinnering in geschrift en praktijk in religieuze gemeenschappen uit de Lage Landen, 1000-1500* op dit probleem. Teksten in het algemeen en teksten met een memoratieve functie krijgen deels hun betekenis door de context van het verzamelhandschrift waarin ze terug te vinden zijn.⁵⁴⁶

Omwille van het feit dat *Narrative sources* weinig tot geen aandacht kan geven aan de context en de samenstelling van de verzamelhandschriften, groeide een nieuw project: *Herinnering in geschrift en praktijk. Een analyse van de handschriftelijke overlevering als materiële spiegel van herinneringspraktijken in religieuze gemeenschappen uit de Nederlanden in de volle en late middeleeuwen*. In dit project wordt aan de nieuwe noden van de onderzoekers tegemoet gekomen. De aandacht gaat uit naar een bestudering van herinneringspraktijken in religieuze gemeenschappen en de rol van teksten.⁵⁴⁷

Het is mogelijk om met de zoekmachine van *Narrative sources* specifiek op zoek te gaan naar verhalende teksten van kartuizerauteurs. Deze zoekopdracht levert 38 resultaten op waarvan veertien afkomstig uit kloosters in de Zuidelijke Nederlanden en 24 uit kloosters gelegen in de Noordelijke Nederlanden.

8.4.5.2.1.1. De Zuidelijke Nederlanden

De veertien werken die geschreven zijn door een kartuizerauteur uit de Zuidelijke Nederlanden zijn voornamelijk in het Latijn geschreven. Maar liefst twaalf van de veertien werken zijn Latijn en slechts twee exemplaren waren geschreven in de volkstaal. De genres van de resultaten zijn erg divers. Het gaat om kronieken, *Vitae*, *Gestae*, geschiedenissen, een proloog op de werken van van Ruusbroec (zoals uitgebreid besproken in de inleiding), een biografisch repertorium van de cisterciënzers en een lijst van mirakels.

⁵⁴⁵ <http://www.narrative-sources.be/about_nl.php> Geraadpleegd op 19/03/2012.

⁵⁴⁶ Deploige J. en Nip P. *Herinnering in geschrift en praktijk*. p. 10.

⁵⁴⁷ *Ibidem*.

Even divers is de herkomst van de bronnen. De meeste bronnen zijn afkomstig uit Herne (drie of vier exemplaren) maar ook uit de kloosters van Sint-Anna in Gent, Maria-Magdalena in Leuven, Scheut en Twaalf apostelen in Luik zijn werken afkomstig. Ook zijn bepaalde werken tot nu toe niet gelokaliseerd.

Deze resultaten uit de Zuidelijke Nederlanden zijn op het eerste gezicht geen memorieboeken. Maar zoals hierboven besproken: memorieboeken zijn niets meer dan een samenbundeling van lijsten en narratieve onderdelen. In de databank van *Narrative Sources* worden, zoals de naam het al zelf zegt, enkel en alleen de verhalende bronnen opgenomen. Zou het dan toch kunnen dat deze verhalende bronnen uit de kartuizerkloosters deel uitmaakten van een groter geheel? Hieronder wordt eerst het enige bekende memorieboek uit een kartuizerklooster besproken. (Het memorieboek van de kartuizers van Nieuwlicht bij Utrecht.) Daarna wordt er onderzocht of er ook in de Zuidelijke Nederlanden sprake was van een traditie van memorieboeken.

8.4.5.2.1.2. De Noordelijke Nederlanden

Uit de Noordelijke Nederlanden zijn volgens de databank 24 verhalende bronnen afkomstig. Maar wanneer men deze werken van naderbij gaat bekijken valt op dat ze zonder uitzondering allemaal afkomstig zijn uit het klooster Nieuwlicht of Bloemendaal te Utrecht.

Dit klooster werd in 1391 in de buurt van Utrecht opgericht door Zweder van Gaesbeek, een lokale edelman.⁵⁴⁸ Na de bouw van het klooster werd het kloosterleven goed en wel opgestart in 1395. Het was in dat jaar dat het klooster van Nieuwlicht officieel tot de kartuizerorde gerekend werd.⁵⁴⁹

De 24 resultaten die de databank van *Narrative Sources* aanhaalt, vormen allemaal een onderdeel van een groot geheel: een Latijns memorieboek. Dit memorieboek werd in november 1440 begonnen door Henricus Bor maar het manuscript bevat zeker ook oudere teksten. Ook werden teksten die door Henricus Bor begonnen waren na zijn dood door andere monniken tot 1580 aangevuld.

8.4.5.2.2. Het memorieboek van Nieuwlicht

Memorieboeken hadden zowel een administratief als een liturgisch nut en speelden een hoofdrol bij de dodenherdenking. Niet alleen de dode monniken en leken werden herdacht, maar ook de geschiedenis en de privileges van de orde in het algemeen en van het klooster in het bijzonder werden bewaard.⁵⁵⁰

⁵⁴⁸ MMDC.

<http://www.mmdc.nl/static/site/highlights/1191/The_Necrology_of_Monastery_Nieuwlicht_in_Utrecht.html>
Geraadpleegd op 21/03/2012.

⁵⁴⁹ Gumbert J.P. *Die Utrechter Kartäuser und ihre Bücher im frühen fünfzehnten Jahrhundert*. pp. 23-26.

⁵⁵⁰ MMDC.

<http://www.mmdc.nl/static/site/highlights/1191/The_Necrology_of_Monastery_Nieuwlicht_in_Utrecht.html>
Geraadpleegd op 21/03/2012.

Een eerste onderdeel van het memorieboek is een kloosterkroniek. Deze kroniek was oorspronkelijk waarschijnlijk een inleiding op een lijst van weldoeners van het klooster, die dan later aan het memorieboek werd toegevoegd.

Het eigenlijke memorieboek bevat verschillende onderdelen.⁵⁵¹ Na een inleiding volgen er verschillende lijsten die erg uiteenlopende zaken behandelen. (Zoals een lijst van de priors, een lijst van weldoeners waarvoor een zielenmis gehouden moest worden en een hele reeks lijsten over de begraven weldoeners/monniken/conversen.)⁵⁵²

Het memorieboek bevat ook teksten over het ontstaan van de kartuizerorde in het algemeen en het eigen klooster in het bijzonder. (Bijvoorbeeld een geschiedenis van de kartuizerorde, een lijst met privileges van de orde en een verhaal over de oprichting van drie altaren in de kapel van het klooster.)

8.4.5.2.2.1. Een analyse van het memorieboek

Wanneer we de analyse van Diemel op de memorieboeken van de Windesheimers op het memorieboek van Nieuwlicht toepassen vallen vele belangrijke gelijkenissen tussen beide op.

Diemel stelt dat de memorieboeken door de Windesheimers vaak zo'n 50 jaar na de oprichting van het klooster begonnen werden en daarna nog lange tijd aangevuld konden worden. Het kartuizerklooster Nieuwlicht werd gesticht in 1392 en het begin van de memorieschat moet volgens *Narrative Sources* rond 1440 gedateerd worden. (Wat dus bijna exact 50 jaar is.) Ook het memorieboek van Nieuwlicht werd nog vele jaren aangevuld.

In het memorieboek van Nieuwlicht wisselen, net als in de door Diemel besproken exemplaren lijsten en narratieve gedeeltes elkaar af. Alle mensen van de gemeenschap van de Windesheimers werden in het memorieboek opgenomen, wat tot doel had het gemeenschapsgevoel te vergroten. Een gelijkaardig fenomeen zien we terugkomen in de het memorieboek van Nieuwlicht: het memorieboek bevat lijsten van monniken, weldoeners en conversen.

⁵⁵¹ Het gaat om een inleiding, een lijst van de priors van het klooster, een lijst van personen die een graf kregen bij de kartuizers, een lijst van weldoeners die door de monniken met memorie geëerd werden, een lijst van weldoeners en hun geschenken, een opsomming van de broederschappen, een relaas van de oprichting van drie altaren in de kapel van het klooster, een verhaal over geschiedenis van de kartuizerorde, een tekst over de privileges van de orde, aantekeningen betreffende het broederschap met het kartuizerinnenklooster Sint Anna bij Brugge en de besluiten van het generaal kapittel ten behoeve van het klooster, een lijst van monniken die begraven zijn op kerkhof van het klooster, een lijst van conversen begraven op het kerkhof van het klooster, een lijst van donaten begraven op het kerkhof van het klooster, een lijst van elders begraven monniken, een lijst van personen begraven op kerkhof van het klooster die nog niet op andere lijsten staan, een lijst van weldoeners begraven in het klooster zelf, niet in de het kerkhof en een lijst van privileges en aflaten verleend aan het klooster.

⁵⁵² Een bekeerling(e). Het gaat waarschijnlijk om de lekenbroeders.

Ook de plaats van het eigenlijke necrologium in het memorieboek speelt volgens Diemel een belangrijke rol. De lijsten die zich centraal in het boek bevinden wijzen erop dat ze door de monniken als belangrijk werden gepercipieerd terwijl lijsten op het einde van het memorieboek vaak latere toevoegingen waren.

Johan Peter Gumbert bespreekt in zijn boek *Die Utrechter Kartäuser und ihre Bücher im frühen fünfzehnten Jahrhundert* de volgorde van deze onderdelen van het memorieboek. Op de derde plaats, na een geschiedenis van het klooster en een lijst van de priors staat het necrologium. Daarna komen de lijsten van de personen die in het klooster begraven zijn en als laatste volgen de andere delen (zoals de lijsten van schenkingen).⁵⁵³ Het necrologium bevond zich dus met andere woorden centraal in het memorieboek. Dit kan dus wijzen op het grote belang van deze lijst.

8.4.5.2.3. Andere memorieboeken uit de kartuizerkloosters?

We kennen dus met zekerheid het memorieboek uit het klooster Nieuwlicht bij Utrecht. Maar is dit ene memorieboek voldoende om te stellen dat de kartuizers ook een necrologische traditie kenden net als de moderne devoten? Een mogelijkheid om dit te onderzoeken aan de hand van de zoekmachine *Narrative Sources* is door middel van het opsporen van de handschriftelijke context van de resultaten. Aan de hand van de andere onderdelen van de verzamelhandschriften is het eventueel mogelijk memorieboeken uit kartuizerkloosters op te sporen.

Sommige resultaten bij een onderzoek in *Narrative Sources* lenen zich niet tot een dergelijk onderzoek. De proloog van Gerardus van Sanctis, die in de inleiding grondig besproken werd, is bijvoorbeeld geen onderdeel van een memorieboek. Deze proloog maakt deel uit van een verzamelhandschrift met daarin de werken van Jan van Ruusbroec en is dus zeker geen onderdeel van een memorieboek.

Toch zijn er enkele manuscripten op te sporen die erg goed lijken op de memorieboeken die door Bas Diemel in zijn doctoraat werden beschreven. Hieronder wordt eerst een voorbeeld van een mogelijk memorieboek besproken, daarna volgt een voorbeeld waarin er zeker geen sprake is van een dergelijke boek (om zo het contrast aan te tonen) en ten slotte wordt er ook een twijfelgeval besproken om aan te tonen hoe moeilijk het onderzoek soms is.

8.4.5.2.3.1. Een memorieboek uit Herne

Drie van de veertien verhalende bronnen uit de Zuidelijke Nederlanden zijn zonder twijfel afkomstig uit het kartuizerklooster van Herne. Het gaat hier om twee Latijnse en een Middelnederlands werk. De Latijnse werken (geschreven door Arnoldus Beeltricens

⁵⁵³ Gumbert J.P. *Die Utrechter Kartäuser und ihre Bücher im frühen fünfzehnten Jahrhundert*. p. 15.

en Johannes Ammonius) zijn twee geschiedenissen van het klooster. Arnoldus Beeltricens schreef het eerste deel dat begon bij de oprichting van het klooster van Herne en eindigt in 1489, het jaar waarin Beeltricens zijn kroniek voltooide. Johannes Ammonius vulde de geschiedenis van het klooster aan tot 1534. De volkstalige bron is de hierboven uitgebreid besproken proloog van Gerardus van Sanctis.

Een vierde bron, een hagiografie over het leven van Jezus, werd geschreven door een kartuizermonnik uit het klooster van Herne. Al is dit natuurlijk nog geen bewijs dat het werk ook ooit in de bibliotheek van het klooster te vinden was.

Het opvallendste resultaat van de verhalende werken van kartuizerauteurs op narrative sources uit het kartuizerklooster in Herne, is de kroniek. Deze werd begonnen door Arnoldus Beeltricens die de periode tussen 1314 en 1498 behandelde en daarna verder gezet door Johannes Ammonius die deze kroniek aanvulde tot 1534.

Deze kroniek is een onderdeel van het verzamelhandschrift 13753-13754 uit de Koninklijke Bibliotheek van Brussel. Wanneer we dit handschrift opzoeken in de *Catalogue des manuscrites de la bibliothèque royale de Belgique* van Joseph van der Gheyn,⁵⁵⁴ kunnen we onderzoeken in welke handschriftelijke context de kroniek zich bevindt.

Handschrift 13753-13754 telt 103 folio's en wordt in de catalogus van Gheyn onderverdeeld in vijf verschillende onderdelen. Het eerste deeltje telt slechts één folio en bevat enkele noten., Het tweede onderdeel is een korte genealogie van de heren van het land van Edingen.⁵⁵⁵ (*Genealogia Dominorum Terrae Angiensis.*) Het derde onderdeel bevat de kroniek van Arnoldus Beeltricens die opgenomen werd in de databank van narrative sources en het vijfde onderdeel bevat het vervolg op deze kroniek door Johannes Ammonius. Folio zeven tot negentien (het vierde onderdeel) bevat een lijst met de namen van de monniken en de conversen die voor het jaar 1390 in het klooster begraven werden. (*Nomina monachorum et conversorum qui fuerent hic defuncti ante annum 1390.*)

Uit dit alles kunnen we afleiden dat de kartuizers van Herne ook een memorieboek in hun bezit hadden. Het verzamelhandschrift wordt nergens zo omschreven maar wanneer we de kenmerken van Diemel toepassen is er weinig twijfel mogelijk. Handschrift 13753-13754 is een duidelijke combinatie van narratieve gedeeltes (de kronieken) en lijsten, die waarschijnlijk gebruikt werden bij de dodenherdenking (al is dit moeilijk met zekerheid te bewijzen). De lijsten (van de heren van Edingen en van de monniken en conversen) bevinden zich op de tweede en vierde plaats in het boek, wat

⁵⁵⁴ Van der Gheyn J. *Catalogue des manuscrites de la bibliothèque royale de Belgique*. deel 6, p. 173.

⁵⁵⁵ Het klooster van Herne ligt vlakbij Edingen.

hun belang aantoont. Ze zijn er dus niet later bijgevoegd. Een ander kenmerk dat Diemel aanhaalt is het feit dat memorieboeken vaak lang werden aangevuld. We weten dat de kroniek werd aangevuld, maar het lijkt minder waarschijnlijk dat ook de lijst van monniken en conversen aangevuld werd omdat ze maar loopt tot 1390. Waarom dit niet het geval is, is onduidelijk. Ook werd het de kroniek van Arnoldus Beeltrinsens pas tussen 1483 en 1489 begonnen, wat duidelijk langer is dan 50 jaar na de stichting van het klooster. (Het klooster van Herne werd in 1314 opgericht.) Ondanks deze zaken zijn er genoeg argumenten om te stellen dat het hier wel degelijk om een memorieboek gaat. Het memorieboek van Nieuwlicht staat dus niet meer alleen.

8.4.5.2.3.2. Resultaten die geen deel uitmaken van een memorieboek

Een volgende interessant resultaat in *Narrative Sources* is de kroniek uit het kartuizerklooster in Leuven, geschreven door Jan van der Male. Wanneer we de handschriftelijke context van dit werk onderzoeken met in ons achterhoofd de vraag of de kroniek ook deel uitmaakt van een memorieboek, is de uitkomst teleurstellend. De kroniek bevindt zich in de Koninklijke Bibliotheek van Brussel, handschrift 15003-15048. Wanneer we er weer de catalogi van Gheyn bijhalen kunnen we achterhalen welke werken er zich nog in verzamelhandschrift 15003-15048 bevinden.⁵⁵⁶

Het verzamelhandschrift telt maar liefst 523 folio's en wordt rond 1532 gedateerd. Op de eerste folio staat geschreven dat het werk eigendom was van de *Carthusianorum Lovanii*, de kartuizers van Leuven. Het werk werd in 1812 op een publieke verkoop in de stad Brussel verkocht. (Voor meer informatie over de publieke verkoop van teksten, zie hoofdstuk vier.)

De 523 pagina's zijn onderverdeeld in 86 verschillende onderdelen. Het verzamelhandschrift bevat brieven, sermoenen, kalenders, religieuze traktaten, exempla, heiligenlevens, historische aantekeningen en dialogen en pas op plaats 70 (op folio 441-462) zien we de kroniek van Jan van Male verschijnen.

Handschrift 15003-15048 lijkt dus eerder een willekeurige verzameling van teksten in plaats van een memorieboek. Dit lijkt bijvoorbeeld ook het geval te zijn voor handschrift 11929-11930 uit de Koninklijke Bibliotheek van Brussel. Dit verzamelhandschrift bevat wel een kroniek en geschiedenis van het klooster van Zemel bij Diest, maar er zijn geen lijsten die iets te maken zouden kunnen hebben met de dodenherdenking aanwezig.⁵⁵⁷

⁵⁵⁶ Van der Gheyn J. *Catalogue des manuscrites de la bibliothèque royale de Belgique*. Deel 2, pp. 227-232.

⁵⁵⁷ Van der Gheyn J. *Catalogue des manuscrites de la bibliothèque royale de Belgique*. Deel 6, p. 752.

8.4.5.2.3.3. Een twijfelgeval

Handschrift 5764 uit de Koninklijke Bibliotheek in Brussel, bevat volgens Narrative Sources een geschiedenis van het kartuizerklooster Scheut te Anderlecht Bij Brussel. Deze geschiedenis werd begonnen rond 1480-1487 door Marcel Voet en werd daarna tweemaal aangevuld: de eerste keer door Josse Smit/Smets en de tweede maal door Jan Tourneur. De geschiedenis bevat verhalen over allerlei opvallende gebeurtenissen in het klooster. (Het gaat bijvoorbeeld om een verslag van een mirakel op Pinksteren 1449 en van het bezoek van Karel de Stoute in 1450. Daarnaast bevat het ook nog verschillende andere verhalen.)

Handschrift 5764 bevat zo'n 94 folio's en wordt in de catalogus van van der Gheyn beschreven in zeven verschillende delen. Na een tekst van broeder Johannes Tourneur, een gewezen lector, volgt een lijst met aantekeningen bij de boeken, en een lijst van mensen door wie er cellen gesticht zijn en die andere zaken aan het klooster gedoneerd hebben (*Nomina illorum a quibus omnes celle sunt fundate et alique donate*). Hierna volgt het belangrijkste onderdeel van het verzamelhandschrift: folio negen tot 93 wordt in beslag genomen door de hierboven beschreven geschiedenis van het klooster. Na de geschiedenis volgen nog kort een lijst van priors en de vicarissen⁵⁵⁸ van dit huis (*Catalogus prioum huius domus & Vicarii huius domus*).⁵⁵⁹

Er staat nergens aangeduid dat deze lijsten gebruikt werden bij de dodenherdenking maar de kans zit erin dat handschrift 5764 effectief een memorieboek is. De lijsten bevatten enkel de namen van priors en de vicarissen. De namen van weldoeners en monniken zijn hier opvallend afwezig. Diemel stelt dat de memorieboeken een groepsgevoel creëerden. Het is in dat opzicht vreemd dat de monniken nergens vermeld werden. De combinatie van lijsten en een geschiedenis blijft opvallend. Toch kan hier niet met zekerheid gesteld worden dat het om een memorieboek gaat.

8.4.5.3. Besluit

De vijf verschillende genres die in paragraaf 3.3.7. besproken werden en die door verschillende onderzoekers als typisch voor de Moderne devotie beschouwd werden zijn dus de collatietraktaten, de broeder- en zusterboeken, de rapiaria, de geschiedenissen en de memorieboeken. Omwille van de redenen die in de inleiding van dit hoofdstuk besproken werden, werd hier geen aandacht besteed aan de geschiedenissen omdat deze, al zijn ze sterk vertegenwoordigd bij de moderne devoten, bij verschillende ordes voorkwamen.

⁵⁵⁸ De onderoverste.

⁵⁵⁹ Van der Gheyn J. Catalogue des manuscrites de la bibliothèque royale de Belgique. deel 6, p. 172.

De collaties (en de schriftelijke neerslagen hiervan) lijken een genre te zijn dat echt als typisch voor de Moderne Devotie bestempeld kan worden. De broeders van het gemene leven werden ook niet voor niets collatiebroeders genoemd.⁵⁶⁰ De kartuizers leefden hun hele leven in stilte en daarom zou het bijzonder vreemd zijn als ze een gelijkaardige tekstgenre zouden hanteren. Of de broeder- en zusterboeken als typisch voor de moderne devoten kunnen bestempeld worden, is een moeilijkere vraag. Zoals hierboven (in paragraaf 8.1.) geschetst, speelt hier een geografische factor. Het antwoord op de vraag: zijn de broeder- en zusterboeken een genre typisch voor de Moderne Devotie, is dus zowel ja, maar... als nee, maar.... Het derde genre dat in dit hoofdstuk aan bod kwam, waren de rapiaria. Deze brokkelige tekstjes werden, waarschijnlijk vooral door het bekendste rapiarium van Thomas van Kempen, ook als eigen aan de Moderne Devotie gezien.⁵⁶¹ Toch blijkt dat dit genre niet exclusief door deze religieuzen gebruikt werd.

De uitgebreid besproken memorieboeken, die door de moderne devoten erg veel gebruikt werden, lijken ook voor de komen bij de kartuizers. Niet alleen het klooster van Nieuwlicht bij Utrecht maar ook andere kloosters kenden het gebruik van memorieboeken. Deze handschriftelijke realiteit was dus in elk geval niet enkel en alleen een genre dat door de moderne devoten gebruikt werd.

Of het gebruik van memorieboeken, rapiaria en broeder- en zusterboeken nu als typisch middeleeuws gezien moeten worden is een moeilijke vraag. De inbreng van de moderne devoten bij de hierboven beschreven genres mag zeker niet als onbelangrijk worden beschouwd, maar stellen dat ze het alleenrecht hadden over het gebruik van die genres is een brug te ver. Waren het enkel de kartuizers die verschillende zaken van de moderne devoten overnamen of was er een omgekeerde tendens aan de gang? (In hoofdstuk één werd immers al aangetoond dat er sprake kon zijn van contacten tussen beide groepen religieuzen.) Of kenden andere religieuze orden een gelijkaardige traditie? Dit alles zal verder onderzoek moeten uitwijzen... In elk geval is hiermee nog maar eens bewezen dat de kartuizers niet zo afgesloten van de wereld leefden als ze zelf verkondigden. Of het nu de kartuizers waren die de besproken genres van de moderne devoten overnamen of niet, in elk geval was er sprake van een zekere uitwisseling en contact.

⁵⁶⁰ S.N. *Moderne Devotie, figuren en facetten. Catalogus van tentoonstelling ter herdenking van het sterfjaar van Geert Grote. 1384-1984.* p. 22.

⁵⁶¹ *Ibidem*, pp. 153-157.

Conclusie

Bas Diemel stelt in het besluit van zijn doctoraat, dat hier meerder keren bestudeerd werd, dat de dodenherdenking een belangrijke rol speelde in de vorming van een collectieve identiteit bij de Windesheimers. Hiermee leverde Diemel belangrijk onderzoek en nuanceerde hij het stereotiepe beeld van de kloosters van het kapittel van Windesheim met de nadruk op de differentiatie: er was geen sprake van een homogene kloostergemeenschap. Integendeel: grote regionale en andere verschillen waren zichtbaar. Diemel nuanceert het eigene van de Windesheimers in zijn besluit door te stellen dat *“er veel overeenkomsten zijn met traditionele kloosterordes, bijvoorbeeld in de literaire tradities en de contacten met de wereld buiten het klooster. Ook de memoriacultuur en de gemeenschapsvorming lijken via geijkte patronen te verlopen”*.

Maar hoewel Diemel in zijn besluit stelt dat er veel overeenkomsten tussen de moderne devoten en de andere kloosterordes bestaan, lag de nadruk in zijn doctoraat toch grotendeels op het belang van de gemeenschapsvorming van de Windesheimers aan de hand van de memoriacultuur. Na het lezen van zijn doctoraat kan men zich afvragen: is deze memoriacultuur wel zo typisch voor de moderne devoten?

In deze thesis werd de vraag gesteld of er belangrijke overeenkomsten te vinden waren tussen de lees- en schriftcultuur van de kartuizers, een eeuwenoude orde die beweert nooit hervormd geweest te zijn en de Moderne Devotie, een groep religieuze gemeenschappen en kloosters die in de 14de eeuw de devotie opnieuw tot leven wilden wekken.

In het eerste hoofdstuk werd besproken hoe ver het onderzoek over de (wederzijdse) beïnvloeding tussen de kartuizers en de moderne devoten vandaag staat. Daaruit kon afgeleid worden dat er zeker belangrijke linken tussen beide groepen aanwezig waren, maar dat deze voorlopig nog niet genoeg bestudeerd zijn. Dat Geert Grote en zijn volgelingen belangrijke zaken van de kartuizers overnamen, leek voor de meeste auteurs duidelijk, maar het was Tom Gaens die in 2008 deze stelling nuanceerde. Hij benadrukte het belang van de persoonlijke contacten tussen de moderne devoten en de kartuizers, de gemeenschappelijke weldoeners en de ideeën die door novicen en

belangrijke boeken van Moderne Devotieauteurs de kartuizerkloosters binnen sijpelden. Ondanks het belangrijke werk dat door Gaens geleverd werd, is er tot op heden geen studie naar de tekstuele beïnvloeding tussen beide gemeenschappen gebeurd. Daarom werd in deze thesis geprobeerd om op een kwantitatieve en kwalitatieve manier dit ontbrekende deel van het onderzoek op te vullen. De twee hoofdvragen die hier gesteld werden, waren dus ten eerste: in welke mate bezaten de kartuizers boeken van de belangrijke Moderne Devotieauteurs en ten tweede: waren de genres die lange tijd als typisch voor de Moderne Devotie gezien werden wel zo typisch of kenden ze een equivalent bij de kartuizers?

Het antwoord op de beide vragen is positief. Er was vanaf de 14de eeuw zeker meer aan de hand dan een enkel een passieve inwerking van het kartuizerideaal op de moderne devoten. Er kan met andere woorden gesproken worden over een wederzijdse beïnvloeding omwille van de aanwezigheid van de werken van belangrijke Moderne Devotieauteurs in de kartuizerkloosters. De eerste onderzoeksvraag werd onderzocht op een kwantitatieve manier. Aan de hand van de BNM werd bewezen dat in bepaalde gevallen evenveel werken van de Moderne Devotieauteurs in de bibliotheken van de Windesheimers als in de bibliotheken van de kartuizers te vinden waren. Meer nog: er zijn meer handschriften van Gerald Zerbolt Van Zutphen uit kartuizerkloosters dan uit Windesheimse kloosters overgeleverd. Al moet er hier natuurlijk rekening gehouden worden met de mogelijkheid van een asymmetrische bewaring: toch kan nog steeds met zekerheid gesteld worden dat de kartuizers niet afkerig stonden tegenover de Moderne Devotiewerken. Deze kwantitatieve resultaten aan de hand van BNM werden in het zevende hoofdstuk gecontroleerd aan de hand van een casestudie over het klooster Nieuwlicht in Utrecht. Hieruit kon opvallend geconcludeerd worden dat er in de bibliotheek van het klooster voor 1430 meer werken van Moderne Devotieauteurs dan van typische kartuizerauteurs te vinden waren. Voor een orde die beweerde op zichzelf te staan is deze conclusie op z'n minst vreemd te noemen.

Ook het antwoord op de tweede onderzoeksvraag is positief. Omdat de kartuizers gebruik maakten van genres die als typisch voor de Moderne Devotie beschouwd werden, kan er gesteld worden dat er sprake was van een beïnvloeding. In het achtste hoofdstuk werd de focus vooral op het gebruik van de memorieboeken gelegd. Maar ook de andere typische Moderne Devotiegenres werden er besproken. Opvallend is het dat deze genres helemaal niet zo typisch voor de Moderne Devotie zijn als er in de literatuur vaak wordt beweerd. Er zijn, alleen al bij de kartuizers, equivalenten van de rapiaria,

geschiedenissen, broeder- en zusterboeken en memorieboeken te vinden. Een tweede opvallende conclusie die uit dit hoofdstuk af te leiden valt, is dat de kartuizers wel degelijk een memorietraditie kenden. Dat deze tot nu toe nog niet (uitgebreid) bestudeerd werd, wordt duidelijk uit het feit dat er in de literatuur enkel over het memorieboek van Nieuwlicht gesproken wordt. Dat er ook nog andere memorieboeken uit kartuizerkloosters overgeleverd zijn, werd tot nu toe nergens vermeld. Wanneer dit onderzoek uitgebreider gevoerd zou worden en ook de andere middeleeuwse religieuze ordes betrokken zouden worden, zouden dergelijke genres (met de nadruk op de memorieboeken) misschien wel als een typisch middeleeuws fenomeen bestempeld kunnen worden. De vraag stelt zich natuurlijk of deze memorieboeken, door Bas Diemel als een belangrijk onderdeel van de memoriacultuur bij de Moderne Devotie gezien, een wijd verspreid fenomeen waren of juist niet? Misschien was het gebruik van de memorieboeken in de middeleeuwen inderdaad het terrein van de moderne devoten en hebben de kartuizers zich, ondanks het feit dat ze stellen nooit hervormd geweest te zijn, zich daarop gebaseerd. Maar het is ook mogelijk dat het gebruik van dergelijke verzamelhandschriften in de twee gemeenschappen ongeveer gelijktijdig ontstond. Omdat hierover voorlopig nog niets met zekerheid te zeggen valt, is verder onderzoek hieromtrent zeker wenselijk.

Uit een kwantitatieve en kwalitatieve analyse van het handschriftenbezit van de kartuizerkloosters in de Nederlanden kon dus afgeleid worden dat de kartuizers zeker niet afkerig stonden tegenover teksten van belangrijke Moderne Devotieauteurs. En aan de hand van het eventuele gebruik van de typische genres van de moderne devoten door de kartuizers kon een verdere tekstuele beïnvloeding opgemerkt worden. Ondanks de gebrekkige overlevingskansen van de middeleeuwse handschriften uit de besproken milieus en de asymmetrische bewaring, kan er aan de hand van de resultaten van dit onderzoek toch een conclusie met zekerheid gesteld worden. Er kan dus wel degelijk van een beïnvloeding van de moderne devoten op de kartuizers gesproken worden. Deze beïnvloeding gebeurde niet alleen door de uitwisseling en overname van de materiële werken, maar ook door de uitwisseling en overname van tekstgenres.

Bijlagen

Bijlage 1: Lijst van overgeleverde memorieboeken uit de uit de klooster van de Zuidelijke Nederlandse. De Windesheimer kloosters zijn gemarkeerd met een *, de vrouwenkloosters zijn grijs ingekleurd.⁵⁶²

Klooster	Handschriftsignatuur	Datering
Groenendaal*	Brussel, KB 557-59	1389, met aanvullingen
Groenendaal*	Brussel, KB II 155	1420, met aanvullingen
Elsegem*	Gent, UB 321	15 ^e eeuw, met aanvullingen
Korsendonk*	Brussel, KB 14937	15 ^e eeuw, met aanvullingen
Bethlehem*	Leuven, R.A., Kerkelijk Archief 14178	ca. 1460, met aanvullingen
Melle*	Gent, RA, Fonds Melle, Register - Akten 1	1470-1500, met aanvullingen
Jericho (Brussel)	Brussel, KB II 293 ⁷¹	voor 1487
Zevenborren*	Brussel, KB II 1038 / II 7602	circa 1530, met aanvullingen
Grobbendonk*	Brussel, A.R.A., Kerkelijk Archief 15017	1588-1590
Sint- Maartensdal*	Brussel, A.R.A., Kerkelijk Archief 15017 ⁷²	1588-1590
Tongeren*	Olim Leuven UB 404 (D341)	verloren
Sint-Elizabeth (Moerkerke)	Brugge, Stadsarchief, Cumulus Ecclesiasticus, no. 598 (II)	16 ^e eeuw
Sint-Ursula (Leuven)	Mechelen, Archief van het Aartsbisdom, Fonds Sint-Ursula, nr. 51 ⁷³	na 1625
Zevenborren*	Brussel, A.R.A., Kerkelijk Archief 15505	17 ^e eeuw
Sint-Trudoabdij	Archief Sint-Trudoabdij ⁷⁴	17 ^e eeuw
Sion (Oudenaarde)	Gent, A.R.A., Sion Oudenaarde, nr. 2 ⁷⁵	17 ^e eeuw
Sint-Elizabeth (Brussel)	Brussel, A.R.A., Kerkelijk Archief 13089 en 13090	17 ^e eeuw

⁵⁶² Diemel B. *Daer es leven sonder sterven*. p. 209.

Bibliografie

Uitgegeven Bronnen

Augustinus van Hippo. *Confessiones*, Geciteerd in: <<http://www9.georgetown.edu/faculty/jod/augustine/Pusey/book10>> Geraadpleegd op 15/02/2012.

Thomas A Kempis. *Over het leven van Florens Radewijns*, Geciteerd in: Lourdaux W. *Het boekenbezit en het boekengebruik bij de moderne devoten*. p. 226.

Brugse kartuizers. *Aantekening*, Geciteerd in: Kwakkel E. *Die Dietsche boeke die ons toehoren*. p. 94.

Bruno van Keulen. *Brief aan Raoul le Verd*, Geciteerd in: Charterhouse of the transfiguration <<http://transfiguration.chartreux.org/Bruno-Letter-to-Raoul.htm>> Geraadpleegd op 02/03/1012.

Bruno van Keulen. *Brief aan Raoul le Verd*, Geciteerd in: Brantley H. *Reading in the wilderness*. p. 47.

Johannes Busch. *Chronicon Windeshemens*, Geciteerd in: Kock T. *Die buchkuultur der Devotio moderna*. p. 19.

Geert Grote. *Brief*, Geciteerd in: Huijben J. *Uit Ruusbroec's vriendenkring*. pp. 137-138.

Geert Grote. *Korte statuten*, Geciteerd in: Weiler A.G. *Geert Grote en begijnen in de begintijd van de Moderne Devotie*. p. 125.

Geert Grote. *Ornatus Spiritualis Desponsationis*, Geciteerd in: Van der Horst K. *Handschriften en gedrukte boeken uit kloosters in en rond Utrecht: het kartuizerklooster*. p. 36.

Guibert de Nogent. *Memoires*, Geciteerd in: Brantley J. *Reading in the wilderness*, p. 49.

Guigo I. *Consuetudines*, In: Un Chartreux (ed.), *Sources Chrétiennes, séries des texts monastique d'occident*. p. 224.

Guigo I. *Consuetudines*, In: Peeters T. en Aerden G. (eds.) *Guigo de Kartuizer. Gewoonten, een leefregel voor kluizenaars in gemeenschap*. p. 92.

Guigo I. *Consuetudines*, Geciteerd in: Lourdaux W. *Kartuizers- moderne devoten. Een probleem van afhankelijkheid*. p. 411.

Guigo I. *Brief aan Petrus Venerabilis*, Geciteerd in: Brantley J. *Reading in the wilderness*. p. 50.

Theodoricus Graviae. *Uitspraak*, Geciteerd in: Obbema P. *Grenzen verleggen*. p. 5.

Innocentius XI, *Uitspraak*, Geciteerd in: Peeters T. *Gods eenzame zwijgers*. p. 60.

Kapittel van Windesheim. *Bepalingen*, Geciteerd in: Scheepsma W. *Deemoed en devotie*. p. 30.

Jacobus Louber. *Uitspraak*, Geciteerd in: Kwakkel E. *A meadow without flowers*. p. 191

S.N. *Kroniek Sint-Agnesklooster*, Geciteerd in: Diemel B. *Daer es leven sonder sterven*. p. 62.

S.N. *Consuetudines van Windesheim*, Geciteerd in: Lourdaux W. *Kartuizers- moderne devoten. Een probleem van afhankelijkheid*. p. 411.

S.N. *Statuten van het vrouwenklooster Bethlehem bij Hoorn*, Geciteerd in: Meisma K. *Middeleeuwsche bibliotheken*. pp. 113- 119.

S.N. *Proloog Rooklooster-register*. Geciteerd in: Obbema P. *The Rooklooster register evaluated*. p. 332.

Jan van Ruusbroec. *Dat boec van den gheesteliken tabernakel*, Geciteerd in: <http://www.dbnl.org/tekst/ruus001vlae02_01/ruus001vlae02_01_0125.php>
Geraadpleegd op 12/03/2012.

Gerardus Van Saintes. *Die prologe*, Geciteerd in: De Vreese W. *Bijdragen tot de kennis van het leven en de werken van Jan van Ruusbroec*. p. 18.

Willem Vornken. *Epistola de prima institutione monasterii in Windesem*, Geciteerd in: Gaens T. *De Utrechtse geestelijkheid en de kartuizers*, p. 71.

Secundaire literatuur

Axters S. *Geschiedenis van de vroomheid in de Nederlanden, Deel III: de moderne devotie 1380-1550*, Antwerpen, 1956, 498 p.

Bange P. *So is echtcap goet mer sy is niet te raden aen te gaen*, *Kanttekeningen bij een vijftiende-eeuws collatieboek*, In: De Backer C., Geurts A. en Weiler A. (eds.), *Codex in context. Studies over codicologie, kartuizergeschiedenis en laatmiddeleeuws geestesleven. Aangeboden aan Prof. Dr. A. Gruijs*, Nijmegen, 1985, pp. 37-53.

Blockmans W. en Hoppenbrouwers P. *Eeuwen des ondersheids, Een geschiedenis van middeleeuws Europa*, Amsterdam, 2008, 476 p.

Bouwman A. *De Bibliotheca Neerlandica Manuscripta: van kaartenbak tot database*, In: Hermans J. en Van der Hoek K. (eds.), *Boeken in de late middeleeuwen*, Groningen, 1992, pp. 301-312.

Brantley J. *Reading in the wilderness. Private devotion and public performance in late medieval England*, Chicago, 2007, 344 p.

Carasso-Kok M. *Repertorium van Verhalende Historische Bronnen uit de Middeleeuwen*, Den Haag, 1981, 474 p.

Claassens G. *De kartuizers van Herne en hun vertaalactiviteiten*, In: 'Signum. Tijdschrift van de Contactgroep voor sociaal-economische en institutioneel-juridische geschiedenis van geestelijke en kerkelijke instellingen in de Nederlanden in de middeleeuwen', 2007, 19, pp. 109-123.

Deploige J. en Nip R. *Herinnering in geschrift en praktijk*, In: Deploige J., Nip R. en Meijns B. (eds.), *Herinnering in geschrift en praktijk in religieuze gemeenschappen uit de Lage Landen, 1000-1500*, Brussel, 2008, pp. 9-15.

De Hulle J. en Waller Zeper S.A. *Catalogus van de archieven der kleine kapittelen en kloosters*, Utrecht, 1905, 208 p.

De Grauwe J. *Hoe leven en wonen de kartuizers*, In: Hendrickx F. (ed.), *De Kartuizers en hun klooster te Zelem*, Diest, 1984, pp. 35-40.

De Vreese W. *Bijdragen tot de kennis van het leven en de werken van Jan van Ruusbroec*, In: 'Het belfort: Maandschrift gewijd aan letteren, kunst en wetenschap', 1895, 2, pp. 5-20.

De Vreese W. *1869-1938: Een catalogus der handschriften in Nederlandsche kloosters uit het jaar 1487*, Overdruk uit: *Verslagen en Mededeelingen der Koninklijke Vlaamsche Academie*, Gent, 1913, pp. 337-348.

Dhoeve A. *Jan van Ruusbroec bij de karthuizers te Herne*, In: *Het oude land van Edingen en omliggende*, 6, 1978, pp. 1-12.

Diemel B. *Daer es leven sonder sterven : memoria en gemeenschapsvorming in Windesheimer kringen uit de laatmiddeleeuwse Zuidelijke Nederlanden, 1350-1550*, Gent, 2011, 393 p.

Diemel B. *Geestelijke toespraken als model voor het monastieke vrouwenleven. Een analyse van de receptie van de collaties van Johannes Brinckerinck in verzamelhandschrift Nijmegen UB 188'*, In: Deploige J., Nip R. en Meijns B. (eds.), *Herinnering in geschrift en praktijk in religieuze gemeenschappen uit de lage landen, 1000-1500*, Brussel, 2008, pp. 79-87.

Diemel B. *Want bij der scrifture soe bliven die dode. De rol en de vorm van de collectieve herinnering bij de moderne devotie in de zuidelijke Nederlanden*, In: Deploige J., Nip R. en B. Meijns (eds.), *Herinnering in geschrift en praktijk in religieuze gemeenschappen uit de Lage Landen, 1000-1500*, Brussel, 2008, pp. 157-168.

Diemel B. en Deploige J. *United or bound by death? A case-study on group identity and textual communities within the devotion moderna*, In: 'Revue d'Histoire Ecclesiastique', 2010, 105 (2), pp. 346-380.

Dückers R. *De middeleeuwse handschriften van de Roermondse kartuis*. In: Pansters K. (ed.), *Het geheim van de stilte. De besloten wereld van de Roermondse kartuizers*, Zwolle, 2009, pp. 141-157.

Faesen R. *Jan van Ruusbroec: contemplatief theoloog in een moeilijke tijd*, Kampen, 2007, 144 p.

Folkerts S. *Voorbeeld op schrift: de overlevering en toe-eigening van de vita van Christina Mirabilis in de late middeleeuwen*, Hilversum, 2010, 311 p.

Gaens T. *De Utrechtse geestelijkheid en de kartuizers*. In: Van Engen H. en Verhoeven G. (eds.), *Monastiek observantisme en moderne devotie in de Noordelijke Nederlanden*, Hilversum, 2008, pp. 71-106.

Gaens T. *De gebroken spiegel van perfectie. Vijf eeuwen kartuizer aanwezigheid in de Lage Landen (1314-1796)*, In: 'Signum. Tijdschrift van de Contactgroep voor sociaal-economische en institutioneel-juridische geschiedenis van geestelijke en kerkelijke instellingen in de Nederlanden in de middeleeuwen', 2007, 19, pp. 92-104.

Gaens T. *Hoe leven en wonen de kartuizers?* In: Hendrickx F. (ed.), *De kartuizers en hun klooster te Zelem. Tentoonstelling ter gelegenheid van het negende eeuwfeest van de Orde, 1084-1984*, Leuven, 1984, pp. 35-40.

Gaens T. en De Grauwe J. *De kracht van de stilte. Geest en geschiedenis van de kartuizerorde*, Leuven, 2006, 153 p.

Gaens T. en Hendrickx F. *Het vaste ritme van verandering. Vijf eeuwen kartuizergeschiedenis in de Nederlanden (1314-1796)*,. In: Pansters K. (ed.), *Het geheim van de stilte. De besloten wereld van de Roermondse kartuizers*, Zwolle, 2009, pp. 31-47.

Geurts A.J. *Boek en tekst bij de moderne devoten. Enkele onderzoeklijnen*, In: 'Ons geestelijk erf', 1985, 59, pp. 249-259.

Goudriaan K. *De derde orde als onderdeel van de moderne devotie*, In: 'Ons geestelijk erf', 2000, 74, pp. 9-32.

Gumbert J.P. *Die Utrechter Kartäuser und ihre Bücher im frühen fünfzehnten Jahrhundert*, Leiden, 1974, 365 p.

Gumbert J.P. *Over kartuizerbibliotheken in de Nederlanden*, In: *Contributions à l'histoire des bibliothèques et de la lecture aux Pays-bas avant 1600*, Brussel, 1974, pp. 159-186.

Gumbert J.P. *Jan van Brederode: een beetje nieuw licht uit Nieuwlicht*, In: De Backer C., Geurts A. en Weiler A. (eds.), *Codex in context. Studies over codicologie, kartuizergeschiedenis en laatmiddeleeuws geestesleven. Aangeboden aan Prof. Dr. A. Gruijs*, Nijmegen, 1985, pp. 161-174.

Haverals M. *De scriptoria en de bibliotheken van de Windesheimers in de Zuidelijke Nederlanden*, In: 'Ons geestelijk erf', Antwerpen, 1985, 59, pp. 260-270.

Hendrickx F. (ed.), *De kartuizers en hun klooster te Zelem. Tentoonstelling ter gelegenheid van het negende eeuwfeest van de Orde, 1084-1984*, Leuven, 1984, pp. 310.

Hendrickx F. *The Rooklooster register unveiled*.
<<http://rrkl.cartusiana.org/?q=node/187>> Geraadpleegd op 20/03/2012.

Hofman R. *De functionaliteit van handschriften uit de moderne devotie*, In: Veelenturf K. (ed.), *Geen povere schoonheid: bijdragen over laat-middeleeuwse kunst in verband met de Moderne Devotie*, Nijmegen, 2000, pp. 169-194.

Hogg J. *Voorwoord*, In: Peeters T. en Aerden G. (vert.), *Guigo de Kartuizer. Gewoonten, een leefregel voor kluizenaars in gemeenschap*, Budel, 2011, pp. 11-12.

Huijben J. *Uit Ruusbroec's vriendenkring*, In: Ruusbroecgenootschap Antwerpen (ed.), *Jan van Ruusbroec- leven en werken*, Mechelen, 1931, pp. 101-140.

Huisman G. *Going, going, gone! Medieval manuscripts in book-sales catalogues of the Dutch Republic, 1599-1800*, In: Hermans J. en Van der Hoek K. (eds.), *Boeken in de late middeleeuwen*, Groningen, 1992, pp. 229- 238.

Jongen L. en Scheepsma W. *Wachten op de hemelse bruidegom. De Diepenveense nonnenvitten in literairhistorisch perspectief*, In: Mertens T. (ed.), *Boeken voor de eeuwigheid. Middelnederlands geestelijke proza*, Amsterdam, 1993, pp. 295-317.

Kock T. *Die Buchkultur der Devotio moderna. Handschriftenproduktion, Literaturversorgung und Bibliotheksaufbau im Zeitalter des Medienwechsels*, Frankfurt, 2002, 471 p.

Koninklijke Bibliotheek- Nationale bibliotheek van Nederland. *De Spiegel Historiae*, <<http://www.kb.nl/galerie/100hoogtepunten/005.html>> Geraadpleegd op 17/04/2012.

Kwakkel E. *A meadow without flowers. What happened to the Middle Dutch manuscripts from the Charterhouse Herne?* In: 'Quaerendo: A quarterly journal from the low countries devoted to manuscripts and printed books', 2003, 33, pp. 191-211.

Kwakkel E. *Die Dietsche boeke die ons toehoren. De kartuizers van Herne en de productie van Middelnederlandse handschriften in de regio Brussel (1350-1400)*, Leuven, 2002, 383 p.

Lawrence C.H. *Kloosterleven in de middeleeuwen*, Amsterdam, 2004, 387 p.

Lindemans H. *De bronnen van Ruusbroecs leven.* In: Ruusbroecgenootschap Antwerpen (ed.) *Jan van Ruusbroec- leven en werken*, Mechelen, 1931, pp. 41-59.

Lourdaux W. *Kartuizers - moderne devoten. Een probleem van afhankelijkheid*, In: 'Ons geestelijk erf', 1963, 37, pp. 402-418.

Lourdaux W. *Het boekbezit en het boekengebruik bij de moderne devoten*, In: *Contributions à l'histoire des bibliothèques et de la lecture aux Pays-bas avant 1600*, Brussel, 1974, pp. 248-325.

Meijer W. *Tradition and future of Islamic education*, Münster, 2009, 198 p.

Meinsma K. *Middeleeuwsche bibliotheken*, Zutphen, 1903, 317 p.

Mertens T. *Ghost-writing sisters: the preservation of Dutch sermons of father confessors in the fifteenth and the early sixteenth century*, In: Mulder-Bakker A. (ed.), *Seeing and knowing-woman and learning in medieval Europa 1200-1500*, Turnhout, 2004, pp. 121-141.

Nissen P. *De kartuizerorde: een eeuwenoud getuigenis van stille concentratie*, In: Pansters K. (ed.) *Het geheim van de stilte. De besloten wereld van de Roermondse kartuizers*, Zwolle, 2009, pp. 13-21.

Obbema P. *De overlevering van de middeleeuwse geestelijke literatuur in de Nederlanden*, In: 'Ons geestelijk erf', Antwerpen, 1985, 95, pp. 238-248.

Obbema P. *De middeleeuwen in handen*, Hilversum, 1996, 203 p.

Obbema P. *Brinckerink en Jan van Schoonhoven*, In: De Backer C., Geurts A. en Weiler A. (eds.), *Codex in context. Studies over codicologie, kartuizergeschiedenis en laatmiddeleeuws geestesleven. Aangeboden aan Prof. Dr. A. Gruijs*, Nijmegen, 1985, pp. 277-288.

Obbema P. *The Rooklooster register evaluated*, In: 'Quarendo: A quarterly journal from the low countries devoted to manuscripts and printed books', 1977, 7, pp. 326-353.

Obbema P. *Grenzen verleggen: Nijmeegs onderzoek naar de handschriften van de moderne devotie*, Leiden, 1987, 24 p.

Obbema P. *Naar een corpus van middeleeuwse bibliotheekcatalogi uit de Noordelijke Nederlanden*, In: Hermans J. en Van der Hoek K. (eds.), *Boeken in de late middeleeuwen*, Groningen, 1992, pp. 325- 336.

Pansters K. *De kardinale deugden in de Lage Landen, 1200-1500*, Hilversum, 2007, 276 p.

Peeters T. *O beata solitudo, o sola beatitudo. Het solitaire leven van Sint Bruno en de kartuizers*, In: 'Collationes. Vlaams tijdschrift voor theologie en pastoraal', Leuven, 2003, 33, pp. 73-91.

Peeters T. en Aerden G. (eds.) *Guigo de Kartuizer. Gewoonten, een leefregel voor kluizenaars in gemeenschap*, Budel, 2011, 141 p.

Peeters T. *Gods eenzame zwijgers. De spirituele weg van de kartuizers*, Gent, 2007, 189 p.

Peeters T. *Inleiding*, In: Peeters T. en Aerden G. (vert.), *Guigo de Kartuizer. Gewoonten, een leefregel voor kluizenaars in gemeenschap*, Budel, 2011, pp. 13-54.

Renevey D. *The name poured out: margins, illuminations and miniatures as evidence for the practise of devotions to the name of Jesus in late medieval England. The mystical tradition and the carthusians*, In: 'Analecta Cartusiana', 1996, 130 (9), pp. 127-147.

Rhees R. en Phillips D. Z. *In dialogue with the Greeks: Plato and dialectic*, Aldershot, 2004, 272 p.

Schenkeveld M. *Nederlandse literatuur: een geschiedenis*, Groningen, 1993, 938 p.

Scheepsma W. *Deemoed en devotie. De koorvrouwen van Windesheim en hun geschriften*, Nederlandse literatuur en cultuur in de Middeleeuwen 17, Amsterdam, 1997, 392 p.

S.N. *De moderne devotie: figuren en facetten. Catalogus van tentoonstelling ter herdenking van het sterfjaar van Geert Grote 1384-1984*, Nijmegen, 1984, 375 p.

S.N. *Thomas a Kempis en de moderne devotie. Tentoonstellingscatalogus*, Brussel, 1971, 171 p.

Stooker K. en Verbeij T. *Collecties op orde. Middelnederlandse handschriften uit klooster en semireligieuze gemeenschappen in de Nederlanden*, Leuven, 1997, 620 p.

Timmerman F. en Gaens T. (eds.), *Magister Bruno. Negen eeuwen uitstraling van de kartuizerorde*, Leuven, 2003, 367 p.

Thissen P. *Boek, cel en wereld. Het universum van de Roermondse kartuizerbibliotheek*. In: Pansters K. (ed.), *Het geheim van de stilte. De besloten wereld van de Roermondse kartuizers*, Zwolle, 2009, pp. 123-137.

Un Chartreux (ed.), *Sources Chrétiennes, séries des texts monastique d'occident, N° LII*, 1984, 338 p.

Van Bueren T. en De Winkel M. *Herinnering in de praktijk, de rol van beeld en geschrift*, In: Deploige J., Nip R. en Meijns B. (eds.), *Herinnering in geschrift en praktijk in religieuze gemeenschappen uit de Lage Landen, 1000-1500*, Brussel, 2008, pp. 115-139.

Van der Gheyn J. *Catalogue des manuscrites de la bibliothèque royale de Belgique*, deel 6, Brussel, 1906, 790 p.

Van der Gheyn J. *Catalogue des manuscrites de la bibliothèque royale de Belgique*, deel 2, Brussel, 1902, 418 p.

Van der Horst K. *Handschriften en gedrukte boeken uit kloosters in en rond Utrecht: het kartuizerklooster*, In: Van der Horst K., Kuiper-Brussen L. en Pesch P. (eds.), *Handschriften en oude drukken van de Utrechtse universiteitsbibliotheek*, 1984, Utrecht, pp. 26-29.

Van Dijk R. en Mertens T. *Termen uit het kerkelijke leven van de late middeleeuwen*, In: Mertens T. (ed.), *Boeken voor de eeuwigheid. Middelnederlands geestelijke proza*, Amsterdam, 1993, pp. 341-359.

Van Engen H. *De derde orde van Sint-Fransiscus in het middeleeuwse bisdom Utrecht. Een bijdrage tot de institutionele geschiedenis van de moderne devotie*, Hilversum, 2006, 488 p.

Verkruijssse P., Struik H. en van Bork G. *Letterkundig lexicon voor de neerlandistiek*, 2002, <http://www.dbnl.org/tekst/bork001lett01_01/bork001lett01_01_0019.php#r006> Geraadpleegd op 13/04/2012.

Weiler A.G. *Geert Grote en begijnen in de begintijd van de Moderne devotie*. In: 'Ons geestelijk erf', Antwerpen, 1995, 69, pp. 114-132.

Zuidema L. *De functie van kunst in de Nederlandse kartuizerkloosters*, In: Pansters K. (ed.), *Het geheim van de stilte. De besloten wereld van de Roermondse kartuizers*, Zwolle, 2009, pp. 49-61.

Websites

Bibliotheca Neerlandica Manuscripta (www.bnm.leidenuniv.nl)

Cartusiana (<http://www.cartusiana.org>)

DBNL (<http://www.dbnl.org>)

Latijns woordenboek (<http://www.tradupolis.be/woordenboek.php>)

Middelnederlands woordenboek (<http://gtb.inl.nl/?owner=VMNW>)

Medieval Memoria Online (<http://memo.hum.uu.nl>)

Narrative Sources (www.narrative-sources.be)